

BCEC BIT

BCEC BIT

CBIT

4

BCEC BIT

BCEC BIT

CBIT 1973

**ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

1973-4

(178)

КВІТЕНЬ

**Рік видання
шістнадцятий**

В С Е С В І Т

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Видавництво «Радянський письменник», Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Із сучасної індійської поезії. МАТАДІН БХАГЕРІЯ. Я — мир на світі. ХАРІ- ВАНШРАЙ БАЧЧАН. До сонця йде країна моя... Дві квітки. ДЖІБОНАНОНДО ДАШ. На траві. Якби повернулися двадцять років... АЛІ САРДАР ДЖАФРІ. Світильники сліз. Республіка. ДЖАН НІСАР АХТАР. Подорожній. Ми єдині. Вірші.	4
АНА МАРІЯ МАТУТЕ. Пастка. Роман. Закін- чення.	13
ДЖОН УЕЙН. Темрява. Добраніч, старенька Дей- зі. Цар Калібан. Оповідання.	94

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ГОТГОЛЬД-ЕФРАІМ ЛЕССИНГ. Страус. Горобці. Вівця і ластівка. Неробс. Сова і шунач скарбів. Лисиця та лелека. Молода ластівка. Дина яблу- ня. Бик та олень. Сліпа курка. Сонце. Нікс Бо- денштром. Подружжя любов. Хом'як і мураха. Байки.	88
---	----

ЖИТТЯ І СЛОВО

МИКОЛА ЖУЛИНСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДР ФЕДУРК. В пошуках загублених берегів.	130
ЛЕНІНА ЗОНІНА. Мемуари й антимемуари.	137
ЮРІЙ ЛІДСЬКИЙ. Біля входу в світ.	147

ПЕТРО НОВОХАЦЬКИЙ. Максим Рильський ре- дагує переклад.	164
--	-----

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

ІЛЬКО КОРУНЕЦЬ. МИХАЙЛО ДУДЧЕНКО. Нове дослідження з проблем перекладу.	158
ЕЛЛА ШЕЙНКІНА. Джентльмени-гангстери.	160
ЮРІЙ МУШАК. Нове життя Енеїди.	162

КАТО ЛОМБ. Як я вивчаю мови.	182
------------------------------	-----

УКРАЇНА І СВІТ

ЮРІЙ ЩЕРБАК. Шара Каріг.	167
--------------------------	-----

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ

ВАДИМ СКУРАТОВСЬКИЙ. Новаторство Дела- круа.	171
---	-----

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ЕДВІН ЛОГВИН. Дзайбацу знову відточують меч самураїв.	195
--	-----

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

ВІТЕЗСЛАВ ГАВЛІЧЕК. Перспективи Праги.	204
АНДЖЕЙ ЖЕРОМСЬКИЙ. Пробуджений край.	208
ВУЛЬФ НІЛЬСОН. Що скоїлося з Джуді?	213

ПОДОРОЖІ І ВРАЖЕННЯ

ІВАН ОНИЩЕНКО. За туманами Нової Зеландії.	214
Бібліотеки: минуле і майбутнє.	225
Літературно-мистецька хроніка.	228
КЕННЕТ МАКЛЕШ. Полювання на морських га- дюк.	234
Звідусіль	236
Веселі сторінки	238
Автори цього номера	240

В. І. Ленін.

Портрет роботи Б. Ліберського (ПНР). Олія.

ІЗ СУЧАСНОЇ ІНДІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

МАТАДІН БХАГЕРІЯ

Я — МИР НА СВІТІ

Я — над полем зеленим веселка,
Я — надія в убогій хаті
І прихід до людей Сарасваті¹,
Я — над полем зеленим веселка.

Я — перший сонячний промінь,
Що на лісу верхів'я лягає
Й з нього срібне намисто знімає,
Я — сузір'я, ясніше щомиті,
Я — щастя, я мир на світі.

Я — лотос на березі річки,
У дівочій косі біла стрічка,
Я — спів оратая за плугом,
Я — нектар у манговім цвіті,
Я — щастя, я мир на світі.

ХАРІВАНШРАЙ БАЧЧАН

ДО СОНЦЯ ЙДЕ КРАЇНА МОЯ...

Недоброї слави
Зажили наші попередники,
А зараз мені здається,
Що кращими стають вони;
Брехливий бо
Брехав,
Хитрував,
Лицемірів,
А зрадник —
Свою культуру,

¹ Сарасваті — богиня краси й мистецтва в індійській міфології.

Звичаї,
Кордони
Й закони
Безжально топтав ногами;
Та й ворога він вітав,
Тому ворогові все продавав,
Хилив свідомість
До сну, до забуття, облуду сіяв.
А як зміцніла країна,
Сама спромоглась уникнути смерті!
А тепер моя країна,
Мов бескид
Гімалайський,
Випросталась над землею
І, наче той велет,
Простує прямо.
Величну його ходу
Вітати вийшов і я;
Бо велет той
Для нас —
Ще прадавній
Таємний символ
Остороги.
Хай тому велету
Ще незбагненне
Моєї країни пробудження,
П'ятсот мільйонів у простій різаї¹;
Його радість
Щасливому повстанцю, мрійникові
Постелилася м'якою такою²
Й тисячолітніми мріями
Заговорила в серцях.
Не прокидалася моя країна,
Поки вороги
Стояли в головах у неї.
Але гармати сповістили тривогу,
Перегукнулися з узгір'ями,
А луна
Вікопомно-летаргічний сон урвала
Та й вивела з забуття Гіндустан!
Випросталася моя країна,
Струсила рештки сну зі своїх вій,
Розплющила очі та й здивувалася
Наготі своїй та убогості,
Що визирали геть-скрізь.
А усобиці, релігії, інтриги чужинців
Шматували тіло вітчизни,
Аби вона загинула, аби її не стало.

Тож хай буде ясним

¹ Різа́я — різновид вовняної тканини.

² Та́кія — легка індійська тканина із срібними та шовковими нитками.

Гіндустану мого теперішнє юне
Обличчя!

О велете!
Яка пісня тебе оспіває
За те, що ти вказав нам шлях,
Бо ми були заблукали
Та й ішли кудись
Манівцями.

*З гінді переклав
Ілько МАЗУР*

ДВІ КВІТКИ

На стеблі дві квітки розцвіли:
Одна тяглася вгору, до небес,
А інша, пломінка, тяглась убік.

Біла квітка — це яса світання,
Біла квітка — це щедроти жнив,
Це — вершина радості людської,
Біла квітка — лагідність душі,
Це — молоко священної корови,
Це — сріблінь безкрая океану,
Це — ранкова сонячність країни
І латаття — лотоса сльоза,
Біла квітка — чарівні полотна.

Колір другої квітки — колір червоний,
Колір кохання,
Колір звияги.
Колір червоний — світання в тумані,
Колір червоний — це руки в червоній фарбі
І на свято фарбовані ноги,
Колір червоний — це подих повітря весняного,
Революційний спалах знамен,
Колір червоний — герої, що вийшли з в'язниць.

*З гінді переклав
Леонід КОВАЛЬЧУК*

ДЖІБОНАНОНДО ДАШ

НА ТРАВІ

Вітрець молоденьку травицю схиля
І гладить, мов килим, пестливо і мрійно.
На килимі тому скубе оддала
Траву антилопа спокійно.

На неї дивився б, мабуть, без кінця,
На те озерце, що у полі синіло,
Та раптом істота довірлива ця,
Уздрівши мене, затремтіла.

Пруднулась і зникла з-під синіх повік,
Налякана, трепетна і струнконога.
Майнула в густій соковитій траві,
Як в пам'яті — давній спогад.

*З бенгалі переклала
Євдокія БРИНЦЕВА*

ЯКБИ ПОВЕРНУЛИСЯ ДВАДЦЯТЬ РОКІВ...

Якби себе ще раз побачити двадцятирічним!
Якби повернулися двадцять років
І той золотосяйний час,
Що припада на місяць серпень,
І я, виманивши з дому кохану,
Бродив би з нею над річкою,
Ми б, усміхнені, пропливали
Зеленим морем ковили та різнотрав'я.
А якщо ні, то згубилися б
У гущині духмяного колосся
І мріяли вдвох під вечірніми зорями,
Аж доки срібна роса
Не схолодила б землю.
Лише подумати: збігло двадцять років життя...
Якби ще раз пройти з тобою степовою стежиною
Під молодими зорями й красенем-місяцем,
У вишневій темряві глянути тобі в обличчя,
Що оповите нічним мороком,
Немов таємницею...
Вже двадцять літ сплигло відтоді,
Як я зустрів тебе!
А на тому полі нашому — тільки гайвороння,
Поле поросло тернами й пирієм,
І дикими бур'янами...
Вийшов я нині туди
І похитав головою,
Сльози на очі мені навернулись —
Так привітав я ті місця,
Де ми, кохана, ходили з тобою.
А сивий коршак все кружляє в холоднім тумані, кружляє...
Якби він нараз розітнув крильми туман
І проклав бодай одну стежину
До моїх одвереснілих юних літ...

*З бенгалі переклав
Леонід КОВАЛЬЧУК*

АЛІ САРДАР ДЖАФРІ

СВІТИЛЬНИКИ СЛІЗ

*Індійським та пакистанським біжен-
цям присвячується.*

1

Я чую стогін землі,
Бо в грудях у неї — рани глибокі,
І болем вона захлинулась.

Цей біль їй горло душить, горло душить.
Чую стогін землі, що від ляку
Ховається в клітинах серця,
Чую крики Матері-землі,
Що між ранами губляться на широких просторах.
Чую, як пісня печальна
Ховається в бідних хижках,
Чую, як спалахи гніву зникають в зелених садах
облуди.
Чую ці змови, що на обличчя ллють свою отруту,
Чую обіцянки, чую тих лікарів, які вістрям ланцетів
Різали жили свободі.
Вони своєю обіцянкою
На обличчя історії
Чорну пляму поклали.

2

Хто ж ті жорстокі, що пекучим пером закону
Поорали груди батьківщини кривавою борозною?
Хто ж вони були, що на саджах¹ струни порвали?
Чому знову на древніх руїнах так божевільно
затанцювали
Демони минулого?
Чому на весняних червоних анчалах² течуть осінні
мертві

Кольори?
А з тих кольорів тьма-тьменна смерчів підіймається,
Й тисячі сонць, ледь запалавши, гаснуть раптом знову
Щедротні поля беруться смердючим полум'ям,
А кикті рук стирчать на дорогах, заважаючи рухові,
Спаплюжена цнота жіноча прикрита анчалами край
доріг,

А на кинджальні вістря двох релігій
Нанизані людські серця,
Келихи відтятих перс тремтять і стікають молоком
кривавим.

3

О, які жахливі ці ночі,
А сни — які ж вони тривожні!
Тисячі наляканих очей
Заплаканих вій тремтливих
У темній ночі
Безліччю сліз загорілись, немов світильники,
І шукають ангела справедливості в натовпі вбивць.
Я хочу про це вас спитати —
Сестри достойні
Й благородні матері,
Чому замість огнених блискавок гніву
У вас тільки сльози гіркі?
Я знаю:

¹ Струнний музичний інструмент

² Край жіночого покривала.

У ваших грудях, у ваших серцях, у ваших ранах
зібралось

Стільки сліз,
Що, якби ви їх виплакали, то ті сльози затопили б
Хребет Гімалайський!
Й стрімкий Ганг повний ваших сліз,
Але розілляту кров не може змити.
А що то за світильники заблищали?
В їхньому блідому світлі
Ангела справедливості шукатимете довго,
Бо він також по землі вітчизни,
Як і ви, поранений блукає.

4

Кому ви зараз поскаржитесь?
Кого на допомогу покличете?
Кому покажете свої рани?
Ні, це не ваші захисники!
Це нікчемні маріонетки, яких
Смикають за білі нитки блаватні,
Це — політики на шаховій дошці імперіалізму,
Яких грачі-шахраї обернули на своїх королів та
ферзів.

Це таки вони розпеченим пером закону
Фатальну борозну невинною кров'ю провели по
нашій землі,
Це таки вони підмінили на наших саджах струни,
Щоб лунали чужі пісні.
Вони ваші імена, вашу честь, вашу гідність крадуть.
Ось ці палаци, за стіною яких
Чути стогін проклятого життя,
Ось їхні корони, перед світлом яких
Обличчя вітчизни темніє.
Ось той трон,
Чиї ніжки
Пронизали наші серця.
Ось їхній килим, де ворожі демони ходять день і ніч,
По ньому розіллята кров бійців за свободу,
Наче струмки рубінового вина.
Тут прекрасні бутони квітів кохання розпукнути
не можуть,
Бо це палац тиранів, кубло грабіжників, це —
Притон убивць.

5

Благородні матері, сестри достойні!
Ваші брати,
Ваші сини
Ваш поклик на допомогу почули,
І з шахт, заводів, полів — подають вам голос!
Ви подивіться, як у наших серцях молодих
справедливого
Гніву палає полум'я!
В очах ряхтять блискавки,

І в темряві ночі золотавий світанок спалахує —
Це люди в грудях полум'я несуть.
І я також принесу вам полум'я своїх пісень,
А ви підніміть смолоскипи вашого стогону й
виходьте,
Хай ваші серця розколюють пільму,
Бо вже гори скорботи хитаються, гинуть
Від істини і справедливості —
рвуться всі кайдани.

*З урду переклав
Ілько МАЗУР*

РЕСПУБЛІКА

О Індіє, ти — чарівниця світів,
Скарбниці у надрах твоїх золоті,
Залізо, кровавий лежить сердолік

В громадах червоно-камінних осель,
А скільки із білого мармуру скель,
Що радують людям серця на землі!

Ось перли твої неземної краси,
Багатство — це вічнозелені ліси
І безліч скарбів — ждуть своїх шукачів.

Який ароматний трояндовий цвіт!
Дерева плодами несуть свій привіт
В бутонах жасмину закоханим дар.

Роздарює пахощі манговий сад
Повсюди звисає важкий виноград
І точиться в келих дзвінкий твій нектар.

Ось Гангу і Джамни кайма, ось поля,
Де стигла й важка колоситься пшениця,
Якщо це не наша,
не наша скарбниця,
Не втраплять і вам ні скарби, ні земля.
Впадуть злототкані дощі з Гіндустанського неба,
Вже, Англіє, жодній краплині не впасти для тебе.
У нашій звиязі ця дума дала нам насагу.
Ось Ганг — де свою втамували ми спрагу.

Вже знедолені кривд не зазнають,
На них вовком дивитись не будуть,
І вже праведна кров не поллється,
Коли буде імперія мертва
І повалиться в порошок корона.
Отоді ми діждем перемир'я,
Бо ж не витиснути штучно довір'я,
Як не витиснуть з каменю краплі.

ПОДОРОЖНІЙ

Подорожній!
Дивись, не збивайся з путі!
В мерехтінні зірок, що запалює ніч,
І в принаді кохання є таїнства клич —
Мовби вказують шлях у твоєму житті...
Подорожній, дивися, не збийся з путі!

Коли зборюють тебе громовиці — устань,
Хай не згасять твоїх полум'яних бажань,
Не відвернуть тебе від палких поривань —
Не зважай ні на що, йди, будь вірний меті,
Подорожній, дивися, не збийся з путі!

Ще прекрасних богинь стережися принад,
Приведуть тебе ноги в їх тінявий сад,
І від квітів, дерев навкруги аромат...
Та не вір тій уявній омані пустій.
Подорожній, дивися, не збийся з путі!

Тебе кликав до себе піснями поет,
Чарував твою душу піснями поет,
В твоїм серці надію посіяв поет —
Він криницею став у пустелі тобі.
Подорожній, дивися, не збийся з путі!

По дорозі чимало побачиш святинь,
Правовірних святош біля сивих їх стін.
Роздоріжжя минай, а прочан тих покинь,
Не спиняйся ти з ними, вони не святі.
Подорожній, дивися, не збийся з путі!

У дорозі ти звикнеш до зрадницьких жал,
У релігії зброя — з-за рогу кинджал,
Ти зустрінеш пророків, що втишують жаль,
Бо давно заблудили в своєму бутті.
Подорожній, дивися, не збийся з путі!

А коли блискавиці прорвуться з пільми,
Загуркочуть криваві та люті громи,
Прийде Калі¹, страждання заступить грудьми!
Та не вкаже на кривду тобі в майбутті.
Подорожній, дивися, не збийся з путі!

Що наспівує серцю поет, то дурман?
Що життєвий тягар нелегкий, то дарма?
А що кров на землі, гірше лиха нема.
У твоєму труді — сто кривавих потів.
Подорожній, дивись, не збивайся з путі!

¹ Калі — дружина бога Шіви.

МИ ЄДИНІ

Єдині ми — єдина батьківщина.
Єдина в нас земля, єдині в нас поля,
Ми стверджуєм: єдині ми, єдині.
Повстаньте, гей, країна в небезпеці,
Хай це з'єднає нас, чатуйте, люди, час!
Пожовкли лиця квітів і зів'яли.
Пронісся ураган і сохне Гіндустан.
Удосвіта прокиньтесь, люди, нині!
Озвіться ж, бо єдині ми, єдині.

Широкі пасма гір, стрімкого Гангу вир
І запах ніжних рук — все наше вздовж і вшир.
Тут мислей наших світ і честі наш сангам¹,
І поруч станем ми завжди плече в плече,
І згине від меча, хто прийде із мечем.
Удосвіта прокиньтесь люди нині!
Озвіться ж, бо єдині ми, єдині.

Повстань, молодий Гіндустан,
Повстаньте, Пенджаб і Декан!
З-над берега Гангу і Джамни,
З Бенгалії і Гуджарату,
Із Магараштри і піль Кашміру,
З Сатлудж-Сахілу і Раджастану,
З осель найглухіших вставайте нині,
Озвіться ж, люди, бо ми єдині!
Єдині ми — єдина батьківщина,
Єдині в нас поля, єдина в нас земля,
Ми стверджуєм — єдині ми, єдині.

*З урду переклала
Євдокія БРИНЦЕВА*

¹ Місце злиття рік Гангу і Джамни.

ПАСТКА

РОМАН

VII

Марнувати час

Ім'я Берові придумала мама, хоч Беверлі казала, що то вона. Річ у тім, що до його справжнього імені Роджер ніхто не міг звикнути. А шкода, бо відтоді, як він прибув до цієї країни, прізвисько якось прикинувало його між цих людей.

Може, дружба з Маріо, його щира дружба почалася того самого дня, коли Бер почув, як літня жінка назвала його Бембі. Маріо почервонів — це було дуже помітно — і кинув на неї вдавано байдужий погляд. Маріо одразу причинив двері, і Бер подумав: «Не знаю, навіщо матері так роблять?» Тоді він сказав оте, чого тут-таки засоромився:

— Мене звуть Бером, і коли чую інше ім'я, то не відповідаю. А покликуть на прізвище чи назвуть Роджером, мені здається, ніби то не мене. Це смішно, але в житті стільки смішних речей, і їх не уникнути...

(Хлопець без Керма і Вітрил. Хлопець Губ'ї-Час.) У ті дні Маріо був ще тільки викладачем на підміну. Та скоро, дуже скоро він зробився другом. Бер-Без-Друзів ніколи і гадки не мав, що чоловік, «який себе підтримує» додатковими лекціями, поки сам готується до конкурсів («ти ж знаєш, це люди достойні, але без грошей»), міг стати його першим, єдиним другом. Конкурси Маріо були тим пунктом, якого він ніколи, ні за що не досягнув би (та він і не бажав досягнути), як Бер вирішив одразу ж. Якось він запитав: «Чому ти це робиш, якщо вважаєш це марним?..» Маріо відповів: «Бо не можу цього не робити. Є такі діла, які робляться через те, через що не робляться інші». Цей аргумент видався Берові складним і досить вдалим. Але він зрозумів, що Маріо дійшов до краю чогось. Чогось, що тривожило і його, хоч іще й несвідомо.

Якось він уже вкотре зайшов у дім, до якого знедавна звикнув. У дім, що останнім часом став немовби центром його існування. Більше для нього, аніж для Луїса, Енріке та інших. Він не міг пояснити цього, навіть не намагався («бракує часу, треба обминати деякі питання»). Бер стримав самовдоволену усмішку.

Дім зводився на місцині, що називалася (хтозна-чому) Оболонь¹. При вході стояв чудовий мармуровий умивальник з краном у формі лебедя, завжди блискучим і чистим (заходами похмурої консьєржки, що суворо поглядала на Бера поверх окулярів у металевій оправі). «В старовину в таких будинках можна було побачити дуже рідкісні речі». Мармурове поруччя сягало тільки другого поверху. Всередині ця пишнота восьмисотих років, це химерне розуміння світу розвалювалося; це нагадувало якесь непомітне занурення. Дві начищені скляні кулі ніби плавали над колонами, підтримуваними каріатидами в мудро закритих навколо ніг спідницях. Це був не такий дім, як бабусин, де народилася мама. Це був не такий дім, де змусили його жити, напханий і — порожній. Бер відчував утому. «Два роки, не треба перебільшувати. Це небагато, якщо пам'ятати, скільки треба опиратися, щоб не дати себе затягти в цей механізм, в це досконале й солодке ярмо». Дім Маріо ди-хав чимось прекрасним і тонким, «як розтерта у пучках квітка». Бер знову усміхнувся сам до себе.

Консьєржка з ганчіркою в руці розчинила дверцята ліфта. Чемна і нечемна, послужлива і неприязна водночас. Кнопки в ліфті блищали. (На одній з них загубився ковпачок; «при натискуванні може вдарити струмом...») Ліфт рушив з глухим стугоном неповороткого заліза; Бер піднявся вгору наче в якомусь примарному й бутафорному ковчезі. «Маріо живе на останньому поверсі. Це не найкращий поверх. На такій висоті мармуру вже немає, країни сходів стерті черевиками. Туди вже не піднімається консьєржка зі своїм порошком для чистки».

Йому відчинила не та старенька жінка, що завжди. Та старенька жінка (з її журливими блакитними очима, що, здавалося, ось-ось заплачуть) померла, її поховали два тижні тому. «Жінка, що називала Маріо «Бембі». Незнайома служниця сказала:

— Сеньйор ще не повернувся. Заходьте, можете зачекати...

В тиші цокання запиленого годинника здалося йому непотрібним і якимсь безжальним. «Я розумію Маріо. Хто приходить у цей дім, той не може не розуміти Маріо. Того, що він зробив, того, що він робить і того, що готовий ще зробити. Луїс, Енріке... чи вони зрозуміють Маріо так, як розумію я?»

Уже минула восьма вечора, а зустрітися вони мали о пів на восьму. Маріо майже ніколи не спізнився. «Якщо тільки не...» Бер підвівся й підійшов до вікна. Перед ним на синьому даху, серед пласких покрівель, виднілася погасла світлова реклама, втулена між телевізійних антен. «Немає нічого огиднішого за погашені світлові вивіски», — знудьговано подумав Бер. Він примружив очі, антени видавалися йому хрестами на якомусь химерному, залізному кладовищі. Кладовищі, підвішеному над міськими дахами. «Якщо тільки не... Звісно, він з Ізою. Це через Ізу. Завжди, коли в гру вступає вона, виходить якийсь перекис». Іза була єдине, що можна було закинути Маріо. «Дурна й невситима жінка. Вона не для Маріо. З першого дня, як познайомився з нею, я

¹ Так у Мадриді, Барселоні та інших іспанських містах називають нові квартали, збудовані за межами міста.

подумав: це жінка не для нього. Але все не так ясно, не так просто. Як йому натякнути?.. Однаково Маріо покине її. Після того, як усе це минеться, Маріо покине її. І цей крок принесе Маріо справжнє щастя самозвільнення; так, крок цей означатиме самозвільнення». Бер знову сів у крісло з різьбленими бильцями. «І для мене теж». Він помітив, що говорить у голос. Тихо, але вголос. Рідна мати, знайомі не могли з нього слова витягти, а тепер він заговорив сам до себе. Так, і з усмішкою. Казали, що він не вміє усміхатися. («І це молодий хлопець!..») Але ніхто не подумав, що від мами теж нелегко добитися усмішки. Бер дістав цигарки.

На підлозі лежав густий шар порошу. («Я не хочу працювати,— казала та бліда жінка.— Я вже стомилася од роботи...») Він чув ці слова кілька разів, коли приходив зарано, як цього вечора. (Коли ще Маріо був лише викладачем. Коли вона була ледве жива.) Вона була з тих жінок, що завжди нарікають на домашні справи, що нічого не бачать, крім цих справ, завжди по шию в безконечній метушні. «Цікаво, що порох на меблях вона розцінювала як кінець світу». (Того ж дня вона знов зайшла з пір'яним віничком. Побачивши її, Бер збентежено підвівся: він не здогадався, що вона хотіла трохи прибрати. І коли повернувся Маріо й побачив її, то почервонів. Як того дня, коли при Берові його назвали Бембі...) Все здавалось далеким і близьким водночас. Ніби того дня, коли Маріо говорив з ним по-іншому, підбиваючи підсумок своєму справжньому життю. Була дощова неділя, а днем раніше Маріо запитав у нього, що він дійсно знає про це місто, про цю країну. Те, що Бер знав, було ні до чого. Минув рік, як Беверлі подарувала йому «додж». Оскільки він ще міг користуватися ним (тепер він продав його і їздив зеленою, запиленою материною шестисоткою), тої неділі він ще мав «доджа», за кермо вперше сів Маріо. Перетнувши місто, вони піднялися вгору широким бульваром, де будівлі здавалися жалюгідними ще до того, як їх придавив час. Потім вони опинилися в досі не баченому світі — море тут не мало нічого спільного ні з морем дядька Борхи, ні з морем Бера. Хіба могло бути таке море? Берові минуло лише вісімнадцять років.

Іржаво-рожевий колір, здавалося, зафарбував тут геть усе — і дашки і все під мостом. Внизу чути було море, що невпинно билосся об прибережне каміння; вода стікала вибоїнами і розливалася по чорному смердючому пляжу. Під мостом тулилися імпровізовані рахітичні, неймовірні халупи. Все — подумав він — чимось нагадує мініатюрне місто на палях. Дехто поклав від дверей бараків до сухого місця кілька дощок, і по них ходили діти, поволі, обережно, майже навшпиньках, балансуючи руками. Чайки зграями спускалися вниз, крутилися в повітрі, мовби креслили в небі свій поклик. («Наче пишуть у безмежному небі історії, не дуже повчальні для більшості людей»). Двоє дітей спустилися на бережок і почали ногами бити воду; ніби хотіли стерти з землі щось жорстоке, брудне й невидиме. Їхні черевики попроламували піщану, майже чорну гладінь пляжу. Перехилившись через парапет мосту, Бер роздивлявся їх, охоплений якимсь незвичайним зачудуванням. Під його ногами роїлися люди, які вперше здалися йому потайливими, недовірливими. Дівчата й жінки готували вечерю (сутеніло); з імпровізованих коминів, складених з уламків труб, до мосту повзли цівки диму. Раптом йому здалося, ніби він висить над лісом брудних і погрозливих рук. Йому в лице війнуло димом, що сочився з тих рук і поволі танув у сірому

вечоровому повітрі. Бер одійшов од парапету, відчувши якесь дивне запаморочення, досі ще не знане.

По мосту йшов якийсь чоловік; його очі за скельцями окулярів здавалися величезними й водянистими; вони надавали йому щасливо ідіотського вигляду. І Бер відчув, яким тягарем, яким великим і втомливим тягарем лежить неділя над злиднями. Внизу стирчали три цегляні бовдури. Все мало химерний вигляд закіптюженого, вичахлого пекла; ніби в недільних сутінках поволі охолоджувався розпечений шматок міста. Маріо сказав, що звідти виходили люди, здатні зводити або руйнувати. «Так,— відповів йому Бер,— це місце, звідки береться руйнівний матеріал». І вони засміялися. Над їхніми головами знову кружляли чайки.

Коли вони поверталися, Бер сказав: «Я ніколи тут ще не був». «Я так і думав, тому й привів»,— одказав Маріо. «Він привів мене»,— розмірковував Бер. Його приводили, його відводили, його завжди приводили або відводили. Тих питань, які він вирішував на власний розсуд і ризик, було дуже мало і ставало дедалі менше. До нього повернулося драгівне невдоволення. Звідки береться ота байдужість, оте розчарування? В людях він розчарувався вже давно, це було зрозуміло. Але байдужість до подій, вчинків, справ тоді обурювала його. Він відчував якусь тривогу.

Незабаром Маріо познайомив його з іншими хлопцями (**не університетськими**). Коли вони знову сіли в машину, вітрове скло затуманив дощ. Вони поїхали новою ділянкою Морської набережної, де зводилися будинки,— бетонні, дерев'яні, залізні скелети. Кілька циганчат, брудних і змоклих під дощем, ледве не потрапивши їм під колеса, заверещали з піднятими вгору руками.

У місто вони в'їхали через Барселонету. Там теж зносили старі будинки: деякі стіни ще зберігали всі відтінки червоного й жовтого кольорів, сліди чийогось недавно зруйнованого життя. Місто ширшало, поволі гарнішало під струменями дощу. Довелося зупинитися, щоб пропустити навантажений бруктом візок — його штовхав якийсь дядько. Скориставшись з цього, вулицю перейшла дівчина. Була неділя, дівчина вдягла синій довгий халат і черевики із кролячої шкіри. Коса за її спиною здавалася розпущеною. В руках дівчина тримала, мовби маленьку дитину, пляшку газованої води (в телевізійній рекламі звану «сімейною»).

Але зараз головне було те, що дядько Борха погодився. Навіть більше — лишився задоволений планом. Дядько мав одну слабкість — придумувати більш-менш сміливі морські пригоди.

Бер усміхнувся — майже щасливий. Проте він помітив, що Маріо лишався серйозний, замислений, тихий. Він хотів запитати, чи не трапилося щось. (Та ні. Якби щось трапилося, звідки б узявся такий добрий настрій.)

VIII

Три дні любові

Існує якась безперечна жила божевілля, що перетинає цю землю з краю в край. Я відчуваю її в усьому чи майже в усьому. (Якщо трапляється нещастя, кажуть, що це справа рук якогось божевільного. Якщо

хтось щасливий, завжди життєрадісний, про нього кажуть: «Цей божевільний погано скінчить». А якщо хтось надто вже злосливий, про того кажуть: «Останнім часом він просто безумствує...»)

На кладовищі в З., коли ми ходили оглядати могилу (вона казала **«нашу могилу»**), божевільня витало довкола, наче квітка-птах. Іноді, поки вона молилася, я перегортав свій записничок і записував. Просто записував те, що бачив, хоч од наших оглядин смерті мені ставало страшенно тоскно. Згодом, переглядаючи всілякі папірці — кухарські рецепти, квитанції на газ, пожмакані стрічки, з яких уже ніколи не зав'язуватимуться банти, — я натрапив на жовтий аркушик паперу. Коли вона вирвала його з мого студентського записничка? Про це я вже не дізнаюся. Я не міг не те що підозрювати, що вирвала його вона, — навіть подумати. Вже не впізнаю той почерк на пожмаканому, збляклому папірці: «Дві фотографії прикрашені листочками з синього паперу. В тій же рамці — хлопчик і чоловік, потім жовті квіти, коричневе листя, штучні мімози, понанизовані на металеву корону, що править за рамку для жіночого портрета. Синій янгол і жовтий, потім потріскане безноге янголя з факелом у руці. І вишукана скляна ваза для квітів із жовтою ручкою — ніби скам'яніле виноградне гроно. І я кажу: «Я не забуду тебе ніколи, амінь».

Мабуть, поза тим будинком і поза тими людьми можна було б знайти затишок чи принаймні спокій. Але й затишок, і спокій — це речі зовсім непередбачені, непевні. В моїй країні завжди вітер, у моєму селищі завжди суш. У нас на підвіконні повно білого порошу. Вона просто схибулася на тому поросі. Вона завжди шукала, чим би витерти порошок, змести його, й приходила дивитися, як він збирається. Зараз її погляд ніби прикутий до всіх предметів. Так, ніби вона вже не змогла забрати назад свій погляд, забутий тут, нагорі, на кожній меблі. Особливо ж на всіх дверях.

У моєму житті яких тільки не було дверей. Пригадую двері в З., дерев'яні, нефарбовані, а лиш навощені. Так само пригадую червону цегляну підлогу, високий буфет, дошку для різання м'яса, оздоблені гіпсовими позолоченими трояндами люстерка. Може, колись, довгими вечорами або на одній з численних лекцій я написав: «Люстерко було облямоване трояндами. Під люстерком...» Але навіть продовжувати? Нічого не треба було писати. Речі існують лише в пам'яті. Якщо ж вивірюються з пам'яті, то перетворюються в недоступні знаки, поняття, а може, й звуки. Зараз для неї помсти вже не існує. Це слово вже не ріже їй вуха.

Я вже спав і несподівано прокинувся. Вітер погойдував торочки на ковдрі, певне, хтось одчинив балкон. Стояла зима, на шибках повиступав іній; хтось навстіж одчинив балкон. Я помітив, що вона сиділа біля мене й, може, спостерігала, як солодко я сплю. Помста тоді була сильніша за якесь слово. (Може, і помсту вона не забрала з собою, як і погляд.) Я запитую себе, чи вона хоч раз вимовляла слово «помста»? Мабуть, ні. Мабуть, вона ніколи не вимовляла його.

А ще прийшов безсловесний жах. Зате зараз слова — єдина можлива зброя. Не знаю, чи лишаться вони (як предмети, як погляди на меблях), коли людина щезне. Може, й лишаться. Але коли я бачу очі Бера, Луїса чи Герардо і очі всіх інших, здається, мої слова скидаються на вітер, що колихав торочки на ковдрі (коли я не заслужив на сон).

У З. протікала напівпересохла річечка, проте взимку вона вирувала і часто затоплювала околицю. То були інші часи, тоді я ще й раз у

не виїжджав із З. Часи дуже давні, як тепер здається. Хоч я заживав їх протягом майже тридцяти років, хвилину по хвилині.

Одного разу на кладовищі, біля **нашої могили** нас побачила донья Росіта. Вона погладила мене по руці, ніби маленького хлопчика. Мама не плакала, вона застигла, випростана. Але донья Росіта хотіла нам довести, що вона не лиха, що час біжить, а образи забуваються. Вона промовила: «Що поробиш, бог взяв його до себе. Бідолашний, пропав через свої хибні ідеї». Тоді сумирна, ніжна й лагідна мама обернулася і плюнула їй у лице. Так я побачив помсту зблизька.

Вона ніколи не називала мене Бембі. Мене так називав жартома він. А вона почала звати мене так лише після того, як він загинув. Щоразу, коли вона вимовляла це прізвисько, я почував себе так, немовби вона прибиває цвяхами мою правицю до цих дверей. Ніхто не скаже, що я коли-небудь занедбував свої обов'язки. Ніхто мені й не дозволяв занедбати їх. Просто я часто забував про помсту. Одного разу — тоді мені було років п'ятнадцять чи шістнадцять — по дорозі з школи мені кортіло посвистати. «Як ти можеш свистати?» Мені здавалося, ніби в груди мені гадюкою заповзає невдячність. І помста, і невдячність — це були не просто слова. Слова були і zostалися навіть сьогодні, коли прагнення помсти ось-ось втамується. Слово «помста» — це відбиток довгої, брудної дійсності. Вона могла б називатися будь-як.

Вона могла б називатися любов'ю. Як часто я думаю, що корінь страшного лиха — лихо це інша назва помсти — це, може, джерело любові! З любов'ю вона йшла й поверталася, з віником у руці, завжди в жадливій сірій хвартушині — «чому ти не скинеш цієї хвартушини? Не конче зараз носити її», — пильнувала, щоб порошок не вкривав імена, числа, загадкові гравюри, що лише для неї мали якесь прикре значення. Це любов штовхала її щоночі до моєї спальні, щоб скаламутити солодкість мого сну. Спати не можна. Не можна усміхатися. Не можна жити. Любоб вимагає помсти. Тільки помсти. Ця любов, що змушує мляво зупинятися всі дні життя, в спогляданні **нашої могили**. (Коли мені не ставало терпцю, я забирав її звідти і відчував, що правду вона казала: **наша могила**. Могила на трьох.)

Цей дім, я добре пригадую, не пройнявся ні любов'ю, ні ненавистю, ні будь-яким спомином. Для неї, для мене цей дім здавався порожнім; не лишилося навіть відбитку тіла (безмежно любого), всюдисущого в просторі.

І нічого не змінилося. Зляканий, тремтячий, я схоплювався серед ночі: навіть коли вона не торкала своїми капцями білих, хвилястих торочок ненависного шлюбного покривала, яким вона вперто (від того дня) застеляла моє ліжко.

Вона хотіла, щоб до хати приходили хлопці, й шпигувала за ними, прикидаючись, ніби те її не обходить; тим часом її сповнювала жорстока радість від того, що вона бачила їх, слухала їх. Вона вирощувала в собі те, що уявляла **своєю помстою**. Але вона насправді не любила хлопців. Особливо ж не любила Бера. Вона ненавиділа хлопців. «Вони все мають, ці хлопці. Все мають», — казала вона, стримуючи зітхання. Вона дивилася на лампу, що іскрилася червоними й білими скельцями (такими, як у З.). Яка ілюзія примусила мене повірити, що дім був новий, інакший? Потроху, повільно, ніби мовчазна орда завойовників, з'являлися її речі. Одного дня це була лампа, другого — люстро, третього — скатертина. Хто повірив би, що помста відступає, ніби переможене військо? Багатолика, заплутана, невиразна й безмежна, помста чаїться всюди, в до-

машньому начинні, всюди визирають її сторожки, колючі очі. «А ці хлопці,— казала мати, поки неуважним пальцем проводила по якійсь невидимій грудочці бруду,— хіба вони такі вже старанні? Так, здається, вони дуже старанні. Вони люблять тебе. Правда ж, вони люблять тебе? По-моєму, вони багато вчаться».

Двері йдуть одні за одними. Засклені, оббиті бляхою, пофарбовані. Двері облуплені, двері залізні, двері розчинені, наче роти, зовсім беззахисні. Щоразу, проходячи в одні двері, я відчуваю порожнечу інших дверей: туди я вже не ступлю без того, щоб мене не огорнув страх. Мене штовхала вона. Вона змушувала мене по кілька разів на день проходити у ці двері. Очевидно, несвідомо. Очевидно, з наміром перебороти страх. Проте я знаю, що змушувало її штовхати мене в дитячі плечі, підштовхувати до цього одвірка. Я знаю правду того лагідного, домашнього, похмурого і ніжного ставлення.

Сумно думати, що я не можу згадувати їх разом. Сумно, бо для цього немає причини. Отже, можу згадувати лише його, самого. Зі мною або з кимось іншим. А в споминах вона не з ним. Вони разом лише перед **«нашою могилою»**.

Її могила досить відмінна. Ці міські ніші, сірі, одноманітні, викликають у мене меланхолію.

Про який спочинок я говорю? Немає спочинку. Я усвідомив це, коли вона застигла, коли затихло передсмертне харчання. «Нарешті. Нарешті» (казав якийсь голос). «Уже прийшла, прийшла велика полегкість». Насправді ж скінчилося лише виправдання якоїсь інертності. А чи не настав тепер край, з цим визволенням, моїй єдиній відмовці? Ось що чекає на мене і чого я сам чекаю з року в рік. Тридцять років. Тридцять років мали ми пройти, щоб відкрити, що наш великий риф, наша велика перепона — це лише якась відмовка.

Але ніхто не може повернутися назад. Уже пройшла пора, вже немає ні відмовок, ні завад, ні любові. Лише помста може звестися до якогось простого поняття. До шляхетного, могутнього й зручного знаряддя.

IX

У цьому місті

«З усіх хлопців,— подумала вона, закінчуючи туалет,— найдужче ненавидить мене блондинчик. Мене ніхто не терпить, але блондинчику я стою впоперек горла». Вона подивилася на розкидану постіль: Маріо вже не було; тепер він знов став іншим. «Німота напочатку. Німота **потім**». Саме тривоги й підбадьорювали її. «Одіозні хлоп'ята. Вони такі завжди. Благословенний лідер молоді. Так, так». Але навіщо знов журитися? Для неї не була таємницею нав'язлива ідея його життя, те, що тримало його в постійній напрузі. Це було саме те, що вабило її в нього. Те, що їх, може, й об'єднало.

На першому завороті Маріо вийшов з таксі.

— На жаль, я не можу супроводжувати тебе,— легенький квапливий поцілунок. В його усмішці було щось від невластивого йому каяття.

Але Маріо думав про інше, вона ж добре знала. Що вона тільки не знала про нього? Найдужче її дратувала свідомість того, що він, будучи з нею, насправді **був в іншому місці**. Любов, подумала вона, була чимось тим, що не мало виправдання, трохи не соромом. Іноді, особливо спочатку, вона мимоволі червоніла при самій думці про свою любов. Не тому, що залишилася жалюгідною святенницею. Ба, давно минула пора легковірності, фальшивого сорому, марних понять пристойності. Ні. Любов вганяла її в краску раптом, якимось по-особливому; так, ніби, наприклад, її впіймали на крадіжці в крамниці. Отак ловляться закохані на тому, що крадуть у іншої істоти слова, думки, затаєне биття її артерій. Крадуть, підступно й зрадливо, самоту, тишу. Але вона не могла любити його по-іншому. Вона могла любити його лише так, сором'язливо, невідступно.

Коли вона з своєю несміливою допитливістю оглядала його, поважного чоловіка (чоловіка, «що не вміє стриматися», чоловіка, «що все знищить на своєму шляху», як казали про нього), її любов спалахувала з новою силою,— так верхівець мчить осяйним, моторошним і безкраїм степом. У такі хвилини їй відкривалася якась безмежна невідомість. Вона хотіла все знати про нього і, неждано, опинялася спішено, розгублена, перед якимсь неосяжним простором, обійти який не спромоглася б за все своє життя. «Ніхто нікого не знає»,— повторила вона ще раз, побачивши себе затертою в юрбі інших тіл, що заповнили вулицю. «Істоти, блудні тіла, блудні навіть у своїх буденних устремліннях». Так, як вона давно відчувала і саму себе. «Я старію»,— визнала вона з якоюсь покірною злістю.

Туга життя, неблаганного плину часу опосіла її знов. Вона відчувала її, піднімаючись сходами свого дому. Постаріти в двадцять вісім років. Що зробити, щоб затримати непохитний наступ, потворно правильний і буденний? Не можна допустити, щоб він це помітив. Їй треба бути для нього юною, сильною, незворушною Ізою. «Може,— подумала вона, встромляючи ключа в замок,— я обдурювала його з першої миті? Чи справді повірить він у жінку, якої не існує?» Вимоглива і слабка Іза, лагідна, доброзичлива до надокучливих скарг, нічого не досягла б. Така жінка ніколи б не мала Маріо. Треба було створити якусь легковажну Ізу, байдужу до часу, що в'ялить шкіру, ніжний і дитинний блиск двадцяти років. Якусь зручну, пристосовницьку Ізу, здатну з'явитися і щезнути, ніби природні цикли весни, осені. «Проте чи можна обдурювати аж до такої міри?»

Похмурим коридором прокотився гострий телефонний дзвінок, і вона відчула, що серце її завмерло. Одне з тих незвичайних передчуттів катастрофи, що іноді змушували її дивуватися своїй чутливості.

Телефон дзвонив і того дня, в домі Марісоль. Відзначали її день народження «лише дівчатка». Вона пригадувала вечір, стіл, де чергувалися місцева ковбаса і збиті вершки, голова вепра над вишуканими візерунками, зробленими бабусиними золотими руками. Вони багато сміялися, пили шампанське. Хасінто не був запрошений (це святкування не було **офіційне**). Й окрім того, чоловіків не запрошено зовсім: «Самі дівчата, там ми хоч уволу набалакаємося, нарегочемося, правда ж?» Дурниці. Вони не мали на прикметі жодного чоловіка, кого б можна було запросити. Задзвонив телефон, і їй навіть здалося, ніби вона чує, як бідкається Марініта, донька судді, бо її сестра перепила: «Ти завжди

щось устругнеш». Телефон дзвонив, цього мовби ніхто не помічав, а вона відчула раптом нестримну нудоту: дивилася на голову вепра поміж весело петрушки й думала: «Хай ніхто не знімає трубки»; вона страшенно злякалася, коли прийшла мама Марісоль, одвела її вбік і сказала, щоб вона йшла додому, що її проведуть. «Але нічого не сталося, ні, ні, не лякайся... так, донечко, так, це життя. Та це ж тільки раптова слабкість, нічого серйозного! Житейські речі...» Але то не було життя, то була смерть. Тато лежав, як пальто, кинуте на дивані. Його принесли непритомного, він отак і впав на тротуарі перед казино. «Але хто б міг таке припустити? Хіба він не казав, що йому значно краще? Може, це та куля сидить в ньому ще з війни?.. Доцю, бачиш, що робиться. Бачене і небачене».

— Поїду днів на три або чотири. Ти ж знаєш, це родинна справа. Ні, ні, не турбуйся... Ти ж бачиш, я не чекав цього. Ніколи не думав, щоб ми щось мали. Здається, у нас є якісь землі, сад або щось таке, словом — майже нічого. Мати могла цього і не знати. Ти ж знаєш, які люди в селі. Справді, тільки на три або чотири дні. Ні, навіщо я писатиму тобі? Не турбуйся...

Вона повісила трубку і згадала, що пережила в перші хвилини, коли почула дзвінок, довгий, хрипкий, ніби дзигчання велетенського гедзя в домі Марісоль. (В цю мить пригадалися і голова вепра, і збиті вершки.)

Вона поволі скинула жакет. Було жарко, вона відчинила вікно і подивилася в патію. На протилежному мурі вимальовувалися фальшиві вікна, блискучі, жовті, освітлені на верхньому поверсі. Дзенькотів фаянсовий посуд, хлюпотіла вода. Пахло обідом. З коридору почулося щось схоже на жалібний нявкіт, це підійшла ця лицемірка.

— Дівчинко! Дівчинко!

Іза запалила цигарку. Спокійна, вона слухала, як шурхотять незграбні кроки.

— Дівчинко, дівчинко! Ти тут?

Тут немає ніякої дівчинки. Ніколи не було дівчинки в її житті. Іза народилася жінкою. З першого дня. З першого кроку, з першого слова.

Іза кидає цигарку, роздушує її: «Хай прибирають, чорт, хай роблять щось». Лють, змішана з печаллю, повзла, здавалося, мурами вгору.

Доброчесні бабці нічого не хочуть знати про Ізине життя, бо вона щедра. Доброчесні бабці нічого не знали також про Хайме... «Тобі треба вийти цього вечора, дівчинко? Щось невідкладне на службі? Зрозуміло, зрозуміло». Іза, безперечно, чесна, безперечно, незаймана. «Хіба вона не нашої крові?» Іза щедра, гарна, безкорислива. Іза заслуговує на цілковиту довіру. «Вона трудівниця, їй ціни немає. Дівчинко, дівчинко, ти не прийдеш сьогодні ввечері? Гаразд, гаразд, я тебе розумію...»

Іза бере двері на засув, роззувається, простягається на ліжку. Під її повіками збирається рій насмішкуватих вогників. «До біса. Я не вірю в передчуття...»

Проте останнім часом їхні стосунки змінилися. Іза зовсім не мрійниця («Не личить мені самообман»), проте вона передчуває, що Марію трохи змінився. Це неправда, в Марію немає ніякої ділянки в селі тої жалюгідної жінки, що нарешті померла. (Був час, коли ця жінка уявля-

лася єдиною перепоною для здійснення одного невиразного бажання. Вона була вічною перепоною всім планам, усім їхнім замірам із Маріо. «Це тому, що моя мати хвора, самотня...» Скільки разів Маріо прикривався нею!)

Тепер Іза заплющує в темряві очі. Вона не помиляється, тепер вона знає Маріо. «Маріо, боягуза». Якби це їй сказали спочатку, коли вона тільки захоплено дивилася на нього, коли вона познайомилася з ним, то вона б просто обурилася. Його ореол цільності, його легка мова, його блискуча мова... Куди воно все поділося?.. Воно добровільно пішло в чужий світ, абсолютно несхожий на її власний світ; але ж чим Маріо зацікавив її? Згодом любов почала перетворюватися в щось інше, страхитливо нове. Любов до Маріо, любов Маріо не мала нічого спільного з любов'ю, яку вона знала. Це було так, ніби любов виросла, переступила через її бар'єри самовиправдання, через її бережені інтереси, через її кинуті мрії про велич. Раптом вона відчула себе голою й покинутою, беззбройною перед давньою мрією, жакливо заплутаною в дійсності. Який зв'язок мала любов Маріо з усім попереднім? До того часу, коли вперше з'явилися обриси категоричного бажання, коли нарешті Іза знала, чого вона хотіла.

Перед непорушним дзеркалом Іза могла вивчити те, що звичайно не можна помітити, дивлячись на інших людей чи краєвиди. Щось важкодосяжне і досягнуте. Єдиною можливістю, єдиним виходом було повне, цілковите володіння коханою істотою. Щось подібне до канібальства, ледь облагородженого мазохістичним бажанням принести йому в жертву життя, мрії, все своє простодушне марносластво. «Почалося це зі страйків, зборів і такого іншого; він ходив серед своїх хлопців дуже гордий, дуже поважний і діяльний, мов той праведник. Але я знала, я знала Маріо. Я знаю тебе, я розібрала тебе по кісточках і копаюся, копаюся в тобі, кожну хвилину мого життя, бо ловлю навіть твій подих, твою мовчанку». Жалюгідна жінка, що перешкождала найвідважнішим діям, була тільки приводом. «Може, тонким приводом. Ха, ха». Хлопці побивали камінням «сірих», ображали класних керівників, плювали на святі імена тата й мами. Добре, добре. Іза загадково посміювалася у своєму кутку, серед бабців та розхитаних триніжок. У конторі вона читала ранкові газети. Зажною газеткою, зажною новиною, зажною процесом поставала тінь Маріо; хоча це не мало з ним прямого зв'язку. Іза заплющувала очі. (Під мостами Ебро голі діти закидали камінням парочки, що цілувалися. На міських околицях, у печерах людські істоти нагадували якихось лиховісних чорних птахів. Одного дня річка вийшла з берегів, затопила печери і понесла вниз по течії темні, розпухлі трупи. Чоловіки, жінки, діти; і корова, голі черева, як біблійне прокляття, в червоній воді. Це був третій Ізин світ.) Маріо перебуває там, у згаданому домі, зі своєю гарною повільною мовою, своїми планами; він — ніби якесь чудове місто. Кожне із слів Маріо — це ніби камінь до цієї гармонійної, досконалої архітектури. «Хлопці мають вчителів». Вони можуть занедбати заняття, закинути матрикули, посваритися з сім'єю, захищати права, що стосуються їх чи не стосуються... Маріо там, у глибині сцени. Іза марно шукає свою іронічну посмішку; вона не любить чоловіка, вона любить набір слів, міста, мури, ліси, рівнини слів. Уже давно вони їй набридли в його незрозумілій мові. Але Маріо зараз, — це просто чоловік, якого вона обрала. «Ніколи не знаєш, чому кохаєш».

Вона різко підхопилась і запалила світло. Її люстро — овальне, щер-

бате і подзьобане. Але Іза дивилася в нього безліч разів і знає всю його поверхню, його химерні викривлення і магічні підморгування. Вона наближає те обличчя до свого обличчя. Біля вуха закрутилося руде пасмо; очі широко розплющені, неблими. Вона легко проводить руками по ще свіжих щоках. «З мене досить. Я вже стомилася. Годі. Ти цього не знаєш, Маріо, але я розпочала полювання. Ти моя здобич, неабияка здобич. Ізо, скажи мені без страху в голосі, **я одружуся з Маріо**. А чому б ні? Чому стільки страху в твоїх словах? Що, по-іншому не вмієш прив'язати його до себе? Я не знаю іншої такої досконалої системи. **Я одружуся з тобою**, незважаючи ні на що і наперекір всьому. Начхати мені на твої плани, начхати на твою чудову здатність переконуювати, мені тричі начхати на твою широку ходу по світу. І на твій кортеж претензійних ангелів і на твоє повноваження, і на твої славні права, і на твої тисяча і одну причину, які я знаю напам'ять. Мені начхати на все те, мені важливо лише одне — зловити тебе, заволодіти тобою». Іза усміхається своїй власній усмішці. На якусь мить нестримне щастя, здавалося, сколихнуло все в кімнаті від стін до овалу люстерка. «У цьому самому люстерку показуються романтичні й припудрені дівчата, але всі з однаковими намірами», — прошепотіла вона. Уже якийсь час їй лишається тільки одна насмійка, одна крива міна, одне співчуття: і це називається Іза. Вона самотня, але вона завжди прагнула самоти, справжньої. Самоти вона досягає надто дорогою ціною. Вона дістає її крізь коридор з високою стелею, квадратні тіні, запліснявілі лампи, шерхит чоток за нещільно причиненими кабінетними дверима. Частину якоїсь похмурої, тяжкої, відчутної самоти створюють бабці. Бабці, коти, зелена безсмертна рослинність, що сміється в керамічних вазонах; неймовірні попільниці, нявкіт котів на галереї, що чекають своєї пайки смердючих тельбуків; невидиме море, що збуджує своєю присутністю, бризом; все є часткою самоти. Добре досягнутої, тяжко добутої. (Іноді вона ставить пластинку, з тих, що є у вітальні; одного дня вона почула «**Мальбрук в похід зібрався**»; і згадала тата.) Мама берегла татову медаль, але був у нього і шрам. Це був його шрам, він заслужив його. Він був задоволений своїм життям — повним, щедрим, справжнім. Він мав свій шрам, свою медаль, свій обов'язок, свою країну, своє діло, свою війну, свою жінку, своє місто. Свої спомини про фронт, про день перемоги. Що ще міг він вимагати?.. (Він приніс не тільки шрам, він приніс усе. В їдальні, де мама приймала гостей, виднілися сліди від картин, проданих і заставлених оду за одною. Вона була певна, що хтось десь колись поже-ре і медаль. Не вічно їй лежати в шафі, в металевій скриньці.) Очевидно, Хасінто вже одружився. А може, він думає, що влипнув, може, занудьгував. Чи, може, він радіє і належить до якоїсь лицемірної Спілки Скромних Юнаків, Добрих Батьків, Добрих Чоловіків, Добрих Католиків (а також пропагує віру). Може, в нього є «шестисотка» або «тисячесотка»¹ або що. Люди нарешті досягають того, чого хочуть. Того, чого іноді таємно хочуть. Того, чого вони невідступно хочуть (злиднів або розкошів, «шестисотки», шлюб чи причастя. Хіба знаєш?). Моя історія скидається на історію убогої країни, чарівної, але нещасної.

Іза гасить світло й роздягається. Якийсь дивний неспокій, якась раптова зневіра огортають її. «Не треба піддаватися галюцинаціям, передчуттям, то все дурниці». Перш ніж заснути, вона споглядає розсіяне світло в кутку — од віконної рами до стелі. Гамір у домі вщухає, веселі або стомлені люди сідають за вечерю.

¹ Марки автомобілів.

Марнувати час

Останніми тижнями — Бер повністю освоївся з своїм дорученням — він здійснив дві блискавичні інспекційні поїздки на острів. Обидва рази він повертався з якимсь дроздом у тілі. Тітка Емілія була дуже рада його бачити. Та й усі там були дуже раді його бачити. Опинившись ніби перед гуртом простодушних і цікавих тварин, ладних з невинним виглядом проковтнути його, Бер відчув нехоть до жіночої і романтичної ненаситності; щоб цілувати його, до цього ще не доходило, вони вчасно стримувалися, але така загроза постійно висіла над ним. Тітка Емілія навіть сказала: «Бере, любий, а чому б тобі не переїхати сюди, не жити з нами?..»

Дорогою назад, коли літак піднімався вгору над млинами, над землею, облямованою біло-зеленою піною, Бер казав собі, що ніколи не житиме на острові.

Ставши мовчазним, замкнутим, він відчув задоволення, якщо не щастя. «Це не мізантропія, це страх перед необхідністю давати пояснення». Він вирішив ніколи не давати пояснень. Коли він виклав двом бабцям план **Бер — дядько Борха — «Меч-риба»**, урочиста столітня бабця (що говорила майже так само стримано, як і він) сказала:

— Ідея мені подобається. Я рада, що ти будеш добрим моряком. У цьому домі завжди жили добрі моряки.

— Море гарне, — відказав він, зніяковівши, сам не знаючи чому.

Зараз Бер з сумом відтворює в пам'яті цю сцену. І пригадує свій голос, приглушений раптовим страхом. Він таки даремний, цей несподіваний спомин про Великі Озера, про інше море, про інші пори року. Даремний. «Як людина може відзначати свої сто років? Як можна досягти цього віку без почуття огиди до самого себе? Мені ніколи не сповниться ста років».

Він чотири рази робив рейд од дому до найближчого міста старим «сітроеном» дядька Борхи, засікаючи витрачений час. Щоразу, коли він залізав у старезну громіздку таратайку, що слугувала дядькові Борсі під час приїзду на острів, старий садівник (на ім'я Тон чи щось подібне) трепетно розчиняв двері гаража і боязко дивився на Бера; одне око в садівника було біле, неблимне. Це був старий непевного віку, як і все в цьому краї, в цій місцевості, якою володіла Бєрова прабабка. Старий Тон ходив згорблений, здавалося, що він от-от розвалиться; половинки дверей гаража поволі розходилися від його зусилля. Зусилля старої свійської тремтливої худобини. «Як так можна, щоб усе тут було таке занедбане?» Куди не кинь оком, усюди пуста, усюди небачена руїна. Безумовно, дім колись був чудовою спорудою. Бер пам'ятав фотографії, і таким його і вважав, навіть коли побачив уперше. Тепер дім, як деякі жінки, що «добре збереглися», немовби обм'як, опустився, погруз у раптовий, майже аморальний руйнації. Він здавався жалюгідним перед сивилиною силою, що міліметр за міліметром занурювала його в землю. Ніби з хвилини на хвилину (схожий на розсохлий і брудний розбитий корабель) він мав зникнути у надрах острова.

Нікому не спадало на думку змастити дверні завіси. Як і завіси в гаражі. «Ним користується лише сеньйорито Борха, коли приїжджає...» — бурчав старий, хоч його ніхто ні про що не питав. Якось він нагнувся з

витагнутою тремтячою рукою: підняти ганчірку і витерти пилюку. Бер брутально вирвав у нього ганчірку. Він не міг дивитись, як згинається старий, без глухого роздратування. «У мене якесь парадоксальне співчуття»,— подумав він. Це так, він однаково ненавидів співчуття, старість, приниження і злигодні. Чи це справедливо? Він сподівався, що ні. (Під час тої пригоди, коли при виході зі школи їх затримали — його, Луїса, Енріке та ще двох — і його майже одразу відпустили без особливих ускладнень, він відчув таку саму лють.) «Колись цьому всьому настане край». Бер помітив, що в обличчя йому б'є вітер, свіжий, бадьорий. Старий відкритий «сітроен», здавалося, несподівано полетів. «Він не такий уже й поганий», пробурмотів Бер.

Маріо іноді казав йому: «Ти маєш одну цінну рису: мовчиш і вмієш стримувати емоції». Бер легенько додає газу. («Я тобі дуже вдячний, Беверлі, за твоє терпляче намагання вибити з мене всякі зовнішні прояви почуттів. Біль, радість, нудьга, голод, виставлені напоказ чужим очам, перетворюються в наймерзеннішу порнографію».) Він засік час: дорога забрала сорок дві, сорок три хвилини. Отже, від старого дому до міського бару майже три чверті години.

Це був досить скромний бар, уже не дуже модний, із свічниками. «У таких барах люди (очевидно) розмовляють цілі години». Люди, що мають «звички», як отой чоловік. «Чоловік, що мав звичку щовечора заходити після роботи в цей бар. І сидав завжди за одним і тим самим столом. Його стіл, його напій, його куток, його газета, його точна година. Чоловік із звичками». Бер мимоволі подумав, що ні він, ні будь-хто з його знайомих не дотримується звичок такою мірою. Але цей чоловік, безперечно, особливий. Він чимось відрізнявся від своєї фотографії; може, був повніший; здавався скорше дужим, аніж спритним. Звичайно він ходив по узбіччю вулиці, з незворушним виглядом. Купував газету в кіоску на розі. Потім переходив шосе (згорнуту газету він тримав у руці і легенько постукував нею по коліні). Від голови до пояса він видавався атлетом. Проте ноги мав короткі, страшенно худі; холоші його штанів метлялися навколо кісточок, ніби згорнуті прапори. Він виглядав краще, коли сидів чи стояв. П'ючи бочкове пиво, розгортав газету, обережно перегинаючи її по першій сторінці. Читав він поволі й іноді клав газету на стіл, низько нахилившись над нею, немовби замість читати хотів вислухати її. Немовби газета щось шепотіла. Окулярами він не користувався. Очі в нього були круглі, напрочуд ясно-блакитні. Великі, прекрасні очі немовляти. Усе вже налагоджено, підготовка позаду, тепер слово за трибами. Триби починають крутитися, в повітряній глибині він розрізняє ледве чутне цокання. Таємниче дзвінкий відлік секунд. «Цокання відлунює і в стінах дому, що вгруз у землю. І в стінах теж почало пульсувати. Ніби прелюд химерного симфонічного землетрусу...» — думає він з якоюсь біблійною радістю. (В устах у Беверлі біблія іноді набуває подібних барв.) Хоча це й не стосується справи, він думає: «Можливо, я вже не побачу Беверлі. Певне, не побачу і Франка». (І майже одразу в ньому прокидається войовнича, дивна ненависть до всього навколишнього. Що роблю я тут, у цьому домі, на цьому острові, поміж цих бабців?) Проте хіба важливо, бачити чи більше не бачити те, що нас не дуже хвилює? «Про ці речі нема чого думати. Це звичайнісінькі телячі ніжності». Справді, в цих споминах щось спонукає до ніжностей.

Причал містився одразу ж за домом. Якось, дуже давно, мама роз-

повідала, що двоє дітей — дядько Борха і вона — мали човен. «Той човен виріс»,— говорилося з чудною посмішкою, що буває на обличчі людини, коли вона сама. Ця посмішка з'являлася тепер щораз частіше. Бер дивиться в небо. Якись зірки, холодні й великі, пробиваються крізь густу завісу, оточену німбом місячного світла. Од землі підносились якись особливі, гострі пахощі. Може, од мигдалевих дерев, а, може, й од моря. Бер думав, що кожному потрібен човен. Що, в кожному разі, всім повинні подобатися човни.

Коли «Меч-Риба» зайшла до маленького порту Вільянуева, щоб забрати Маріо, він зрозумів одразу: «Маріо не подобається море». Той був мовчазний, зосереджений, майже сердитий. «Може, він сумнівається в мені». Потім, потроху, в міру того, як вони віддалялися від берега, Бер дійшов твердого висновку: Маріо (що на землі твердо тримав кермо) вперше дав керму — цілком і повністю — вести себе. Якась незвичайна сила, вільна воля сповнили його (з тої миті, коли Маріо ступив на борт «Меч-риби» і впав — майже звалився — на койку в каюті). «Він стомився»,— подумав Бер. Але раптом помітив, що він чогось навчився. І це відчуття не зникало, як колись. Воно дедалі розросталося. (Якась повільна ейфорія, золотавий рій, що піднімався, ширився у чистому морі.) «Погода нам сприятиме...» — говорив він голосно, хоч знав, що то марно. Бер не міг позбутися думки: «Він не любить моря. Не боїться, але не любить».

Вони, звичайно, не взяли з собою Пабло, моряка; а з Маріо який помічник. Та все ж вони почали непогано. Бер був певний цього.

Вони відпливли од Вільянуеви близько шостої ранку, і коли споночило — небо ще одсвічувало рожевим ясним світлом, ледве затемненим у пінному серпанку, — побачили вдалині острів, дім, причал.

На суходолі їх оглушило сюрчання коників. Вгорі, на темному схилі плавали крихітні вогники. Світлячки або нічники. Здавалося, вітер залишив землю назавжди.

ЧАСТИНА ДРУГА

Довгі помешкання, замкнуті й порожні

I

Розхристаний щоденник

Не знаю, скільки вже часу я допитуюся про одне й те саме, аж мені власний голос набрид. І раптом я виявила, що Бер терплячіший за мене. Потім я знову сказала собі, що він не має права бути терплячим або врівноважено-спокійним, коли щось просить у мене. Щось таке, про що я ніколи не відважилася б когось просити. А його, може, й поготів.

Ясно (я часто забуваю), що це, як кажуть, обов'язок або покликання (чи що б там не було), притаманне матері. Що я знала коли-небудь про материнство? Боляче думати про це тепер, коли я бачу, що він виріс, став абсолютно чужим. Мені болять його молодість, як боліло колись дивитися, як незграбно тупцяє він на своїх дворічних ніжках із жмутом сухих листочків у руці. Мені боляче припускати, що розмовляти зі мною його спонукає доброта або злість. Усе, що стосується Бера, болять мені, ніби я вчинила щось непростиме і тому почуваю себе цілком, абсолютно винуватою. Певне, біль дуже схожий з любов'ю.

Не знаю, скільки разів я запитувала в нього, і не знаю, скільки разів він мені відповідав.

— Що він зробив?

— Я не можу сказати тобі, я сказав усе, що міг сказати.

Я дивилася на нього з такою відчуженістю, на яку тільки була спроможна. Навіть більше: з такою відчуженістю, якої вже не зможу позбутися в розмовах з ним. Я знаю лише, що вислухала його відповіді, мов щось давно чути; і ні за яку ціну не хочу знову повертатися в цей світ, у світ імен, споминів, учинків, заглухлих дуже давно. Несподівано сплескують і б'ють відлуння, до яких нізачо не хочу ні прислухатися, ні відновлювати їх.

Усе лишилося по той бік бар'єра. Дуже далеко від цих сьогоднішніх днів, які всього кілька хвилин тому я вирішила обороняти. Теперішнє, тутешнє розкривається переді мною в цьому домі, на цьому острові, ніби єдина форма можливого життя. Тепер не відступатиму.

Бер заворожує мене, коли сидить отак, поклавши руки на бильця крісла. Неймовірно, як я звикла до цієї пози, до млявих рук на колінах. Ця його поза для мене звичніша, ніж його очі, його голос (або все, що може розказувати чи нагадувати про той час, коли він так незграбно збирав опале листя й знічев'я кидав його у вогонь). Тепер для мене, може, найзвичніший саме цей жест рук, схожих на мокрі крила; похнюплена голова, опущені повіки.

У цьому жесті — Давид. У цьому жесті — його батько. Він буквально осідав на дно крісла, проте не тому, що говорив щось особливе, а тому, що так звик. На якусь мить у мене ворухнулася підозра, що з Бером щось негаразд.

— Подивися на мене,— сказала я йому.

Та, на жаль, голос у мене прозвучав владно, і до мене повернулося прикре відлуння інших голосів, інших наказів, так само даремних і безплідних. «Яке жахливе моє плем'я»,— подумала я, ніби повторила щось уже давно відоме.

Бер підвів голову. Але його погляд обминув мене, завис позад мене, ніби впершись у якусь точку. «Я не маю чого додати»,— повторив він. Не знаю, скільки разів я чула це останнім часом.

— Не думай,— сказала я, примирено (або принаймні намагаючись примиритися).— Це не хвороблива цікавість чи безглузда стурбованість передбачливої матері. Ти ж знаєш, я не надто ревна мати. Я признаюся,— мене страшить те, що ти вчинив; але це не банальний егоїстичний страх, що з тобою скоїться те чи інше, чи трапиться щось неприємне для тебе і для родини. Я не така вже ревнителька клану, можеш повірити. Мене турбує необґрунтованість твоїх вчинків. Ставитися до тебе так, як я ставлюся, після того, як знов тебе побачила. Так, сину, я не добра мати, це я вже знаю. І знаю, що ти повинен оцінити мене по заслугі. Я не претендую на те, щоб подобатися тобі, чи бути твоєю подру-

гою, бо ми — люди різного віку. Але знаю, що є таке поняття, як порозуміння: це мінімум, що можна вимагати від двох істот, які збираються співіснувати, чи не так?.. Мене турбує, що ти не в змозі навіть вигадати якоїсь більш-менш переконливої брехні. Зрештою, я хочу сказати, неправди, зручної для нас двох. Ти справді вплутаний у це все? Це твій кращий друг? Це якесь почуття обов'язку?.. Будь-який загальник, будь-яка банальність прислужилася б мені. Що мене тут найбільше турбує, так це брак доказів. І, зрештою, брак фантазії.

Бер дивився кудись повз мене, може, в стіну, а може, в одну з тих блискучих цяточок, які щовечора спалахують в небі. Несподівано я впізнала себе в тих очах. Це не мої сьогоднішні очі, звісна річ, а давні очі, коли баба втовкмачувала мені благородні істини. (Очі, що їх і досі відбиває ота скринька з дзеркальною кришечкою.) Це сумно.

Я зупинилася, погасила цигарку, сіла. Мені схотілося торкнутися однієї з цих самотніх, млявих і зворушливих рук, та майже одразу я передумала, переконана, що безліч істот повторювали цей жест, цей рух: від півночі до півдня, від сходу до заходу, і то без особливого успіху.

— Отже, тепер і мені немає чого казати.

Лише тепер Бер кліпнув очима, якимось чудно глянув на мене, ніби його брала злість (це йому, може, не вдалося приховати в собі, принаймні так швидко, як хотілося).

— Значить, ти не допоможеш нам?

Ага, нарешті, нарешті. Терпка полегкість. Принаймні одне з'ясовується: ненависть його таємна, і є ще якась можливість любові. Зрозуміло.

— Якщо я скажу, що не хочу, що не схильна покривати твоїх друзів, їхні злочини чи дурниці, які мене не торкаються й не обходять (які мені навіть знати нецікаво, тим паче, що й тобі вони, здається, байдужі...), гаразд, якщо я відмовлюся, то що станеться?

Бер повернувся в свою мовчанку; але відблиск якоїсь помсти світився у ночі, десь поряд, як фосфорний пил. Я вже ладна була відмовитися. (Принаймні узнала щось про тебе, що спонукає тебе до цього всього.)

Я силкувалася усміхнутися, але Бер не знаходив нічого комічного чи гумористичного в тому, що я могла б відповісти йому. Мені хотілося б дошкулити йому.

— Мабуть, ти хотів, як я бачу, вирізнитися серед друзів.

— Ні. Тут зручний дім. Ніхто не має цієї можливості.

— Принаймні скажи мені прямо: чого ти чекаєш од мене? Яку роль визначив мені в цій сумнівній історії?

Бер удав, ніби щось обмірковує (хоча я добре знаю, що він має заздалегідь підготовлену відповідь).

— У тебе таке добре становище... таке захищене, я хочу сказати. Ніхто не запідозрить ні нашу родину, ні дім. Я хочу сховати його лише на три дні. Трьох днів вистачить.

І раптом сказав щось незвичайне:

— Я ніколи тебе ні про що не просив.

У мені прокинулася якась невиразна надія.

— Яюсь у дитинстві я побачила серед прибережних скель одного чоловіка, вбитого при спробі втекти. Не пам'ятаю, чи думала я про вину того чоловіка чи ні. Знаю лише, мені зробилося тоскно, що його вбили. Якщо саме це тобі хотілося знати, то ти вже знаєш. Мені байдуже до

твоїх поглядів; уже давно всі погляди видаються мені переконливими. Тільки ж люди торгують ними і обдурюють мене.

Я хотіла, щоб ця хвилина не пропала марно, щоб Бер і далі дивився на мене з болісною непорушністю. Те, що найдужче боліло мені до цього моменту,— була його пиха, відсутність страху і — чом би ні? — абсолютний брак героїчного почуття. Я завжди вірила, що ці якості народжуються з переконання, романтизму або дурості. Всі ці аргументи були змішані на тривожній надії, на моїй драглистій надії.

Повертаються чутки, поширювані Антонією. Безкорисливий вчинок Мануеля Таронжі¹, наприклад, викликав несподіваний і неймовірний подив його ж ворогів, наче не можна було вірити в щирість таких вчинків; наче не могло бути якоїсь іншої тривожної долі, відкритої рани. Рани, що не могла б легко загоїтися.

Я сказала, що хочу побути сама, «щоб поміркувати», і він мені не повірив (бо не вірив ніколи). Він пішов, і я лишилася самотня, не здатна ні про що міркувати. Він добре знає, як змагає мене люба самота. Цікаво, як я розгадую Бера. Для мене Бер був такий непроникний і водночас такий прозорий.

Проте гороїв уже нема. Разом з ними повмирали й пощезали з землі боги. Давид не був героєм. Франк прожив багато років, бідолашний герой, загнаний пропозиціями і проханнями. Пропозиції і прохання висушили доброту, розум. Марна була б довга і втомлива оповідь про зникнення героїв. Ми це знаємо, і — хоч-не-хоч — приймаємо. Світ немовби нахилив голову до землі й збирається пастися. Перед собою я бачу величезну візцю з жакливими бичачими очима; бачу її потерту й обсалену вовну, розтовчену губу, здивований і водночас байдужий погляд. Незчисленні очі, тупі, жалюгідно дурні, зацьковані, покірні. Всього лиш, може, кілька місяців тому, коли я супроводжувала Франка й Бера по Європі, я пройшла довгий шлях під подібними поглядами.

У кінці вулиці тяглися штахети, за якими похитувалися дерева. Принаймні так мені здалося. Майже білі стовбури прохолодною весною, жовтий спалах під поривами вітру, серед вогкої маси листя. На воротах продавав вхідні квитки неуважний чоловік у шапці й пильовику. Поруч висіло оголошення (грубий картон, схожий на дитячий малюнок). На ньому — люлька, і внизу виведено: «Hi!» Тобто: цигарку треба було викинути. Я відчувала нехоть, мені не подобається оглядати каміння; він уже знав, я йому про це казала: «Мені не подобається ні музей, ні всілякі заспиртовані речі. Тому я віддаю перевагу фотографіям». (Але це не зовсім правда, бо того разу, наприклад,— по-моєму, це було гірське селище,— коли під немилосердним сонцем з'явився замок, напіврозвалений, спалений, і я переконалася, що це не сон, то, незважаючи на спеку та пилюку, видерлася до зубців на мурі. Опинившись навпроти розчинених дверей, у які ніхто й ніщо не заважало мені увійти, де ніхто не проколював блискучими обценьками квитки, я сперлась на

¹ Герой романів Ани Марії Матуте «Ранні спомини» (1960) й «Солдати плачуть уночі» (1964) Рідний батько, поміщик Джордже де Сон Мажор після смерті заповів йому всі свої маєтності. Мануель уловив материну волю й прийняв цей дарунок свавільного батька, але в душі зневажає цю подачку й лишається вірний пам'яті вітчима Джозе Таронжі, розстріляного за «бунтівні» республіканські ідеї. Пізніше, вже наприкінці громадянської війни, він разом з Мартою, дружиною загиблого комуніста-підпільника Александро Сарко, вирвавшись із франкістської зони, відхиляє пропозицію емігрувати. Обоє воліють померти на останньому рубежі захисту Республіки, аніж нидіти у франкістському ярмі, й гинуть у перестрілці з фашистським авангардом, що рвався до Барселони.

одвірок у тіні, заллята потом. Всередині росли кущі хара й погане зілля, дике й запилене каміння ширило якийсь чудний дух, змішаний із запахом отар і гарячого вітру в кропиві. Того разу мені подобалося дивитися на каміння, хоч я не відчувала ні захвату, ні страху, ні гордості,— взагалі нічого. Мені хотілося лише затримати час, будь-яким чином, не знаю вже яким.)

Але тут, на старому кладовищі, де за штахетами алея ледь помітно піднімалася вгору, я раптом відчула, немовби занурююся в щось схоже на підводне місто, повите золотою млою. Крихітне місто, де запаморочення народжується не в очах, а в рослинності під ногами; і я висіла над незчисленними надгробками. Галереї нагромадженної смерті, каміння й каміння. Мені довелося обережно переставляти ноги, щоб не збочити із стежки і не наступати на надгробки. Я прочитала безліч імен, що ніби пронизували мене, і саме тут я чітко пригадала когось із тих хлопців, образи яких зринали перед моїми очима...

Антонія передала мені чутки, які точаться навколо Мануеля Таронжі. Я помітила, що на мене знову війнуло звідкись холодним вітром. Це важко — знову перейматися справами, яких уже нема. Проте від учора я багато думаю про Мануеля Таронжі. Це запаморочення, цей вітер, він мені знайомий. І я була там тоді, коли схилялася над любовно доглянутою могилою. («...ви прийшли відвідати унікальний музей. Щасливими або нещасливими обставинами створено комплекс, де зберігаються тисячі років історії...» — було написано на цупкому папірці не дуже гарною іспанською мовою.) Папірець тремтів у моїх пальцях, я впустила його на листя, що встеляло той кляпоть землі. (Над морем, над старим кладовищем сплило стільки часу, сказала я собі, що острів став нашаруванням смертей; і на них ми живемо, поки не впадемо засліплені, щоб служити підмурком іншим крокам, іншим голосам.) Спершись на кам'яну плиту невідомого брата, я подумала про іншого брата, такого близького і далекого. Я відчула — там був Мануель, та земля, що по ній я ступала, був Мануель, земля зробилася тілесною. Я схилилася й підняла брошуру з білими літерами на чорному тлі, розгорнула її й побачила фотографію кладовища, де я ходила.

На фотографії був сніг, місто небіжчиків здавалося вкритим снігом. При вході продавав квитки чоловік, пес терся спиною об мур, синє оголошення, з люлькою, забороняло туристам курити. Я була туристкою. Могла б бути ким-будь. Я ні в чому не брала участі.

Героїв ми не хочемо, ми воліємо жертви. Дивна історія, розказана Антонією за сніданком — так само як і ті, що мене гнітили в дитинстві, про те, що моя мати робила або не робила в моєму віці,— це якась заплутана історія, яка ходила поміж рибалок і портовиків. Може, її розповів отого дня старий Ес Маріне, збираючи свої манатки, перш ніж податися до богадільні. Історія чудна якась, неймовірна легенда про хлопців та маленьке суденце. Тепер такий самий рейс здійснили двоє хлопців. На тій самій трасі, в тому самому морі. Море й розповіді, що в дитинстві чарували мене. Море густе, синє і прозоре, неспокійне і покірне, ніби підступний звір. Ця історія неясна, не знати, чи про героїв чи про жертви. Ніхто не хоче вірити в неї. А хтось спекулюватиме нею.

Беверлі, найкраща Франкова подруга, одружилася з іспанським емігрантом, уже загубленим у густому тумані часу. Коли я познайомила-ся з нею, вона була неодружена. Беверлі була одна з тих жінок літньо-

го віку, ще вродливих, заможних і схильних до мандрів, що населяють просторий материк. Беверлі мала сина од іспанського емігранта. Його звали Давид.

Франк сказав, що треба знайти когось, хто б допомагав мені на перших порах, поки я оволодію мовою. «Давид,— казав Франк,— стане тобі в пригоді, бо він іспанець, як ти і як я». Завжди, коли він вимовляв слово **іспанець**, то додавав: «як ти і як я». (Ніби боявся, що хтось того не знає або забув.)

Цікаво, що Беверлі дбала про мову свого сина любовно й наполегливо. Давид розмовляв по-іспанськи майже правильно (іноді він відвідував свого батька, що жив у Нью-Мексіко). Давид був високий, смаглявий хлопець із сірими очима. Очима дуже великими, облямованими темними віями. Як тільки я побачила його, то подумала, що в нього очі жертви.

Сикомори — гарні дерева. Між сикоморами жваво стрибала чорна білка. Я дивилась, як метляється, мов віничок, її хвіст по вистеленому долі листю. Сонячний промінь, майже гарячий, падаючи крізь віття, грав на носку Давидового черевика.

— Не те, що не хочу, — сказав Давид. — Я просто не можу робити щось інше. Безліч разів я почував: цього я не хочу робити, але знав, що робитиму; це непростимо...

Він говорив поволі, добираючись до забутої мови крізь густий туман дитинства. Туман, що розвіювався, як і привиди переддня всіх святих (з друїдами, з маскарадним пухнастим жовтим костюмом, як розповідав мені він). Між дерев бовваніло кілька постатей: ми чули далекий відгомін реготу, шепотіння чи стримуваний сміх. (Раптом я згадала про короля ельфів, він танцює на лузі й пропонує лицареві свою дочку: «Коли я завтра прокинуся, то помру, як і він», — невиразно зринули в пам'яті слова.) Постаті бігали в тумані. Попадаючи під сонячний промінь, вони зненацька спалахували. Якесь перо, червоне лахміття, золоті ріжки. Я здригнулася, глянула на Давида: здавалося, до нього на мить вернулося щастя:

— І я так робив, це дуже забавні осінні ігри. Усі збираються там і домовляються, куди підуть опісля...

Постаті тепер виднілися чіткіше. Ось хтось у зеленому костюмі, дуже тендітний, виступив уперед. Обличчя ховала маска з чорного оксамиту, він ішов босий, стрибаючи по листю, з черевиками в руці. За ним інший, вищий, з довгим золотавим волоссям. Їхні обличчя були вимазані сажею. Десь між дерев народилася пісня, її підхопив хор хрипких, несподівано високих голосів. Я сказала:

— Це пішло од друїдів. Од стародавніх ірландців...

Але Давид уже не слухав; він знов сумно дивився на носак черевика, де вигравало кругленьке, крихітне, приручене сонце.

Згодом нас оточив гурт. Вони простягали брудні рученята, замазані солодощами. Білка лізла на дерево, вгору чудовим стовбуром гостинної сикомори.

— Принеси мені, синку, пригорщу листя.

Він ішов перевальцем по траві, незграбно ступаючи своїми маленькими ніжками. В одному куточку я наскладала добру купу листя.

Бер приніс три чи чотири листки, цупко тримаючи їх у пальцях (ніби шелесткі, золотаві скарби). Загорівся вогонь, назустріч ранку мигнуло червоне полум'я. І несподівано мені пригадалося інше: вечір, золотаве листя, і сикомори, і слова, що просилися на язик: «Друїди запалювали багаття, щоб іти за ельфами і домовиками. Щоб домовики бачили дорогу... А ще вони запалювали для того, щоб душі предків знаходили дорогу додому. Це один із способів позначати дорогу...»

Але я нічого тоді не сказала, бо він не мав бажання слухати таке, він був надто заклопотаний власними думками.

Давид був високий, худий; здавалося, його гризе якась тривога. Тендітна шия і спустошені очі. Завеликий светр робив його якимсь дитинним. Він переступив ногою, і сонце зникло з його черевика.

— Холодно,— сказала я.— Ходімо звідси.

Давид підвівся і поклав мені руку на плечі. Було таке враження, ніби ми щось забули на зеленій самотній лаві або між дерев. Цього не могло бути, проте я повернула голову, щоб переконатися, що ми таки нічого не забули.

Бере, де ти?

II

Три дні любові

Знову сторожкий ряд дверей; вони чекають моїх кроків, наче збираються проковтнути тривогу, страх чи саму причину, що привела мене сюди.

Місяць час від часу повивався темно-синьою імлою. Він потроху набирив якихось химерних форм, нагадуючи яєчний білок в склянці води, виставленій купальської ночі на підвіконня служничею. Вона запевняла, що саме цієї, а не іншої ночі там можна побачити корабель. Ми оглядали разом із служничею (ця дівчина тепер згадується мені дитиною, але тоді вона здавалася дуже мудрою і дорослою) чарівну склянку на місячному світлі: чари не приходили. Принаймні в моїх очах. (Але вона казала: «Дивися, дивися, вже вимальовується судно...»)

Я дивився на місяць, затягуваний білою кужелею, і його знамення ще й досі лишилося незбагненим для мене. Здавалося, ніби тої ночі (оточеної невсипущим, тремтливим подихом; цим морем, що є якоюсь жахливою пересторогою; цим хвилюванням) мене невпинно трясла якась жорстока сила у такт могутньому подихові. Я побачив, як спалахував і погасав на схилі Берів сигнал. Я покинув легеньке судно (як назвала його моя давня служничка), піднявся скелею по сходинках, нерішуче, як і всі, хто не звик до природи.

Бер — лише якийсь силует, якийсь химерний погаслий маяк, що показує мені дорогу. Одчинивши двері в патіо, я збагнув, що з ними теж щось одчиняється й зачиняється, що вони ховають в собі якийсь сенс, безповоротний, остаточний. У чому остаточний? Цього я знати не можу. Я лише знаю, що віднині у всіх наших вчинках є щось фатальне. Наче в кожному кутку, в кожній тіні ховаються загадки, які навіть я не в змозі розгадати. Підіймання сходами, обережне, щоб не рипіло старе дерево; Бєрова хода, м'яка, мов у антилопи; і ось інші двері, остаточні, крізь які я проникаю у тайник, постають, ніби щось уже пережито,

знайоме. Я знаю, що Бер іде босий. У Бера золотаві, гладенькі, дуже гарні, як для хлопця, ноги.

Це — старе скромно вмебльоване житло. Я бачу, як у темряві відсвічують предмети. («Нам щастило в усьому, — сказав Бер. — Не тільки була чудова дорога, а ще й випала місячна, як оця, ніч з легенькими хмаринками».) Іноді, здається, збираються всі обставини, сприятливі або несприятливі. І от несподівано з'явився ти, Бере, зі своїм багажем сприятливих обставин: цим домом, цим святом, цим човном. Цією родиною, цією датою. Цікаво, що твої обставини збігаються раптом з моїми давніми планами (які вже здаються лише зручною химерою). Всі нагоди випадають разом, химери переносяться в якусь абсолютно неминучу реальність: реальність, що вже давно мала б закарбуватися десь у пам'яті. Дім, хлопець, стара, що відзначає своє століття, — це природні шляхи, щасливі обставини, що додаються (до одної мертвої, похованої жінки, до долі одного чоловіка, недавно переведеного на острів), збираються і об'єднуються всякими причинами. Вони творять усе, чого я не можу уникнути, не зрадивши себе.

Щось таке легке, як раптовий сліпучий блиск цього круглого місяця з-за хмар, ніби відламується од купи щасливих обставин, як лиха привістка. Коли Бер відчиняє другі двері, розколюється темрява, розвіюється, здається, таємничість.

Це три вузькі, довгі суміжні кімнати. Вони більше скидаються на зали, на порожні житла, що стоять, марячи забутими бенкетами: з особливим відлунням, запахом солі й вітру, пилюки й задухи. Я проходжу першу, другу і вступаю в третю кімнату. Я відчуваю дрож, коли Бер поперед мене із зусиллям розчиняє важкі половинки дверей, намагаючись робити це так, щоб не скрипіли зависи. Дарма — їхній зойк в порожнечі, мов зойк якоїсь живої істоти. Я не міг стриматися, щоб не глянути вгору, на ліпну стелю, на павутиння, потривожене протягом з розчинених дверей. Промінь Берового ліхтарика освітлював убогі фіранки, вкриті роями крихітних, золотавих комах. Міріадами комах, що, здавалося, плавали в цьому роз'їденому сіллю повітрі. Зеленою і їдкою сіллю, що осідає на цих дверях, високих і вузьких, які тепер часто ввижаються мені уві сні.

У моїх снах повно цих дверей, що тихо розчиняються й зачиняються самі по собі. Вві сні я поминув цей одвірок, перш ніж зайти до третьої кімнати, до цієї обставленої, чи, краще сказати, захарашеної старими меблями кімнати. Тут усе здається понівеченим якимсь невидимим мовчазним чудовиськом, абсолютним володарем. Лише сутінки, в які хоч-не-хоч довелося мені поринути, набули тут якоїсь реальної тілесності. Бер спирається рукою на книжкову шафу, що нагадує кістяк якоїсь великої тварини; щось із гуркотом падає, і ми на мить нишкнемо. Але Бер засміявся: він згадав (і сказав про це мені), що в цьому домі ночами чуються якісь шуми. «Бо дім, — гадає Бер, — отак потроху розвалюється, розсипається з усім сімейством предків, які мешкають тут, хоча тут ніхто, здається, не збирається помирати». Ми з Бером засміялися, але я знаю, що мій сміх звучить для нього дивно.

Він підійшов до вікна, де крізь дірку в шибці — скло розбилося, певно, дуже давно, — проникали дощ та вітер, псуючи підвіконня. Мабуть, іноді й сонце зазирає сюди, крізь цей пролом, наскільки сягають його довгі золоті пальці. Сонце, певно, торкається цього різьки столу, цього паперу, на якому воно лишило якесь слово, якийсь добрий знак.

Бер каже, що сюди ніхто ніколи не заходить. Лише цими днями його мати тимчасово оселилася в першій з трьох кімнат. Мабуть, так має виглядати перша сходинка в пекло. Ніхто більше не відчинить других дверей, бо двері можуть привести туди, що й досі вважається лігвом домашнього диявола — діда. Бер нишком сміється з цього чоловіка, певне, хворого сумного чоловіка, що нажахав своїми безневинними дивацтвами цей дім і цих людей. Вже ніхто не наслідиться одсунути іржаві засувки. Лише миші (я чую, як вони сновигають вгорі, над моєю головою; і на підлозі, між ніжками стола, стільців, ліжка, під меблями, схожими в цю мить на експонати якогось чудного зоологічного музею) вільно почувають себе тут, у кімнаті.

У цій останній кімнаті хтось, мабуть, згромадив усе позбиране з інших кімнат. Ні до чого тут, посеред помешкання, оце величезне і таємниче, ніби вкрите золотом ліжко. Бер проводить рукою по балдахіну, який іскриться, наче коштовне каміння. Бер розуміє, що мені тут буде незручно, та зате знає, що ніхто ніколи не знайде мене в цій кімнаті.

Чому повертається нелюдський, тваринний, безтямний і панічний жах зараз, тої миті, коли цей хлопець причинив останні двері, переступивши поріг своїми босими ногами? Мене охопив страх (який може почувати лише дитина, зневажена в своїй гідності, розтоптана і принижена у своїй вірі). Я не хочу, щоб поверталася дитина і той час. Час повинен зробити зі мною те, що зробив з цією книжкою, яка розсипається в моїх пальцях, з оцим ліжком, яке рипить піді мною, з цією жадливою зеленою цвітлю, яка сповнює повітря, очі й легені.

Іноді щось безмірно дитинне може повернути нам спокій. Споглядання квадратного предмета, що його Бер залишив на підлозі, цієї металевої скриньки з харчами (консерви, бляшанки з пивом), викликає в мене щемливу ніжність, особливу посмішку, що зовсім не відповідає моїм щемливим намірам (Бер має дивне чуття гумору). Я торкаюся ногою краю цієї сільської похідної скриньки й відчуваю несподівану бадьорість — ніби прокинувся після якогось кошмарного сну і знаю, що надворі сонце й життя.

Він ніколи навіть не згадував про свою матір. Він у всьому покладається на неї. Він упевнений в її спільництві, яке, в найкращому разі, виглядатиме поступкою. Але сталося саме так. «Не дуже-то було де вибирати, якщо говорити правду» (це його слова). Він здається, не дуже цінує залізну вірність, яку бачить у своїй матері, навіть у свого дядька. Чому він так покладається на них? Я ніколи не був і ніколи не буду таким, як Бер. Усе в цьому житті має свою пору. В минуле (наше минуле) треба дивитися, як на деякі картини — з якоїсь певної відстані, щоб не зіткнутися віч-на-віч із загадковим світом довільних, не дуже узгоджених мазків. Бер не був би Бером, якби народився і жив у 3.

III

Розхристаний щоденник

Повечерявши, я ввійшла до виділеної мені легендарної кімнати. Та я знала, що за цими щільно зачиненими дверима, за високими й похмурими половинками (які в дитинстві лякали й заворожували нас) хтось ховався в чеканні чи страху. Я запалила світло, я знала: позаду щось ворухнеться (хоч погляд, а ворухнеться). По той бік дверей, за якими вже

зникла таємниця (де раніше здивований і соковитий голос Борхи оповідав про вогнища інквізиції, де на полицях зотлівали дідові книжки, тепер уже схожі на сумне рам'я, на пошарпані бинти крихкої мумії), хтось вистежував мої кроки. В цих кімнатах немає електричного освітлення, і я принесла сюди лампу з червоною кулею, одну з тих ламп, що валяються по кутках у цій господі. Тут немає ні проводки, ні вимикача чи штепселя. Це абсолютно голі кімнати. Де знайшов Бер таємничий ключ? В мені оживають чиєсь оповідки про злодійкуватих дітей, історії про сторожких, потайних і босих підлітків на зрадливих сходах, що поскрипували раз у раз; пір'їни, вмочені в олію, що ними змащувалися заіржавілі завіси; діти, що в темних шпарках ховали ключі, монети, напої, гральні карти; таємниці, безцінні скарби. Як знайшов їх Бер? Але, піднявши лампу вгору, я збагнула, яка я досі фантазерка і проста душа. Вже немає дітей, що граються в злодіїв, що никають, ніби привиди або домовики (здатні висунути, п'яні від радості й запамороки, свої вкриті порохом голови десь під дахом, ніби привиди, що зойкають у флюгерах). Це такі діти, як Бер (хоча Бер, певне, ніколи не був дитиною, чи, може, ніколи не переставав бути нею, бо його дитинство минуло далеко від лиха і злигоднів); такі діти, як Бер, вміють орудувати потрібними інструментами. Клямка заборонених дверей акуратно підпиляна. Біля ручки вузька шпарка з чорнуватими краями. Лампа, яку я щойно запалила (я несу її в піднятій руці, наче зображую статую свободи), кине крізь цю шпарку промінь світла в забуті кімнати.

Поставивши лампу на стіл, я пошукала таблетки. Проте чи треба мені цієї ночі таблетки, щоб прийшов сон? Чи трапиться краща нагода, щоб не спати, пильнувати, як тюремний вартовий? У цих сутінках мені треба радіти, що Бер нарешті довірив мені першу таємницю. А чом би й ні? Адже це його перше прохання. Хоч воно, здається, неймовірне, і я могла б відмовити йому.

Якби в дитинстві мені сказали, що протягом цілого тижня мені доведеться отут спати, я оніміла б од жаху. Іноді я гадаю, що мені добре було б знову відчувти дитячий страх; але й він забувається. Марно я шукаю його по кутках, де колись ховався диявол, де він чекав, поки я подивлюся в люстерко і схочу перетворитися в красуню. Зараз мені байдуже, що я не красуня. От коли заявиться Борха (це буде в останній день, в останню ніч), мені хотілося б побачити його тоді, коли Бер втягне його в свої благородні махінації. Ці хлопці, може, й не герої, але ж їм це й непотрібно. А Борсі потрібно. Борха, високий, вродливий і стрункий (хоч його завжди заїдало, що зростом я перегнала його), прагнув величчя героїзму. Великих перемог. Зараз, через два дні, під час великого і уявного столітнього ювілею, коли Бер поділиться з тобою своєю таємницею, як поведешся ти, Борхо? Для тебе настане щаслива мить. Може, ти гадатимеш, що все залежить від тебе, що ти — єдиний, хто прорікає вбивче або рятівне слово. Я не знаю, який злочин вчинило оце хлоп'я, що, може, зараз налякане власною відвагою. Але чому це нагадає мені якусь гру, занадто тонку, щоб дозволити її двом дітям? Чому мені пригадуються оті удавані шахові партії на підлозі між Борхою і мною, коли ми шепотіли всілякі підбурливі, непокірні або й блюзнірські слова про старих, про світ, про бога чи квіти? Ох, Борхо, мій брате, хоч би де ми були, ми йтимемо разом, як Каїн з тінню Авеля. Самотні, мов Каїн і тінь Авеля, ми ніколи не розлучимося (кожний своєю дорогою, обидва ми блукаємо, обидва обходимо ділянку родинного пекла або безлистого свого раю).

З вікна долинає подих весни. Я заплющую очі, мене хилить на сон. Та крізь сон я хочу стерегти ці двері, пильнувати, аби ніхто не переступив цього порогу, довіреного мені. Справді, неабияка довіра. Якщо довіра походить од Бера, то це більше, ніж я могла сподіватися.

Я покинула тебе, Бере, покинула не тоді, коли ти, білявий хлопчик, бавився на газоні, а два роки тому, коли везла тебе сюди, в тому нічному поїзді. Чи можна було б повернути тебе якоїсь такої, як оце зараз, ночі? Ні, я не збираюся знову пробуджувати низькі інстинкти, облагороджені любов'ю. Егоїзм виявляє себе в різних формах, я не маю наміру знову прикривати його ілюзією любові. І тим паче ілюзією материнської любові. Ні, Бере, тебе ніхто не поверне. Цуценята втікають з дому, ховаються, ледве зіпнувшись на свої короткі лапи. (Бере, Бере, ведмежатко, де ти ходиш?..) Може, в цю мить інша жінка, така, як я, обмацує стару іграшку, яка вже нічого не означає. Може, зараз, у цю мить, якась жінка, така, як я, спокійно дрімає, гадаючи, що той хлопець, який зараз визирає з-за дверей Диявола, довірливо спить або вчиться, або п'є, або любить. Але він там, за тими дверима, і хтось переслідує його, або хоче переслідувати, або робить йому зло, або хоче його смерті.

Я навіть не знаю його імені, і не хотіла б знати, принаймні зараз. Попри все, я відчинила двері, і моя лампа освітила довгий відтинок зволоженої червонуватої підлоги, вже побурілої од часу і пилуки. Я відчула неймовірну порожнечу і пройшла поміж цими несподівано вузькими стінами, де лампа збудила силуети (тієї ночі, коли Герда ввійшла в палац принца і принцеси, коли вона подумала, що обіймає Кая, а насправді обійняла заснулого хлопця із смаглявою шиєю, хлопець розплющив очі, а Герда зойкнула, бо то був не Кай, і її лампа сколихнула неясні тіні на мурі). Але силуетами виявилися злинялі фрески на цих мурах; оголені, сплетені, гарні, неймовірні істоти, ніби висвічені на стіні. Я посміхнулася в душі з свого переляку, пригадала дідову пристрасть — настінне малярство,— за яку його прозвали Дияволом. І зараз старий Диявол здається мені романтичним, чутливим і безрозсудним як дівчина. (Ота вишукана нагота запліснявілих і облуплених зображень, нікчемне наслідування фресок, де змальовувалося омріяне блискуче багатство, той пишний рай, що завжди був закритий для мене.) Поки я йшла крізь пустельну холодність червоної цегли, обабіч мене виникали темні молодики (що могли б вийти кращими з-під пензля іншого художника). Ох, бідолашний діду, скривджений гомосексуаліст, безконечно, жакливо самотній, самотній на цьому острові, в цьому світі. Ти бродив цими кімнатами, ніби мертва планета, тужачи за світлом, за можливими відблисками інших світил, що кружляють в іншому, ще неможливішому всесвіті. Бідолашний дід, подумала я й послала йому запізнілий привіт (оскільки до цієї миті не розуміла його). Я поставила лампу на підлогу, думаючи про незнайомого хлопця, що чекав, може, боязко, а може, сердито. Але хто міг би побачити світло в цьому вікні? Ця частина стіни виходить на море, на схил. О цій порі всі вже мають спати. Я пройшла у ріденьку темряву — якусь прозору, блискучу темряву, можливу лише в місячні ночі на острові, дуже близько від моря — і подумала про нього.

Я розчинила вікно, щось зірвалось і впало, легенько стукнувши, тоді затріпотіло десь під стелею. Але біле, чудове світло залило стіни, стомлені од відлуння, од непорушних танцюристів. Здавалося, якийсь глибокий подих піднімається з підлоги, виходить з мурів, ніби хтось полегшено зітхає. В повітрі під стелею заколихались якісь неймовірні, химерні бурульки, якесь брудне і водночас блискуче мереживо.

Я не знала ні його імені, ні того, що довело його до цього становища. Я й не бажала знати цього. Неможливо зрадити те, чого не знаєш. «Куди б я не пішла — скрізь зрада», — шепоче в мені гіркий і знайомий голос.

Я — нещаслива істота, я не можу бути щасливою, я ніколи не знала щастя. У світі повно таких, як я, жінок. Відкинувши співчуття до мене і до тих інших, слід сказати, що егоїзм, нерозуміння і самотність — це спільний і звичайний набуток дуже багатьох таких, як я, жінок.

Коли я побачила його, мені здалося, ніби щось у мені змінилось. Я не можу пояснити цього крутого повороту, його я не передбачала, чи принаймні не сподівалася. Я твердо впевнена, що це все уявлялося мені не так.

В останній з трьох кімнат, де були розтикані рештки забороненого світу (порожній сон старого), посередині, між погнутими, побитими, обчухраними, тісно зсунутими меблями, на краєчку жахливого ліжка, що тьмяно поблискувало, я помітила силует хлопця. «Ну й обстановка, — тільки й подумала я в ту мить. — Тут аж ніяк не годиться ставити ліжка». Тоді мені захотілося побачити себе очима хлопця — то, мабуть, те саме, що побачити себе в довгому вузькому, оманливому дзеркалі, відбиту в іншому дзеркалі, а потім ще в одному, і ще в одному. На щастя, у кишені жакета я знайшла пачку сигарет. З якоюсь полегкістю запропонувала сигарету і йому. Він поволі підвівся, але я, бажаючи спинити його, поклатла руку йому на плече. В цю мить, від цього дотику в мені знов воскресла певність, ніби щось сталося не так, як мало статися, ніби щось сталося всупереч моєму очікуванню чи сподіванню.

Мені було добре стояти так: я все відчувала, все розуміла і показувала себе розсудливою й стримано суворою. Його рука біліла в сутінках, він узяв сигарету, ледве чутно сказав: «Спасибі», і я відчула якесь невиразне співчуття. Не до нього, але до іншої жінки, що уявлялась мені в якомусь іншому місці світу. Мені здалося, ніби його рука тремтіла. Може, тільки здалося (але признаюся, в мені ворухнулося хворобливе вдовolenня, що він, певне, не такий зухвало спокійний, як Бер). Він черкнув сірником, і коли полум'я кволо освітило його схилену голову, я переконалася: **щось відбувається не так, як повинно відбуватися**, або, сказати точніше, **як повинно було б відбуватися**. Я дивилася на його обличчя, чоло, біляве волосся, його повіки і світлі вії. Біля очей помітила тоненькі зморшки; такі самі зморшки спускалися від ніздрів до куточків вуст. Я так і стояла із погаслим сірником у пучці і пильно дивилася у темряву. Чому я з тої миті, коли Бер поділився зі мною своїм секретом, вирішила, що йдеться про хлопця двадцяти або двадцяти двох років? Що спонукало мене так подумати про нього? Та обставина, що він був друг Бера, або знайомий, або, може, спільник (безпідставне припущення), ще не означає, що вони одного віку. Ніхто мені не казав, що він саме такого віку. Звідки взялося це безглузде переконання? Ні з того ні з сього я приписувала молодість, а також чистоту вчинкам,

абсолютно мені невідомим. Темрява, непроглядна, глибша, ніж темрява навколо мене, протистояла мені. Хіба ж не в двадцять років люди відважуються на авантюри й шаленства, на вибрики, які потім хтось зрізає і збирає, ніби стиглі плоди, щоб продавати їх на базарі за добру ціну? Хіба не так у житті? Хіба двадцять років — не доречний вік для такого? Будь-яке становище, діяльність, заняття, розваги та духовні поривання вимагають відповідного віку. Але що неждано плутає мої карти?

Тільки-но з'явилася тріщина, як пішла розколюватися вся споруда моїх надій чи побоювань. Я відчула жар на чолі, на щоках (як тоді, коли бачу себе одуреною). Мені здалося, ніби вся кров кинулася мені в обличчя.

Але я дуже боюся моїх безпідставних страхів, моїх численних відступів, геть позбавлених ґрунту, вони виходять на темну вулицю спустошення. «Отже, він уже не хлопчак. Він не в тому віці, щоб устривати в студентські заворушення. Значить, усе це куди серйозніше». Але хто сказав мені, що це співництво пояснюється тим, що я легковажно назвала подумки «студентські заворушення»? Заточуючись, я знайшла крісло. Може, тут йдеться про щось таке, чого я і в думці не припускала. Може, це просто грабіжник, звичайний кримінальник, нерозумний злодій, маніяк, божевільний, шахрай чи ще хтось — але хто мене поінформує? Бере, Бере, яка твоя роль у цій історії? Ніхто мене не інформував, це так, але ж я справді ніколи, — якщо не брати до уваги цієї ночі, — не хотіла бути в чомусь поінформованою. А крім того, чому я приписала йому якийсь світ, якийсь мотив, а передусім соціальний, а ргіогі, хоча ніхто не давав мені до цього навіть найменшого приводу? Чому я уявила його собі вихованим молодим студентом, а не грубіяном, нікчемною, стариком? Чи просто робітником, селянином, моряком або контрабандистом. Як по-дурному захищаємо ми наше бідне сумління, наш крихкий спокій! Я поставила його на місце не дуже зручне (як здавна на високих книжкових полицях ставила все те, що могло б порушити спокій мого власного, неподільного острова).

Я так і сиділа, уникаючи дивитися на нього, пригнічена суперечливими думками. Подумати, що я співчувала якійсь гаданій матері, яку уявила схожою на себе! І враз мені нестримно захотілося сміятися, з мене рвався безглуздий злий сміх. Якою смішною бачила я себе, якою кумедною була я, коли йшла темними кімнатами старого збоченця і мрійника, яким був мій дід; урочиста, безглузда, по-материнськи добра й водночас сувора, з лампою в руці (ніби в старих романах, героїні яких з піднятими факелами поспішають до заплаканих хлоп'ят, що заблукали). Я нічого не могла з собою вдіяти, нестримний сміх душив мене, не знаю, як довго.

IV

Три дні любові

Яка безмірна полегкість, коли в дверях біля замка раптом прорізується жовта смужка і ти бачиш промінчик світла; кроки, скрип меблів, потім відчиняється вікно. Під дверима туди й сюди снує видовжена тінь. Певне, вона засвітила газову лампу. Здається, тут немає електричного освітлення. В цих кімнатах давно вже не знати було людської руки.

Справді, це неабияка полегкість — чути живі людські кроки по

той бік невидимої загрози, по той бік злоби, що дихає в цих дверях, потрісканих, вкритих цвіллю та роз'їдених іржею... Весь час тут щось шарудить, пацюки шастають над моєю головою й під меблями.

Двері розчинилися, і я побачив, як вона йде і, певне, роздивляється навкруги. Отак і я оглядався, коли вперше увійшов сюди. Це припущення підбадьорило мене, ніби це був наш спільний початок нового епізоду, в якому, може, всі ми під кінець поділимося нарівно здоровим глуздом і жахом. У небезпеці зближує якесь полохливе відчуття, що **чим більше нас буде, тим менша загроза**, і навпаки, при поділі здобичі, **чим менше нас, тим краще**.

Мені Бер майже нічого не казав про матір, і тому я не думав про неї. Певно, тому мене так вразив її темний силует, коли лампа освітила на стінах женоподібних заплісневілих і в міру хтивих підлітків. «Я гадав, що вона інакша». Але це нісенітниця. Якщо я ніяк не уявляв її, то як могла вона **бути інакшою!** Перш ніж вона поставила лампу на підлогу, відчинила вікно й підійшла до інших дверей (останніх), що ведуть в мою криївку, я мав час перепитати себе: «Чому інакша?» Вона здається дуже високою і худю, або, може, її видовжувала тінь, що лягала на підлогу.

Але коли вона запропонувала мені сигарету й сіла, щось дивне й незручне постало між нами: думаю, все до дрібниці було сплановане, передбачене і обмірковане, все, за винятком цієї несподіваної, банальної й незручної ситуації, коли двоє зустрілися в темряві, в тиші. Я повинен дякувати їй за, так би мовити, **співробітництво**. Хоча співробітництво наше було трохи вимушене — так **склалися обставини**. Але ми не можемо говорити, ми не вміємо говорити. Мені здалося, що вона сміялася. Щось дивне в цьому факті, але мені здалося, що вона сміялася. Або принаймні стримувала сміх. Важко сказати напевне.

Згодом вона пішла відчинити вікно. «Коли вона відчиняє вікно, в ній відчувається справжня одержимість», — подумав я. І нерішуче зауважив: «Може, краще б лишити вікно зачиненим, щоб не помітили відблиску світла». (Я дивився на слабеньке рожеве світло в іншій кімнаті, світло від лампи, поставленої на підлогу, що оживило малюнки на стінах.)

«Ніхто не побачить», — сказала вона. — Ці вікна виходять на море. Та й, крім того, я сплю поряд. Я ж можу запалити світло в цих кімнатах будь-якої ночі, як зараз, наприклад». Я подумав, що в неї незвичайний голос. Може, це було лише внутрішнє відчуття, ніби щось у її голосі змусило мене подумати, що вона **інакша**. Голос у неї низький, трохи хрипкий. Це не мелодійний оксамитовий, або зрілий і поважний голос. Кожне її слово немовби оточував якийсь ореол. Говорить вона поволі, неголосно й, однаке, здається, за кожною її фразою бринить якась мрія, злітає вгору, туди, де зникають у високості руки, безсоромні ігри цих женоподібних настінних хлопців. Ніколи я не чув такого голосу, як цей, і не певен, що коли-небудь почую. «Може, її голос звучить химерно в цій кімнаті, у цих довгих, лунких покаях, що огортаються, повиваються відгомонам кожного відтинку її голосу», — думаю я.

Я не знаю, що казав їй про мене Бер. Бачу у вікні, проти променистого нічного неба, контур її голови і плечей. Обличчя мені не видно, лише волосся, здається, чорне, і ще я нечітко розрізняю її худу, довгу шию; я почую, як коливаються її плечі. Вона рухається майже непомітно, легенько похитуючись (ніби пливе). Але я завважив це похитування, як завважував не раз раптову вібрацію стін, підлоги, тисячі предметів або краєвидів, тоді як ніхто або майже ніхто не помічав цього. Тому

я вгадую цей рух, легкий, як па якогось хисткого танцю. Я відчуваю запаморочення і заплющую очі.

«Я не знаю, що вам сказав Бер...» — говорить вона. І хоча в її голосі не чути ні роздратування, ні навіть натяку на стримуваний чи приховуваний поганий настрій, я знаю, що в її словах нема доброзичливості. Вона повторює: «Не знаю, що вам сказав Бер, але сподіваюся, що ви не вважаєте мене за добру матір, тим паче за люб'язну. Не думаю, що він натякав вам на можливу доброту моєї душі або просто на мою симпатію до юнацького бунтарства. На всякий випадок, я прошу не вірити йому: не чекати на мою доброту, якої, мабуть, взагалі не існує. Насправді я ще не знаю, кому допомагаю, про що мушу мовчати і з якою метою».

Безумовно, в її словах не було нічого приємного, але хоч як це дивно, звук її голосу викликав у мені почуття блаженства. Навіть тоді, коли вона говорила таке: «І, крім того, я навіть ще нічого не вирішила. Якщо я знаю про те, що ви тут переховуєтеся, це ще не означає, що завтра ви можете розраховувати на мене. Я просто здивована і ще не думала ні про те, щоб обурюватися, ні про те, щоб щось вирішувати. Так що зараз вам краще утриматися од будь-яких проявів вдячності».

По-моєму, я справді нічого тоді не сказав. Я бачив, що вийшла вона так само, як і заходила — повільно, трохи незграбно, якимось утомлено, ніби кожен її рух вимагав зусилля — надто великого для такої вбогої мети (всього лиш ходити в цьому світі). Коли вона нахилилася, щоб узяти лампу, я зрозумів, наскільки ця жінка занурена, втягнута з головою в якісь споконвічні лінощі: такі лінощі можуть тільки передаватися, нагромаджуватися, визрівати протягом багатьох поколінь. Правду кажучи, спостерігаючи оті її лінощі, я відчув подив і заздрість.

Знову лише тіні, контури в темряві, знову тиша. За останніми дверима, за порожньою кімнатою, що нас розділяє, світло погасло. Знову темрява. Біліють половинки дверей.

Величезний, пишний місяць стелить на підлозі блискучі трапеції, виявляє на столі досі непомітний метал. Сяйво це наганяє смертельну блідість на мальованих хлопців. Вони здаються плескатими, прозорими істотами, застиглими в чеканні.

Але дійсність — це не мить спокою, чи подив, чи усмішка, чи присутність людської істоти, яка говорить, пропонує сигарету і зникає. Дійсність — це коли знову поволі наповзає страх. Якби я не знав, що страх приходить до мене не востаннє, я встав би й закричав, сказав би, що вже несила стримуватися, що моєму терпінню настав край. Але я знаю, що це далеко не востаннє. Треба не зупинятися, простувати далі, йти. Не можна затримуватися в дорозі. Єдині ліки, єдиний порятунок під час моїх довгих переходів — це не затримуватися, йти, йти, йти.

Я волів зачинені вікна, так принаймні не чути моря. Якби не яскраве місячне сяйво, я б сидів спокійний, споглядаючи небо; неквапливо виявляв би незліченні світи, що в дитинстві манили мене і втішали. Але це сяйво сліпить, воно болюче.

Він теж сидів зачинений.

У старих господах, у селах, розкиданих по спраглій, пилявій землі моєї країни, завжди є зачинені й порожні кімнати; забиті кімнати, приз'

начені служити якогось фатального дня для того, щоб хтось там ховався з своєї чи не своєї волі. Для того, щоб хтось зачинився там з химерними хіромантичними снами, розпусними чи науковими. Як цей бідолашний старий, що заповнив снами або мареннями цей рукопис, в якому я навіть при світлі місяця нічого не можу розібрати (кожна літера — це ніби гніздо якоїсь темної комахи, де кублитися якась безнадійна і неокреслена ніжність). Або як той інший мрійник, який дні і ночі сидів у своїй тісній кріївці, в комірці (де раніше зберігалися яблука й ліщинові горіхи). Самотній зі своїм страхом, самотній зі своїм твердим непідкупним, як йому здавалось, уявленням про те, яким має бути світ.

У цій кімнаті я повинен лишатися ще два дні, перш ніж повернуся на світло. Або, може, ніколи більше не повернуся.

У тій комірці о тій порі року не було ні яблук, ні зерна, лише залишилися в стінах пахощі плодів, що недавно тут зберігалися, мішків із фісташками, мигдалем, з кукурудзою. Їдкий порошок танцював у повітрі. На бантинах висіли залишки кукурудзяних качанів. І там було вузьке й довге приміщення, певне, ще менше, ніж оце. І присунута до стіни фальшива шафа, задня стінка якої була насправді іншими дверима, що вели в комірчину — до кріївки, де стояла розкладачка; де він спав, укритись червоною ковдрою в чорну смужку, яка ще пахла скринією, нафталіном, зимою. Війни карлістів, переслідування, злочини, страх лунали в моїх дитячих вухах, ніби щось неймовірне, вже немислиме; але там була фальшива шафа, отвір; і він цілі дні був там, усередині, схований. «Не відчиняй дверей», — казала мені вона. Але вона мала на увазі двері на вулицю. Вона не знала, що я знаю про кріївку. В ті часи вона була худя, мала темне, майже чорне волосся, трохи світліше на скронях. Вулицею вона ходила з піднятою головою і поверталася додому горда, майже люта після своєї роботи (нової і несподіваної для мене). Або з базарною сумкою, де лежали фрукти, хліб. «Чуєш? Не одчиняй нікому дверей. Ти кажи: **батька нема вдома**». Я щоразу казав: «Тата немає, він пішов, тата немає, тато вийшов». На дверях був запобіжний ланцюжок, і, безпечений ланцюжком, я висував своє дитяче личко в щілину й казав (поштареві, таємничому відвідувачеві, незнайомій жінці): «Ні, мого тата немає. Не знаю, де він є. Мій тато пішов...»

Він називав мене Бембі, бо прочитав книжку — йому надзвичайно подобалися розповіді про тварин, — герой якої, олень, мав саме таке ім'я. «Ти схожий на Бембі» — казав він мені, сміючись. Був він огрядний, життєрадісний. Однак під час розмови він якось ніби худнув, риси його обличчя загострювалися. Щоранку, перш ніж іти до школи, він прогулювався в сосновому лісі. О шостій снідав у великій з безладно розставленими меблями їдальні, з вазонами на балконі, захищеному зеленою шторою від сонця, серед побілених стін і літографій, що зображали птахів, оленів, коней. Там було дзеркало над канапою, два овальні портрети — дід і баба — в чорних рамках, якась кімнатна, ніжна, ніби щойно народжена, хирлявенька рослина, виставлена ближче до світла. Він любовно обривав пожовклі листочки, чистив її кривими манікюрними ножицями.

Але одного дня вона сказала: **«Він поїхав. Ти кажи всім, що він кудись поїхав»**. То була неправда (бо одної ночі я побачив світло в їдальні; я підвівся з ліжка, вийшов навшпиньках і побачив його; він сидів, поклавши лікті на стіл і спершись чолом на стиснуті кулаки; а вона нес-

міливо пестила його руку, втупившись у підлогу). Другого дня, коли вона пішла на роботу, я поволі піднявся сходами на горище. Бо я собі сказав: «Він десь повинен бути, він десь є. Він не може щезнути, ніби привид». Я відчинив ті двері, потім ще одні двері, двері шафи, а далі, штовхнувши, як у казці, задню стінку, побачив його.

Він обійняв мене, поцілував, зволожив мені обличчя (хоча я й не бачив, щоб він плакав). І сказав: «Бембі, не кажи нікому; я тут ховаюся. Не кажи мамі, що ти знаєш, але приходь до мене щодня, коли вона йде на роботу або до крамниці...»

Отак я і робив. Коли вона зачиняла двері з вулиці, я бігом піднімався сходами. Одчиняв одні двері, другі, штовхав фальшиву стінку шафи. А там сидів він. У нього виросла борода, він ще більше схуд. Він читав книжку в зелених палітурках, з яшмовою спинкою: «Сідай, Бембі. Мовчи, сиди тихо, Бембі». Це була таємниця. Велика таємниця самих чоловіків. Жінка не повинна була довідатися. Таємниця, про яку ніхто не повинен довідатися.

«Бембі, історія одного лісового життя» Фелікса Зальтена. «Це здорово, якщо слова, приписувані тваринам, справді виражають їхні почуття...»]

Перед затворництвом він іноді брав мене літніми вечорами в сосновий ліс. Я заганяв колючки в ноги; по камінню або на кущах повзала жакхлива гусінь; птахи щось вигукували, про щось попереджали. Було або холодно, або жарко. Я відчував спрагу. Всюди були мурашки і глиця. В хліб попадав пісок... **[...Це здорово, якщо слова, приписувані...]** Одного разу я побачив здохлого птаха, напівобгризеного страхітливим роєм дрібних і метушливих червоних мурашок. Я кинувся бігти, упав з усього розгону, і до крові зчухрав коліна. Шкіра в мене завжди була надто біла, сонце так і впивалося в неї. Нас чекала тінь од будинка, мов заводь: блискуча, зелена і свіжа; а ще тінь од їдальні, од дзеркала, од хирлявої кімнатної рослини. Чому він водив мене в сосновий ліс? Чому я був Бембі, саме я? Але такі люди, як він, робили всіх істот кращими, уявляли їх собі незвичайними, чарівними. Такі люди, як він, наділяли всіх істот думками, бажаннями, прагненнями надзвичайно високими й благородними. Світ був для них гармонійною симфонією почуттів, голосів, розпростертих і щедрих рук. Я був щасливий у лісі Бембі. (Я не був — ніколи він мене не бачив — блідим і нажаханим хлопчиком, який не насмілювався сказати, що сосновий ліс йому бридкий, що йому огидні курні дороги, ненависний світанок над нашою брудною річкою.) А він декламував: **«Чарівні дари, великі скарби землі»** в спустошеному краю піску і скель, лукавих ящірок, насторожених, самотніх людей. Він казав: **«Велика людська родина»**, а сам не мав родини. Він казав: **«Неоціненний скарб дружби»**, а сам не мав друзів. (Бо тоді, коли він сидів тут, сховавшись, блідий, оброслий, читаючи в тисячний раз **це здорово, якщо слова, приписувані тваринам...** його брати покинули той край, його друзі розвіялися по світу. Вже не було вечорами й смерком у їдальні з зеленою шторою від сонця **(Ще одну пляшку!)** друзів, балачок і афоризмів... **«Власні почуття цих істот»**, читав він далі нагорі, під червоною ковдрою, бо похолодало, а в криївці не можна було топити грубки. Ніхто не повинен був знати, де він є. **«Коли ти підростеш, синочку, я тобі це поясню, все можна пояснити. Не думай, що люди лихі. Ти зрозумієш, коли я тобі це поясню. Це лише непорозуміння...»** — сказав він. Я думав, що це так, що справді колись воно поясниться мені, і все ста-

не зрозумілим, обгрунтованим. Тоді важливо буде, щоб Бембі не втратив ще раз (наче Бембі з книжки) віру в людей.

(Але ж, Бембі, «ти не вмієш бути самотнім!» — запитували в оленятка, коли воно шукало і не знаходило своєї матері. «Але ж, Бембі, хіба ти не вмієш бути самотнім!...»)

Він умів бути самотнім дні й ночі. Дні й ночі. Я вживався в його криївку вранці, коли причинялися двері за матір'ю. Вона нічого не підозрювала, поверталася стомлена, стурбована, з червоним од холоду носом: **«Сину, ти не одчиняв двері! Ніхто не стукав!»**

Ні, ніхто не приходив. Я нікому не відчиняв двері.

Але я не вмію бути самотнім. Не вмію бути самотнім, і тому Іза ввійшла в моє життя, оволоділа мною, прилипла до мене, наче п'явка. Вона впивається в мою плоть: болюча, настирлива. Я не вмію бути самотнім, тож навколо мене збираються хлопці, я відчуваю їхні погляди: вони вірять мені, і я розростаюсь. Я відчув, як я розростаюсь в нічній тиші, в невиразному гомоні вечорів, разом з ними. Бо я ввів їх усіх і кожного зокрема в надзвичайно складну систему, у надивовижу тонкий механізм, здатний рухати світ, де люди є собою, де всі істоти (тварини теж) **«виражають свої справжні почуття...»**

V

У цьому місті

Вона ще не зовсім прокинулася, коли почула, що в шибки тарабанив дощ. Агресивний, ненависний будильник заскільки в вухах, і вона простягла руку, щоб заглушити його. «Нудний дощ», позіхнула Іза. Вона ледве бачила свої довгі, рожеві ноги, свої перламутрові нігті на тлі квітчастої рогожки, аж ось удар серця ніби знову повернув їй прикрість минулої ночі. Пройшло сонне забуття, вона знов відчула якесь гостре, безжальне жало, її огортало якимсь болісним туманом. Іза почула свій тихий голос, майже шепотіння: «Маріо».

Це був не такий день, як усі інші, що минають у надокучливих розмовах про чужі справи, чужі обставини, чужі інтереси, минають над клавіатурою машинок, над паперами й папками для паперів, над картотеками й телефонами, у ненависному плині годин, у ганебній муці стриманих образ, в огидних силуваних усмішках; вона чула голос Ортіса, завідувача коректорського відділу, — він сидів по той бік скляної перегородки: «Якщо працювати без мрії, не можна працювати добре. Мрію треба вкладати в найпростіше діло...» — його майже церковний, удавано сердечний голос вона чула ранками й вечорами (однаковими у вічному неоновому світлі, бо туди ніколи не зазірало сонце). Це був не такий, як усі інші, це був навіть гірший день.

Іза відчула слабкість, безсилля на початку цього робочого дня, цих одноманітних годин. Дотепи, жарти, нещирий тон, кава, цигарки; не дуже тонка іронія Пелайо, скарги Маргарити, участь (з удаваним ентузіазмом) у спільному парі болільників... Цього дня всі години були нестерпні: «Маріо немає. Сьогодні я не побачу Маріо».

Вона нашвидку поспідала, уникаючи дивитися на стару, що радила

їй надіти гумові чобітки; не хотілося бачити її сіре волосся, безладно сплутане синьою сіточкою («Дивися, я ношу цю сіточку; знала б ти, звідки я її дістала...»), бачити голі ясна, навіть без штучних зубів, її халат, її черевики, її руки, заляпані рожевими й білими плямами, слухати її удавано лагідні материнські поради. («Куди поділася б ця люб'язність, якби я не одержувала отого конвертика, отих подарунків і «надбавок». Цікаво, куди поділася б оця лагідність, якби їм не перепало половини, чи, може, й більше, з усього, що мені вдавалося урвати в цьому мерзенному світі.») Її пасивна, постійна, тупа ненависть, така звична на службі, струменіла тихо, по-домашньому. «Вони були не такі привітні п'ять років тому»,— згадала вона, спускаючись сходами. «Вони не були такі привітні тоді, на перших порах». Коли вона, дурненька дівчина, перейшла в це велике місто, з багажем мрій, коли ціною нічних годин, відірваних від сну, безглуздо намагалася надолужити втрачене. «Мені страшенно хочеться працювати і вдосконалюватися...» Куди поділася безпомічна невинність — надмірна, безглузда доброта?

Підхоплена щільною людською юрбою, притиснена до автобусних дверей, Іза з незворушним лицем нишком штовхала сусідів парасолькою. Видершись з людської маси переможцем, вона їхала в паркій задусі автобуса; сумирна й байдужа в дріб'язковому й галасливому світі, де без крику не можна обміняти банкнот у сто песет. Дощ періщив по віконцях, по той бік тісняви, сміху й нудьги.

Одразу після екзаменів Хасінто, як і щороку, поїхав у село. Влітку там збиралася вся родина: мати, сестри, шановний суддя. В цей період бездумного відпочинку серед чебрецевих кущиків, чорних тополь і гірського повітря, вгамовувалися його студентські поривання й жалі. В середині вересня він повертався. Вона бачила, як він виходив з автобуса — засмаглий, зміцнілий. Вже три вересні вона чекала прибуття автобуса з гір на нову й блискучу станцію «Омнібус Бенітес», три вересні з легенькою весільною посмішкою зустрічала вона нареченого, який повертався до книжок, до пансіонних суперечок (у нього крали, як він розповідав, безцінні ковбаси з валізи), до вечірніх прогулянок, до сплєтених рук, до заборонених поцілунків у під'їзді.

Уже минало четверте літо. Іза ще носила жалобу після смерті батька. Фарбована спідниця її тісно прилягала до стегон (спідниця завжди здавалася вогкою). Вона вперше наділа чорну блузку в білу горошину,— проте сподіваної легкості вона не відчула.

Але того, четвертого літа Хасінто не повернувся з села. Він «заручився» з дочкою багатого поміщика, вродливою, високою білявою дівчиною, володаркою ще більшої кількості принад, аніж терпляче й таємниче повідомляли їм з матір'ю сестри Анчорена (обізнані з усіма родинними та місцевими новинами). В їдальні, життєвому центрі поверху, перед заскленою галереєю Іза з матір'ю намагалися підтримувати буденну розмову. Та вже за кілька хвилин в їдальні западала мовчанка, порушувана лише погано прихованими маминими охами та зітханнями. Час минав нестерпно повільно. Щодня до них хтось приходив (подруга чи просто знайомий) і приносив новини про Хасінто. «Шкода, шкода: таке гарне і таке юне створіння...» Іза відчувала, як у ній повільно наростає глуха лють. Ніби в свої недавні двадцять два роки вона померла, ніби її хотіли поховати чи хотіли б бачити її мертвою.

Вечорами вона почала виходити сама. Втікала до Ебро від подруг, від їхнього непотрібного співчуття чи од удаваної прихильності. (Тільки Маручіна сказала їй прямо: «Дівчинко, подивися на себе і на тих хлоп-

ців, не вистачає, щоб Хасінто лишив тебе в дурках. Якщо ти не виїдеш звідси, тобі не минути поганої слави». Це однаково, що сказати: «Або їдь, або ставай підстилкою».)

«Тоді я їду»,— з неприхованою люттю повторила вона того вечора. Перед річкою, де не один вечір бачив їхні млосні обійми, їхні поцілунки, слухав їхні сімейні, щасливі плани. На тому березі двоє напівголих циганчат пустували між купами сміття, на вбогій і ніжній зеленій траві, незбагненно чистій серед покидьків. «Мені двадцять два роки, і я маю неабияку перевагу над тутешніми дівчатами: все ж таки навчання, хоча й перерване, допоможе мені вийти вперед...» Чому б їй не завершити навчання? Не піти звідси, не втекти з жалюгідного міста, від його тісних вулиць, колонад, мосту, річки, від прогулянок, від незліченних святих. Піти, покинути їх назавжди. Того вечора Іза виявила силу волі, покірно придушувану протягом двадцяти років. («Бо дівчина повинна здаватися покірною і приємною, хоча вона не приємна, а колюча, не покірна, а запальна».) Несподівано вона спіймала себе на тому, що сміється. Вона сміялася розкотисто й радісно, сидячи під тополями, під смарагдовими листяними пасмами, над річкою, що текла собі, байдужа до світу, до усміхнених дівчат, до берегів, захарашчених іржавими бляшанками та подертими черевиками. Побачивши, що вона, самотня, сміється, сидячи на землі, циганчата, регочучи, щось загукали до неї (важко було розібрати, що саме). Вона пішла геть од нахабних циганчат з голими темними пупами, витираючи щоки,— вона ніколи, ніколи ще не сміялася отак, до сліз, як того вечора. Мама, вигоди, гроші?.. Так, вона була немилосердна. Мама лишиться сама? «Яка лиха дочка!» Так, лиха дочка. «Куди ти поїдеш, невдячна, куди? Що ти знайдеш там такого, чого немає тут?» Із альбомів, із старих родинних бувальщин, із родових анекдотів спливали дві бабці: поважні, пихаті розорені татові кузини (що так любили його, коли він ще хлопчиком лишився сиріткою; «можна сказати, вони були матерями, справжніми матерями для мене, поки я став на ноги...» — чую я татів голос і пригадую зволожені його очі). Стже, із заплених шаф родинної історії вона витягла два привиди, підперезані стрічками, вибила з них пилюку, поставила фотографію на столі в ідальні й вирішила: «Я поїду до тіток, платитиму їм за помешкання, це мені обійдеться багато дешевше, і, крім того, я поможу їм трохи». «Ох-о-хо, ці сьогочасні дочки!» Мама, донья Долорес, сестри Анчорена задоволено зітхали, крадькома поглядали на неї, праведні наставниці, вони пророкували поганий кінець неслухняній дівчині.

Бабці зустріли її з бурхливою радістю, бо вважали її власницею сільських маєтностей, вони гадали, що вона купається в розкошах та достатках, що тішило їхнє убоге самолюбство. Ізині очі перебігали стінами, стелею; вона споглядала останній крик будинку, розпачливе волення меблів, картин, консолей та дзеркал. Здавалося, ніби кожен стілець, кожен вазон невидимими нігтями й зубами вцеплювалися в стіни, в підлогу, в повітря, насичене камфорою, шафраном і парфумами «Роз д'амур»; неохайні, відчайдушно вперті та чіпкі, вони нізачо не хотіли погастити в холодне черево ломбарду. Бабці висловили кислий подив, коли Іза пояснила — вона навмисне пояснила не одразу, а тоді, коли влаштувалася в кімнаті, коли ще вони оточували її привітністю, обслинювали поцілунками, пощипували за щоки — що вона мусить платити за навчання, а тому повинна негайно ставати до роботи. «Але ж твоя мати...», лепетали вони, їхні обличчя враз подерев'яніли. «Але ж твоя мати... нічого не збирається тобі переказувати?» — «Ні».

Іза спалила свій перший корабель і для початку (як «подаруночок») половину своїх заощаджень поклала у простягнуті, жадібні руки (долоні ніби із смугастої брудної порцеляни). «Не турбуйтеся, я все добре влаштувала, спланувала й зважила».

Дорогою з контори Іза почуває в собі суворість і скнаристий холод полічених до останнього сентимо грошей. «Я харчуватимуся в їдальнях, бо за роботою не матиму часу бігати додому...» — казала вона.

Вона не харчувалася ні в їдальнях, ні вдома — ніде. Щоб на довше вистачило, вона кусала крихтливими шматочками булку; поволі сьорбала юшку в гамірливому приміському кафе. Ковтаючи гірку темну рідину, кусаючи м'яку чудову булку (вона ніколи не думала, що у безликому, безглуздому місті можна так смачно їсти булку), вона читала оголошення біржі праці, шукала якусь реальність між рядками тонкої, лицемірної брехні про щедрі винагороди; це був якийсь заплутаний підприємницький лабіринт, що закінчувався звичайним оббиванням порогів у місті (з поверха на поверх, пропонувати якусь нову мазь). Вона ще не мала роботи, не мала нічого. Останні її гроші лишилися на ощадній книжці, заведеній у день народження; сума та зростала скромними татовими зусиллями та енергійними заходами хрещеного батька Фернандо (до того, як він помер), крім непередбачених грошей на різдво, на трьох святих, на святу Ізабеллу... Навіщо зараз, під холодним ранковим дощем, згадувати немилосердний світ відмов, зачинених дверей, нестерпний голод, що змушував її повертатися напівп'яною од виснаження до своїх тіток, посміхатися їм безстрашною, якоюсь безгрішною посмішкою. Але бабці не могли жити самими цими щирими й промовистими посмішками; бабці супили брови, простягали, мов китайські ляльки, руки, казали, що вона мала одержати «преміальні», «подарунки». («Ох, старі дівчата, так довго милувані смертю, старі дівчата, пешені й безжально бережені, янголи в світі, де вже немає місця ні пестошам, ні подарункам, ані будь-якій делікатності».) Бо: «Донечко, ти збагни, адже ми беремо з тебе значно менше, аніж тобі довелося б платити в будь-якому іншому домі...»

Ізина контора була в новому, зведеному в ще не забудованому кварталі, будинку; сам квартал існував, здавалося, ще тільки в чийсь уяві, в якомусь проекті. Тим часом вона йде од автобусної зупинки й загадково оглядає зашкленений фасад тієї споруди, звідки вигнано сонце.

Коректорський відділ — її відділ. Найдрібніший службовець, маленьке коліщатко великої машини, що випускає словники, підручники з техніки, якусь науково-популярну літературу, романи для молоді та силу інших речей, зовсім незбагнених для Ізи. У видавництві вона не може позбутися неприємного враження, ніби вона принесла на своєму тілі запах мокрої одежі, ненависної парасольки, поту, важкого духу й лихого настрою з автобуса. Вона вставляє в контрольний годинник («зрадник») картку, натискає кнопку, чує дзенькіт і всміхається сама до себе. Вішає плащ, ставить парасольку в пластмасове відро — зовсім недоречно серед функціональної гармонії меблів — і поринає в клавішний стукіт, у неонове світло, в ледве чутний гомін стриманих, таємничих розмов. Побачивши її, Пелайо з похмурою іронією каже, що вона кепсько виглядає. В устах Пелайо (Іза холодно оглядає його сірий светр,

хвацькі вуса) це натяк на бурхливу любовну ніч. («Уява твоя примітивна й брудна,— каже Іза, пародіюючи якийсь напівзабутий вірш.— Нечиста і весела...»)

Іза ненавидить цю контору, де зустрілася з Хайме, і любить її, бо вперше побачилася тут з Маріо. З тих чи інших причин у кожному ударі по клавішах, в кожній меблі, в кожному обличчі Іза щоранку відтворює свою історію презирства та свою історію любові.

До приходу в цю контору вона працювала (непевна й беручка, мрійлива й боязка) спочатку в швейному ательє, потім у крамниці електробутових товарів (в бухгалтерії), а потім ще в одній конторі. Отже, вона вже обжилася, пізнала хитросплетіння страховки, штурмівщини наприкінці року, подвійних зарплат, преміальних, номенклатурних списків, штатів тощо... Далеко позаду лишилася бідолашна Іза, «що подає надію», без підтримки, без «певності», без «надбавок». Іза йде по брунатному килиму з незалежним і впевненим виглядом. Скінчилося її кохове життя, небезпечна вільність (з правом на пільги, на виплату страховки при хворобі та з іншими правами). Іза блідо усміхається до олівців, до папок, до ще чистої попільниці. На що б не впав її погляд, вона відчуває легку, майже непомітну втому. Хто пам'ятає Ізину заняття? Лише іноді вечорами вона відвідувала уроки з англійської на скромних курсах, влаштованих у тому ж будинку, де вона жила. Розчарування, лід, сумна свідомість, що вже запізно, віддаляли її чимраз більше од світу, який раніше вона вважала реальним і навіть чудовим.

Це Хайме пробудив у ній давнє бажання здаватися «відмінною від інших» (не від чоловіків, а від жінок). Хайме був кремезний чоловік з чорним кучерявим волоссям; він носив окуляри в чорній оправі. Коли Іза з ним познайомилася, він мав десь сорок п'ять років, його очі за скельцями були чорні, великі, трохи булькаті. Хтось із жінок зауважив, що в цього типа «добра хватка». Іноді, стикаючись з ним у ліфті, Іза крадькома позирала на нього. Він не здавався їй ні бридким, ні вродливим, ні чимось привабливим. Лише того дня, коли він покликав її до свого кабінету і доручив «відповідальнішу роботу», вона з подивом відчула, як у ній ожило забуте марнославство.

Вступивши очі в сторінку, неспроможна читати навіть по складах, Іза пригадує погляд чорних, випуклих очей за скельцями. Того дня вона подумала, що в нього якісь дивні очі — вони нагадують двох рибин за склом акваріуму. «Чисто оптичний ефект»,— подумала вона з дурним вдоволенням, виходячи з страшного й милостивого кабінету. «Очі йому збільшують окуляри». Трохи згодом Хайме висловив думку, що Іза — дівчина з неабиякими здібностями і що вона заслуговує відповідальнішої посади, а зараз слухна нагода. «Він таки справді захопився за добре місце і вміє користатися з слушної нагоди»,— ущипливо засміявся Пелайо. «В цього типа така платня, про яку тобі нема чого й мріяти, красуне. Це він вирішує долю всіляких папірців, цензури тощо... Це той типчик. Звичайно, на його посаді кожен би зумів... Саме таким належить світ».

Іза пригадує перехід на верхній поверх (де краще опалення, де стукіт підборів заглушує товстий килим, де машинки, столи — сучасні, зручні, вигідні). Іза відтворює «момент підвищення», щось схоже на легке запаморочення першого дня, коли вона одержала свій стіл, свою машинку, **своє** не спільне, приладдя. Акуратна, горда Іза ввійшла нарешті в окремий наділ (маленький, скромний, але нарешті окремий наділ) того світу, якому вона, здавалося, належала.

Тепер ці речі втратили для неї привабливість, стимул, будь-який інтерес. Ранок минає, дощ не перестає. Надворі Ізу піджидає вулиця: знову заповнена людьми, що чекають автобуса, що повертаються додому; що повернуться через годину, через дві тим же маршрутом, з тими ж зітханнями, з тими ж сварками, з тими ж жартами, під тим же дощем. Якась повільна гіркота заповнює її; всі розійшлися, і вона, остання, бере парасольку, плащ. Лише швейцар залишився й очікує з ключами в руці.

«Якщо Маріо не повернеться, піду шукати його», — несподівано вирішує вона. Хоча б лють не покинула її, адже тільки лють підхльостувала її досі, до цього моменту, коли дощ зволожує їй лице. З якоюсь бунтівною вітхою Іза дозволяє цим холодним, дрібним краплям повзти по щоках.

В її житті Маріо з'явився завдяки чистій випадковості. Крім службових обов'язків, вона мала опікуватися такими особами, як Маріо. Саме тоді вона вперше відчула те, що називають «передчуттям». Того дня, коли Маріо підійшов, сів біля її столу, і вона почула його голос. Того дня, коли вона помітила його чудову і якусь горду вроду. «Що вони бачать в цьому типові? — не раз повторював Пелайо. — Він схожий на голодного хорта. Тільки щось корчить із себе». Того дня вона вперше побачила його мідно-золоту чуприну, його голубі очі, його тверді вилиці; ці руки з довгими пальцями, що так ніжно брали папір за кінчик і показували щось, чого Ізі, вщерть переповненій незнайомим досі почуттям, ніяк не вдавалося вловити. Вперше за стільки років вона відчула захоплення, пошану до людської істоти. Вона споглядала з дитячим зачаруванням особливий відтінок його шкіри, наче «оббризканой золотавим пилом» (останнім часом вона читала багато банальних романів і впізнала той відтінок). Вперше вона знала напевне, що в її життя ввійшов саме цей, а не якийсь інший чоловік. Знала напевне, і тому відчувала якийсь невиразний страх. Передчуття чогось болісного, приємного, лихого чи доброго, але такого, чого вже не уникнути.

Автобус нарешті з'явився, під невдоволене ремствування юрби. (Іза невиразно пригадує один документальний фільм: напівголі дикуни вистежують якогось звіра, що, ламаючи куші, вистрибує з хащів; дикуни кидаються на звіра, пронизують його списками.) Іза йде аж до рогу, бачить, як біжить жінка, прикриваючи плащем дівчинку в учнівській формі. Крамар замикає свою крамницю. Іза переходить вулицю і йде вперед, сама не знаючи, куди й чого. «Того ж дня в моє життя ввійшли лихі привістки, хаос, страх, ревності, відчай...» Скромний бар пропонує гарячі закуски, бутерброди, каву — все це намальовано на вікнах, мокрих від дощу. Бар здається порожнім і похмурим, наче барліг. Іза згортає парасольку й заходить.

VI

Три дні любові

Я рвучко схопився, так мовби сон мій був справжнім злочином, забороненою розкішшю. Не пригадую, коли я заснув. Серед цих напівзотлілих книжок я знову шукав свої спомини; щось, що могло дати мені

забуття. Серед книжок, що розповідали мені про давні й витончені системи тортур. Про тих, хто в інші часи ховався тут од світу, хто відчував надмірний потяг до крематоріїв і до масових знищень. Може, тому і залишилося тут на стінах і меблях щось схоже на липучий слід густого диму, який, певно, колись закривав небо над деякими куточками цього острова. **«Масний чорний дим підіймався од людських смолоскипів... диявол зникав, тікав принижений, обернений у чорний і масний дим...»** — написав хтось отут, в цій кімнаті.)

Я брався розшифровувати манускрипти, ці маячні сновидіння, цю суміш шаманства та вченої пихи. Дивно, але ніщо тут не здається мені чужим. Жодна річ у цьому зруйнованому і брудному приватному раю, у сховку померлого багато років тому чоловіка, не здається мені незнайомою. Я знав цього чоловіка. Я читав ці книжки, ці манускрипти в багатьох кутках цієї країни, де я народився. Безліч разів я стикався з такими безумними, ретельно змальованими машинами, з такими безладними снами про жорстокість і любострастя. Мені знайомі ці нестямні стрибки назад, ці пошуки глузду заднім числом, глузду, що може служити виправданням, або жупелом, або захистком від великого страху перед світом, смертю і, нарешті, болем. Це патетичний відступ по слідах крихіт вічності, це — нікчемний порив пережити забуття. «Не хочу вмирати, не хочу вмирати»,— зойкають усі речі й нагромаджені меблі, полиці, ввігнуті під вагою лише порохи й вогкості. І тортури плоті, і наука, і самота, і безтурботність, і солодка й марна любов до неможливого: ці непокірні, голі хлоп'ята, короновані виноградним гіллям, що піднімають свої руки до неіснуючих небесних птахів... Усе волає, стогне, випрошує милостиню вічності, надію вічності. «Не хочу вмирати»,— чую в рипах меблів, у раптовому пицанні пацюків, у мовчазному осіданні пилюки на пилюку. Ніщо не чуже мені в цій кімнаті. Таких кімнат повно. В будь-якому селищі, в будь-якому районі; між пасмами гір, коло повноводих чи висохлих річок, десь далеко чи поряд, за білими й чорними тополями,— скрізь існує якась вузька, довга порожня оселя, що даремно очікує на повернення якоїсь примарної сили, свята, що так і не відбулося. Порожні й зачинені оселі, порожні й зачинені люди. Стіни, папери, стоси; урочиста, з закрутками, з віньетками, з арабесками каліграфія. Каліграфія. Слова під пилом. Гадаю, що в моїй країні є море тихих, замкнених кімнат, де завжди може ховатися якийсь утікач. У нас безліч кімнат, куди не доходить сонячне світло, де замкнені двері й іржавіють клямки. Великі заброньовані кімнати. Надмір кімнат. В моїй країні не два й не три чудових міста, мої співвітчизники — не лише мої друзі. Мої співвітчизники зачиняють двері, забивають вікна, ревно бережуть порошок, зотлілий папір, щоб пацюки гризли чудову пишну каліграфію **«вже не пишуть таким гарним почерком»**). Скільки зневаги громадиться по цих оселях. Це невичерпані шахти презирства, глибокого, тривкого та непідкупного невігластва. Довгі й вузькі танцювальні зали без танців, тіні масок, відкинуті на стіни, кімнати самоти. Якщо запитати в першого-ліпшого, то він відповість, що й у нього, звичайно, є такий спогад: дядько, зовсім збожеволілий, замкнений в замиському домі, дядько, з якого всі глузували. Майже всі мої співвітчизники можуть похвалитися родичівством, дружбою, спомином про абсолютно здичавілих кумедних людей, добровільно ув'язнених серед далекоглядних труб, компасів, теорій та орографічних або морських карт по великих кімнатах.

Я прокинувся з якимсь гострим відчуттям вчиненої помилки: я спав,

спочивав, забував. Не можна кидати так життя, так тихо, без того, щоб не змарнувати його. Залишати життя з обережністю — щоб воно не впало, не поламалося, — тут же поряд, біля одержі, черевиків, годинника та окулярів. А потім підібрати життя ранком, коли повертається сонце: почистити його, вибити з нього можливі помилки і знову користуватися ним. Це, по-моєму, насмішка над життям — кидати його так просто, бо життя і не легке, і не ручне, і не приємне. Лише якийсь не-свідомий легковажний тип може спати так, як я.

У мені болять очі, бо це небо надто яскраве, навіть тепер, коли у високості ще, мов пелюстка, в'яне місяць, і коли світанок — це лише прозора золотава рідина. Воно надто яскраве для мене в ніжності цього щоденного народження світла. Небо ранить мої очі. Я гадаю, що сонце ненавидить мене.

Я ніяк не оговтаюся після її нового візиту. Після того, як вона сиділа й розмовляла зі мною. Я не сподівався ще раз побачитися з нею, тим більше не вночі, не в темряві, коли не розрізнити навіть виразу її обличчя: страх то, чи розгубленість, чи гнів. Дивно, що вона повернулася, гадаю, чи, краще сказати, я переконаний, що вона й сама не знає, чого повернулася. Сюди, де, здається, зринає все те, що колись змушувало її страждати або мріяти. Непевне й сумне прагнення штовхає її, як штовхає все, що дише на цій землі. Од вершини її теперішнього, так тяжко, рік за роком завойовуваної, вона розпачливо біжить назад, шукає якогось вільного кінця, що має бовтатися десь у порожнечі: щоб схопитися за нього, може, й піднятися до якоїсь тверді чи якогось сенсу, переконливіших, ніж ця земля й цей сенс. Я вгадую, що вона ненавидить ці стіни, цей порох, цю трухляву деревину підлоги. Але вона приходить сюди, повертається до цього місця, де сиджу я і яке їй зрештою нав'язали. Поза домом вона, може, ненавиділа б мене, або зневажала, або нехтувала. Це дивно, але мене ніщо не дивує. Бо відтоді, як усе розпочалося (а розпочалося це тієї миті, коли я затулив очі тій жінці й оглянув уже навіки німі вуста, коли поховав нарешті її із пекучою і німою помстою у вузькому склепі міського кладовища), скрізь навколо мене кипить, не вщухаючи, жорстока сутичка.

Найдрібніші деталі набирають особливого змісту. Вона побачила кошук з харчами, вчора ввечері принесений сюди Бером, і збагнула, що я навіть не розкривав його. Коли ти замкнений, то всяка, навіть найбанальніша дрібниця набирає якогось особливого змісту: ти сподіваєшся великого самовиправдання. І справедливості.

Замкнений. Він сидів також, і чимдалі непотрібнішими ставали рейди якогось Бембі, що, певне, втрачав останні залишки своєї віри. Гадаю, що пору доби він визначав за кольором предметів, спостерігаючи, як спалахує або гасне на них світло. Коли сонячне сяйво повзло вгору по стінах, то означало, що вже вечір, і він дивився на папір, де ще можна було прочитати (очі призвичаювалися до слабкого світла): «Бембі, хіба ти не вмієш бути самотнім!»

Вона виявилася доброю людиною, бо принесла на таці гарячу каву. Кава, як кажуть, бадьорить, стимулює. Я пив і досі п'ю щодня стільки

кави, що вже не знаю, стимулює вона чи ні. Вона сіла осторонь, біля столу, наче потонула в старому незграбному кріслі. Вона виявилася доброю людиною. В розмові ми уникали гострих, сумних, дражливих чи двозначних тем. Ми розмовляли як чемні знайомі: про острів, про Бера, про море. Я прикинувся, ніби мені цікаво слухати розглаголь- ствування про острів, про Берові заняття, і згодився з нею, що море тут гарне. Але я абсолютно переконаний, що вона бачила, які байдужі мені оті балачки про острів, про Бера, про красу моря. Я знав це, читав у її очах, у рухах, у всій її фігурі, раптом немовби розквітлій на дні цього неоковирного крісла. Мало того, що помолоділа,— здавалося, вона взагалі не має віку (мов оті облуплені ефеби на стіні в непорушному танці). Я дивився на неї, занурену в те потворне крісло; двері за нею розчинилися, і там, позад неї, виднівся дурненький голий хлопець з піднятими вгору руками. Я не зміг роз'єднати ці два видива, не міг пере- конати себе, що то вже знайомі мені образи — ця жінка і цей настін- ний кретин.

На вигляд вона не старша за мене. Дивно, що ми майже однако- во віку. А можна подумати, що між нами відстань багатьох років. Те- пер, коли світло стало яскравішим, я міг добре розгледіти риси її об- личчя, колір шкіри, очей, одержу. У неї чорне, блискуче волосся. Я чув її голос, зовсім не сприймаючи слів, як і вчора ввечері; я дивився на її смагляву ніжну шкіру. Цікаво, що вона ні разу не усміхнулася. На облич- чі в неї маска серйозності, якої вона не скидає вже давно, якась рання серйозність. Як у деяких підлітків, коли до них починають ставитися як до дорослих. Оця дивна серйозність так і не зійшла з її обличчя. Не знаю чому, але мені здалося, ніби вона промениться якоюсь незнаною, незбагненною, звияжною красою. Я з подивом помітив, що ця краса не зумовлена ні рисами її обличчя, ні зломом брів, ні кольором шкіри. Це якась особлива, зовсім своєрідна краса, що немовби спустилася з якоїсь таємничої високості й, наче дощ або сяйво сонця, заповнила со- бою простір. Її ясно-смагляве лице, її очі, її тонке, без настороженої скрути тіло, її вишуканість несподівано здалися мені ще привабливі- шими.

Іза значно молодша, вродливіша і, безумовно, принадніша. Але Ізи- на врода стала для мене звичною та очевидною, як її слова, жести чи любов. Я не розумію її невдоволення, коли ми неспроможні розтягти любов, або бажання, або просто якусь несподівану радість. По-моєму, ми повинні прагнути доступнішого та справедливішого розподілу і ма- теріальних благ, і наших почуттів.

Я не знаю, як її звати, і вона не знає мого імені. Ніколи мені, як сьогодні, цього дивовижного, особливого дня — дня, що, здається, без годин повис над мороком двох ночей, створених в час помсти,— сло- ва не здавалися такими безпорадними. Можливо, складну, організовану систему слів могла б замінити усмішка, так само як презирливий чи насмішкуватий жест або спокійна тепла рука, покладена на іншу руку. Та вона не усміхнулася мені, не подарувала жодного значущого погля- ду. І все-таки у помешканні щось ожило, відбулося якесь зближен- ня, якесь злиття; так вода, що стікає в долину, поглинає борозни, за- повнює сухі ковбані, перекидає каміння й перетворює суху пиліюку в bagno, щоб потім повернутися в незбагненне зелене лоно океану.

Є багато різновидів життя, вроди, потворності; є й такі, як сьогодні,

дні, коли я існую, пригнічений якимось підводним законом. Я пригнічений і водночас вільний. Вільний, наприклад,— хоча б на короткий час,— од поривчастих, рішучих рухів, на які я, здається мені, остаточно приречений. Я є? Сумнів — єдина моя власність. Великий сумнів зрештою, що цього дня поволі спливає з дна аж до якоїсь глухо закритої поверхні. Сумнів — це єдине моє добро. Як дивно, що коли вона повернулася — це повернення вже не здалося мені неймовірним — нам вдалося (я відчуваю, що якимсь чином мої думки пов'язані з її думками), ніби ми ніколи не розлучалися. Чи принаймні, ніби за її відсутності ми познайомилися ще ближче; ніби ми усвідомили щось найглибинніше, найпотаємніше, щось безмежно наше: її та моє. (Один мій друг, художник, колись казав мені: «Коли я на кілька місяців кидаю малювати, то мені здається, що я марную час, марную здібності. Але коли знову беруся за пензлі, то виявляється, що виходить у мене краще, ніж доти, що в це гадане дозвілля я багато чого навчився».) За її відсутності в цій невидимій, оманливій та мудрій школі хтось навчив нас важкої науки безстрашної, безтямної, трудної близькості двох істот. Двох істот, що воліють водночас висловлювати, обмірковувати, розуміти чи знищувати будь-який сумнів. Той сумнів, що я виявляв в її тілі, а не в її словах. Не знаю, як можуть іноді виявляти фізичну реальність тіло, шкіра, відчуття, що становлять людську істоту, її думку або її слова, її духовну суть. Це тонке тіло виявило свій великий сумнів ясніше, ніж це можна було б зробити за допомогою слів. Здається, сумнів виказує кожен кивок її голови, кожен порух її колін — майже дитячих колін,— лінія її вилиць, її стомлених, серйозних, неусміхнених вуст. В якусь мить вона здається мені хлопцем, ще за мить — якимсь неймовірним сфінксом, якимсь ідолом, суто жіночим, неблаганним та кровожерним. Не знати як, я збагнув, що очі в неї не чорні, а темнуваті, похмурі. Та якби в них зазирнуло сонце, вони б спалахнули, наче виноградні грона. Я дивлюся на неї і думаю, що вся вона ніби згусток якоїсь великої невпевненості, якоїсь безмежної дитячої допитливості, патетичної незбагненності світу.

Лише тоді, коли я замовк, коли після моїх — і після її — слів запала тиша, я здивувався і навіть здригнувся, усвідомивши, що наговорив. Раніше я не знав цього, а тепер розумію (розуміння це приходить швидко і разом з тим повільно, суперечливо і послідовно) ціну слів, цієї єдиної зброї, яку людина проносить крізь зливу ударів, крові, жорстокості, невігластва, тупості та честолюбства. Розпачливі слова йдуть у брню проти брутальності, проти зойків дикого вдоволення або проти рикання темного черева світу. По ламкій, вишуканій каліграфії я суперечливо, слово по слову відтворив довгий хід, нескінченну прощу жаху і ненависті.

Лише тоді, коли знову запала тиша, я збагнув, що сонце щезає, що ми остаточно втрачаємо денне світло, що день з його світлом, вітром, з його самотою або затаєною радістю занурюється в глибоку безповоротну безодню. Як я розповів їй те, що неможливо розповісти? Як я дізнався про неї те, що нелегко збагнути? Зараз я не розумію, в цій тиші, яка єднає нас, дивовижно зближує, що аж торкаються наші коліна, і я навіть відчуваю дотик її руки, не розумію, кажу, людей, здатних викладати акуратно, точно, свідомо та хронологічно історію свого життя. В цій тиші, що оточує нас, що тисне на нас щоразу нестерпніше, я починаю думати, що ніхто не має історії. Ніхто не в змозі розповісти

історію свого життя. Єдине, що можна зробити, це говорити про хлопчика, про пейзаж, про дерево, про великий страх.

Єдина історія, яку я можу розповісти, це історія рабської, насмішкливої дитячої віри. Ми могли говорити разом і в наших безладних спогадах віднаходити коріння непевності. Зараз, у цій несподіваній тиші (яка насправді є лише відсутністю слів), я знову знайшов сховане під тисячею покривал та самовиправдань безмежне, майже солодке розчарування. «Я не такий розсудливий, не такий ясний, не такий приємний...» — промовляє в мені якийсь байдужий похмурий голос.

Я — звичайний гендляр. Я сам себе продав — потроху, крихтами, щоб мати змогу успішно спекулювати власною правдою. Шматочки власної правди я почав скуповувати того дня, коли сказав собі: **«Я не маю права робити, що мені заманеться, бо життя покладає на мене велику відповідальність... Я купую крихти власної правди, бо в мені прокинулася сила, наївна мудрість»**. Я й далі продаю власну правду навіть оцим хлопцям, які не мають потреби бунтувати, які не знають ні ненависті, ні люті, ні голоду. Але вони — молоді хлопці, а я загубив того хлопця, яким був колись. Або, може, не був ним ніколи. Химерне відчуття: ніби я пильно й відчужено оглядаю себе збоку, молодого, як і вони, це незграбне наслідування Горя Горинського (яке носить бабцю на плечах, а бабця б'є його підборами по боках, шмагає, поганяє ще й приказує: **неси мене, любчику, неси мене, хлопчику...**). Раптом я ніби побачив хлопців попереду, коли вони звертали за ріг, і вже зникали. І мені привидилося, ніби я із бабцею на плечах біжу за ними, а бабця хльоскає мене, а бабця ніжно приказує, і я гукаю хлопцям, щоб зачекали на мене, щоб зачекали, бо я не хочу, не хочу їх губити. Нікчемна та принизлива правда, що я — підтоптаний юнак, викладач на вакаціях для хлоп'ят, що змарнували учбовий рік, похмурий коректор сторінок, на яких пишеться про нафту, про майбутнє алюмінію, про дівчат, що цілують дорослих чоловіків; спадкоємця єдиного добра: помсти. Але я зостався, я й досі на тому ж рубежі, на якому, здається, хтось припинив скажену біганину. Я й досі купую та продаю самого себе. Щоразу продаю себе дорожче, щоразу купую себе за кращу ціну. Я зробив із себе блискучий бізнес. У торгівлі моя правда була добре самооцінена.

Я замислююся над таємничим смислом цього взаємного і вже нестримного пошуку, над причиною цієї неминучої зустрічі. Так, справді, нічого спільного, крім сумніву, у нас немає.

VII

У цьому місті

Три довгі дні без жодного дзвінка, без жодного рядка, без жодної новини. Маріо завжди каже: «Я не писатиму тобі, не варто». Скільки разів він це казав, коли вибирався в такі місця, куди вона не могла піти й лише стояла з глухою люттю, стримуючи злобу, тихо прикушуючи язика, щоб не втратити останню частку того, що стало для неї єдиним змістом життя. Та раніше вона напевне знала, куди він подався, з ким і для чого. Без цієї легковажної та грубої брехні. «Ніби йому до

мене немає діла, ніби йому байдуже — вірю я йому чи ні», крапля за краплею скапує злий внутрішній голос. Вона ні разу не одержала од нього листа, це так, і дуже рідко були од нього — ще необхідніші — телефонні дзвінки. Зустрічами, побаченнями завжди розпоряджалася вона, призначати дні, години, місця було її ділом. Маріо обмежувався тим, що давав згоду. Спочатку з якоюсь утіхою. А тепер це лише данина нудьзі, звичці, легкій згідливості: бо він передчуває й боїться, що відмова, може, буде ще незручніша.

«Він не знає мене так, як знаю його я»,— думає зараз вона, сидючи за столом між двома бабцями, що акуратно насипають у тарілку димучу несмачну юшку; вони перекидаються поміж собою якимись односкладовими словами, схожими на сигнали, вловлені в повітрі; це ніби послання з минуле, вже віджили і зрозумілі лише для них самих. Іза прийшла до висновку, що вони перемовляються між собою, як птахи, в давньому ключі, напівмовою, побудованою на повтореннях та відгомоні інших розмов, ведених з року в рік. Чути їхню химерну балачку — ніби слухати нескінченну симфонію коротких гортанних звуків та подовжених «с» у кінці. Іза питає себе, чи ж у цьому, зрештою, щастя: дожити до старості і вітшатися хіба що срібною цукорницею з ініціалами «тата й мамі»; насипати димучу юшку в тарілки із голубим візерунком, які «випадково збереглися». З гіркою посмішкою Іза пригадує той час, коли до неї прийшло щастя (вбоге щастя, оперте на патетичному «не слід шукати гіршого, не слід руйнувати те, що донині ми вважаємо за весь наш світ»).

То були дні, коли в неї почалася коротка і банальна пригода з Хайме; коли в одноманітному, беззмістовному, спустошеному житті молодой Ізи (тоді вона була справді молода) сталася зміна, що, нарешті, принесла їй спокій. «Спокій не треба лічити, відмірювати, розподіляти. Жити достойним життям,— думає вона, непорушно сидючи перед тарілкою,— з мінімальною гідністю, щоб не пройти ним, як злодій, або жебрак, або негідник, куди важче, аніж це здається в провінційній глушині, на березі якоїсь річки, біля циганчат, що сміються з життя серед гниючих покидьків, іржавих бляшанок». Життя з якимсь мінімумом миру, гаразду, без привидів, що підстьобують тебе наприкінці кожного місяця, без рахунків, без таких черевиків, які вже тебе не прикрашають,— це куди важче, ніж уявляє собі бідолашна дівчина, народжена в маленькому суворому місті. Іза береться швиденько сьорбати несмачну юшку; вона готова забутись, дозволити себе приспати (принаймні, на кілька хвилин), відкинути всяку надію, всяку досаду, не зважати ні на які пророцтва, добрі чи лихі.

«Але ж важко — не думати. Ми гадаємо, ніби можна казати: трохи полежу, приплющу очі, спочину. Але це неправда. Я не спочину. Ніхто не зможе спочити, якщо прокинулася думка, якщо думка летить, веде до тієї грані, до котрої ми не бажаємо повертатися, повертатися й повертатися. До тієї жажливої грані, яка повертає нам інший час, гарний, той, що нам хотілося зупинити в годинниках, у календарі, і той, що ми хотіли б прогнати, викреслити з пам'яті».

Думати й думати; пригадувати Маріо, Хайме. Пригадувати історію уривками, шматками; час Хайме та час Маріо. «Хайме не був лихий. Ніколи він не був до мене лихий»,— думає вона, щоб відігнати од себе страх, тупий біль, яким пронизує її сумління саме ім'я Маріо. («Він не

повернеться. Я втратила його. Він не повернеться».) Тоді Хайме («які безглузді речі трапляються в одноманітному потоці наших днів») постав в її уяві з атрибутами зла. Зло і добро з дитячих казок, з наївних фільмів Іза сприймає, як ідіотську гру; як гротескний танок істот, що вигадують добро, лихо, гріх, чесність, честь, розпусту. «Скільки поганого читва, скільки дурущів, скільки отрути»,— каже вона собі зі стриманим гнівом, та він неспроможний розбуркати або запалити її. «Скільки глупоти, переодягненої в мудрість».

Зараз, у цю мить, смішно сидючи перед смішною тарілкою з юшкою, Іза пригадує «лихого» чоловіка, «звабника», «нахабу» і, охоплена безмежним розпачем, визнає, що «він не був такий лихий». Він добрий, він справедливий, він чистий, він коханий... Ізі хочеться плакати. «Я ніколи не плачу»,— намагається вона переконати себе. Щось тверде немилосердно стискає їй горло. Іза підводиться й хоче сказати: «Я не маю апетиту, в мене болить голова, перепрошую, піду трохи спочину...» Але навіть цього сказати вона не може. Їй досадно, що зараз її нечемність сприйняли б доброзичливо. Зараз вони з ласкавим, співчутливим поглядом дозволять їй піти, ще й примовлять: «Сердешне дівча, воно забаво працює». «Так, як і тоді»,— з іронією думає вона й відсуває з грюкотом стільця. Вона відшукує похмуру кімнату, ницьма падає на ліжко, заривається головою в надто м'яку подушку. Груба ковдра коле їй щок. Вона одгортає ковдру, піднімає покривало, відчуває свіжість простирадла. Тепер добре, тепер несподівана волога, гаряча і розпачлива, просочує крихітний шматочок полотна біля скроні. Цей полотняний клаптик ніжно пахне далекою кімнатою, де був японський світильник і невимовне блаженство, розлите в повітрі, в світі; якимось неможливе відчуття лагідного, теплого затишку. «Тоді й Хайме повернув мені якийсь таке почуття». Це вже було не давнє, змарноване тепло, неможливий притулок. Це була жадана полегкість, велика розрядка. Щось майже забуте: уявлення про те, що могло б бути світом без страху перед лихими намірами, без побоювання перед злобою, яка оточує Ізу, без потреби надто сумної й жалюгідної оборони тих, хто — як і вона — повинен бити, кусати, топтати, щоб не пропасти остаточно в пилюці, яка вкриває землю. «Він не був занадто лихий». Що вона могла ще просити у світі, де найбільшою близькістю між людьми була жага? Що могла тоді просити? Іза заплющила очі. Сльози зараз у неї — це нитка із клубка, із спустошливо безконечного клубка. «Чому люди кажуть, ніби плач утішає? — думає вона.— Хто сказав, ніби плакати — значить втішатися? Якийсь кретин, що плакав лише в зубного лікаря. Але я не в силі усміхатися навіть своїм дотепам, як то буває, коли шукаю жартівливого коментаря, щоб полегшити особисті — і зараз надто часті — розчарування». Повернути дівчині смак до життя, до того, щоб дивитися в люстерко, надівати нову сукню, вечеряти в пристойному ресторані, дати їй змогу розважатися, танцювати...— це не значить бути лихим.

Якось, багато років тому — їй було тринадцять чи чотирнадцять — в ілюстрованому журналі, який щотижня одержувала за скромну плату служниця Патрісія, Іза прочитала про один випадок зведення дівчини. Заглиблена в читання цих сторінок, Патрісія, як помітила Іза, шепотіла собі під ніс, сидючи за пропахлим милом і травами кухонним столом, а навколо панував циганський нелад, бо дощового вечора довелося спішно знімати з галереї білизну. «Патрісіє, дай мені щось перекусити, обій-

дуся без вечері, бо завтра в мене екзамен, і я вчитимуся хтозна й поки...» — попросила Іза. Спочатку Патрісія не зважала на прохання голодної, змерзлої дівчинки, що повернулася з школи, а потім щось пробубоніла, неохоче підвелася, залишивши на столі барвисті сторінки із **святими** — як казала вона — і подалася готувати перекуску. Поки служниця розрізувала навпіл булку, Іза дивилася на неї. Патрісія, здавалося, була під владою невиразного, напівбожевільного, напіврайського сновидіння; ніби загублена в давньому і, звичайно, приємному світі. У тому світі, що лежав зараз покинутий на кухонному столі, від дужок, де можна було прочитати курсивом слово **продовження**, до тих дужок, де було написано такими ж літерами **далі буде**. В барвистій рамці білява дівчина, злякана й лагідна, без сумніву, піддавалася чарам красеня з чорними кучерями і в картатому жилеті. Іза неуважно погортала журнал. «Навіщо ти читаєш оце, Патрісіє?...» Патрісія дала їй їсти і, не відповівши на запитання, забрала в неї журнал, щоб знову поринути в пригоди цієї цікавої пари. Іза пригадала ті дні — всього два роки тому, — коли терпляче вчила Патрісію читати. Тоді саме бідолашна осиротіла Патрісія приїхала з села — батька її переїхав важкий віз із сіном. Над убогим ложем Патрісії у темній комірчині, куди ніколи не зазирає сонце, до стіни пришпилена кнопками батькова фотографія, вирізана з сімейного гурту; батько в береті, збільшений й відретушований і тим остаточно перенесений в царство мерців. «Навіщо ти це читаєш, Патрісіє?» — повторила вона згодом, спонукувана таємним здогадом, який без видимої логіки пов'язував сцену зведення дівчини з батьковою фотографією на стіні. Патрісія вже мила посуд, повита клубами пари, і не приховувала поганого настрою, зрештою, цілком зрозумілого в таких випадках. Іза з удаваною байдужістю надкусила яблуко. Патрісія сказала: «Хіба тобі не треба вчитися? Іди зі своїми книжками і дай мені спокій!» В кухні були й інші сторінки з журналу, вже читані, замазані, складені в стос, яким судилося потрапити або в мисник, або в бачок на сміття. Піддавшись якомусь незрозумілому імпульсу, Іза підбрала нишком пожмаканий папір. Вийшов цілий жмут, заляпаний олією та просяклий духом цибулі. Вона розгладила аркуші, порозкладала по порядку й уклала поміж сторінок холодного та розумного підручника з хімії. Хоч вона боялася потрапити на очі Патрісії і їй було страшно за завтрашній екзамен, Іза одним духом поглинула цю жорстоку історію втрати дівочої цноти, таку показову й повчальну.

Та сцена зведення дівчини не стерлася з Ізиної пам'яті. Судячи з прочитаного, зведення здійснювалося за твердими канонами — навіть у межах розмаїтої гами еротичної фантазії; словом, грошовитий літній чоловік хотів — так шалено, що й не сказати, — оволодіти молодою, тендітною, непорочною, наївною юнкою, досить гарною і до того ж готовою принести себе в жертву заради добробуту (або здоров'я) іншої, ще нещаснішої істоти, тобто батька, матері, баби, братиків чи ще когось. Висновки з цієї історії: чоловіки з надмірними апетитами та повними кишнями не знають докорів сумління, а їхня жорстокість не має меж. Хоч і з оглядкою на добрі звичаї, зведення було описано так, що не ображало делікатні почуття читачок. Усе забарвлювалося фатальністю: мовляв, сталося неминуче, інакше не могло бути. Навіть тоді, коли роки відняли в Ізи таку ж наївну довірливість, ця сцена залишалася, спливала, хоч невиразна й далека в густих туманах злигоднів Адама та Єви і їхнього вигнання з раю; разом з образом янгола-охоронця, який повернувся обличчям до стіни й оплакував перший смертний гріх своїх

підопічних: гріх, що відтоді став порушенням шостої заповіді. Звісно, того погожого, гарячого ранку в неділю, коли Хайме, вже вкотре попросив її прийти в неробочі години, бо треба було кінчати якісь справи в конторі, що не могли чекати до понеділка, Іза відчула раптовий, щирий переляк. Блискуча секретарка, бездоганна, енергійна та пунктуальна Іза, що хотіла показати себе з найкращого боку на новій посаді, вдоволена Іза, яку тільки-но підвищили й відзначили, сонячного недільного ранку подалася до Хайме — поки що до донна Хайме—поважного, коректного, нездатного на найменшу легковажність ні в робочі, ні в «над-нормові» години. Не вперше вже поспішала вона на отакі виклики, щоб розвантажити працьовитого, люб'язного донна Хайме. До того дня робота виконувалася без будь-яких перебоїв, без жодної фрази або погляду, які хоч трохи порушували б суворі, безликі приписи, без найменших ознак людського тепла. І того ранку дон Хайме з'явився такий коректний і бездоганный, як і його костюм, сорочка, манжети та краватка (зовнішність донна Хайме нічим не нагадувала отого кучерявого розпусника і безсоромного звабника в картатому жилеті). Того ранку Іза несподівано перелякалася не через те, що виявила інтимні бажання донна Хайме, а лише тому — як чітко постає це зараз в її споминах! — що поводився він незвичайно. Несподівано дон Хайме схилився до неї й замість того, щоб пояснювати щось по роботі, одверто запропонував їй піти до його **майстерні**. Без явного захоплення, без очікуваного — і так гарно описаного в журналах Патрісії — хтивого шаленства в спокійних, збільшених крізь окуляри очах, він прямо, але й шанобливо заявив, як йому сподобалися лінії її ніг, її губів і ще чогось. Згодом натякнув, що міг би прикрасити нудне життя такої нещасної, так погано зодягненої і такої вродливої дівчини, адже вона, поза всяким сумнівом, має на це заслужене право.

Хоч спосіб зведення не збігався достоту з усіма тими описами, якими недостойно зачитувалася сонна Патрісія, не було сумніву, що це — зваблення, а проте Іза погодилася з радістю (одразу ж виявленою і майже не прихованою).

Отож променистого ранку Іза, й раз у раз не поцілувавшись, пішла услід за Хайме: сіла в його автомобіль, вмостила біля нього, помчала вулицями міста, несподівано нового та осяйного; позаду лишалися тротуари, заповнені людьми, що поверталися зі служби божої й несли в руках пакуночки з солодощами; вони вирвалися на ще іскристішу сонячну смугу поміж дерев, де, здавалося, утримується давня й дуже смутна тиша — тиша дитинна, солодка, приємна, — тут містилася так звана **майстерня** (вона лише подумала тоді спокійно, що Хайме був справді людиною, не дуже схильною марнувати час).

І перший крок до безчестя не був надто болісний; вона не почувала себе дуже приниженою, бо щойно бачила людей, які несли святкові пакуночки з солодощами. Вона відзначила, хоч і з подивом, що несподівано відчула себе ближчою до них, принаймні зовні; Іза здавалася собі схожою на тих дівчат, що не носили одне й те саме пальто чотири зими, не старалися ховати закаблуки, безліч разів лагоджені в шевця на розі. «Раніше я була куди далі од них, раніше я почувала себе людиною іншої раси, нижчої, приниженої, безнадійно нікчемної...» — казала вона з тривогою, що начебто здатна була привести до відкриття правди про саму себе. Такої правди, що досі вважалася за цинізм. Перший поцілунок Хайме був нітрохи не гірший од першого поцілунку Хасінто чи якогось іншого хлопця (хлопці мали — вона ясно ба-

чила це — не такі наміри). Хайме було близько п'ятдесяти років, він мав дружину, дітей, будинок, професію й такі заняття, що не мали нічого спільного з Ізиним життям (та й вони їй були ні до чого). Іноді вона пригадувала вбивчі репліки стенографістки Маргарити, адресовані жереб'ячій властивості чоловічого роду. Садизм, мерзотність, безмежна брутальність не дуже в'язалися з годинами здорової відвертості в маленькій і аж ніяк не екстравагантній **майстерні** — швидше схожій на номер другорядного готелю, ніж на **майстерню**, принаймні в Ізиному уявленні,— того чоловіка, який умів цінувати молодість та вроду, чоловіка ще досить молодого, щоб ця оцінка їй була приємна, але, з другого боку, вже в такому віці, коли не допускають надмірностей (бо ні його розписаний час, ні робота не дозволяли зловживань). Перший поцілунок Хайме (ще на ногах, як тільки він поміг їй скинути з себе ненависний одяг із зношеною синьою підкладкою — і, скинувши його, вона спізнала почуття визволення від жалюгідного існування) був солодкий, гарячий і (якби можна було очистити його від усякого кровозмісного натяку) майже батьківський. Без окулярів, обережно полишених на столику, і голий, Хайме виглядав молодшим, ніж можна було сподіватися. Очі стали менші на злагіднілому, стримано хтивому лиці, й Іза виявила в їхній темно-зеленій оболонці зворушливу розгубленість короткозорого чоловіка; майже повернення в його не зовсім змарновану молодість. Коли вона обняла його велике тіло, його широкі плечі, то подумала, що це приємне, майже чудове відчуття: ніби вперше обнімаєш життя з його зручнішого, правильнішого та безумовно пристойнішого боку. «Неприсстойно,— казала не раз вона собі після прощального, ніжного, обережного поцілунку в щоку,— непристойно ганяти по світу, як оті бідолашні пси, що, незважаючи на атування й каміння, ладні бігти за обгризеною кісткою куди завгодно». Пристойно, навпаки, прокинутись одного дня вільною од турбот кінця місяця, од неоплачених рахунків, од принизливих, уже неймовірних латок. Пристойно — це усмішка двох бабців, які з вечора до ранку здаються улещеними, тихо уговканими цим скромним достатком.

Руки Хайме виявилися не грубими лапами (як розповідала Маргарита), так само як його таємничі пестощі — не підступними диявольськими хитрощами (про які із задоволенням читала Патрісія на кухні). Великі, смагляві, з опуклими суглобами руки Хайме мали незрівняний запах, який навіть сьогодні згадувати приємно. «Може, тоді теж була любов», — каже собі Іза, ледве стримуючи сльози. Коли ж не любов, то як пояснити це тепер, у цьому рефлексійному повороті до минулого, в цьому перебиранні певних учинків, які можна так спокійно розкласти по шухлядах і зберігати, ніби мова йде ще про одну конторську операцію? Все вийшло зовсім інакше, аніж описувалось у високоавторитетному в справах кохання журналі Патрісії. Не було трагічної розлуки (холодної січневої ночі), не було саркастичного сміху розпусника з кучерявим волоссям, самоти й беззахисності безпорадних героїнь з романів; її зв'язок з Хайме після того ранку в неділю став міцніший, зустрічі регулярніші. Замість «відрази, яка є наслідком вдоволення хвилевої жаги», було те, що робило приємними й жаданими їхні побачення, докази прихильності або любові, чи того, що вони так називали. Побачення відбувалися вже не тільки в **майстерні**: щоб продовжити їх, вони вирушали удвох на прогулянки вдень, увечері, вночі й будь-коли. Не раз випадала нагода і зробити коротку подорож наприкінці тижня: два дні по таких місцях і мальовничих куточках, яких раніше вона і не мріяла відвідати.

Хайме не видавався їй ні розпаленим шаленцем із скляними очима, яких навчилася ненавидіти Патрісія, ні слизьким плазуном, яких зневажала Маргарита; він не скидався навіть на тих телепнів чи нахаб, яких Іза вже знала з власного досвіду. Хайме був чоловік чепурний, приємний, вихований і не позбавлений (Іза знов відчуває якийсь щем у серці) таємничого чару, здатного збудити в молодому тілі жагу і шал, сповнити блаженством і ніжністю.

Отже, нарешті (підсумовує Іза з безсилою покорою, ніби щойно розтоптала щось дуже дороге), коли її стосунки з Хайме досягли того, що в романах Патрісії визначалося, як **кульмінація**, з'явився Маріо, і враз, одним ударом поклав край єдиному розсудливому періоду такого безладного життя.

Нараз Іза відчула себе вбогою, окраденою — відчуття просто-таки жорстоке. «Танцювати, розважатися...» Що це за дівчина, яку можуть зробити щасливою нові черевики, або торбинка, або запрошення на танці? Де ця дівчина? Її вже нема. Вона ніби померла. «І в цій смерті винен один Маріо». Безсила злоба пронизує її. «Маріо оживив мої мрії, бо вважав мене чудовою жінкою, а не так, як інші, бідолашним дівчам. З претензійної, безглуздої пихи я вважала себе «європейкою» біля тополь над Ебро, бо, бачите, цілувалася з безталанним вусанем, товстуним, йолопом та егоїстом. Він знову пробудив ту Ізу, яка могла дивитися згорда на Маргариту та на всіх інших (що напевне знають, чого хочуть та сподіваються од цього світу). Він знову пробудив, знову збаламутив. Зустрівши його, я ще раз відчула, ніби щойно приїхала з іншої, незнаной провінції, з іншого, ще глухішого містечка. Бідолашна Ізо, бідолашна Ізо, Маріо розчавив тебе, поховав. А заради чого?»

Хайме поводився добре. Він і не грубіянив, і нічого не вимагав. Історія їхніх стосунків не скидалася на ті історії, про які з досить досвідченим виглядом іноді розповідала Маргарита та ще й робила підсумок: «Все непристойне, тваринне й огидне — це чоловіки». Ні, Хайме був не такий. А проте, коли з'явився Маріо, Хайме перетворився в зовні пристойного негідника, в уособлення тієї нікчемності, од якої треба було б безжально очистити землю. З тої миті, коли Маріо увійшов у її життя, Хайме остаточно став втіленням усього відворотного, ненависного, проклятого в цьому світі.

Поволі Іза підводиться, проводить пальцями по щоці, витирає прилизливі, пекучі сльози. «Але хто винен? Лише я». Поглядом вона блукає по краю ковдри, по краю стертого килимка, по лінії своїх рук, що здаються майже білими. «Лише я, лише я, Маріо не винен. Я не повинна бути несправедливою. Я завжди боролася проти лицемірства. Я ненавиджу лицемірство. І якщо лишилося щось гарне від тої молодой, непокірної Ізи, то це здатність пізнавати, спроможність аналізувати свої вчинки, почуття, достатня ясність душі, щоб наново починати всі дні мого життя. Ні, не він, а я завинила, я, шалена, засліплена поклонниця Маріо». Хоч ясно він і не говорив, вона завжди розуміла: «лише тоді, коли я ввійду в його світ, я зможу мати його». Це вона заблудила між фальшиво співчутливих посмішок, робленого розчарування, нечуваної історії зведення, використання убозтва, самоти й беззахисності. Хайме («який у ті дні був як велика й жадана перша премія, щасливий лотерейний квиток») в Ізиних вустах, для вух Маріо, перетворився в жорстокого ката, в негідника, в лиходія з наївних фільмів. Винуватий не Маріо. Не Маріо.

Винувата була вона, лише вона («бо не існувало іншого шляху, вона не знала іншого шляху, не могла звернути на іншу дорогу, щоб досягти того єдиного, чим хотіла оволодіти в цьому світі»).

Іза злякано дивиться на годинник. «Мені треба поспішати, а то спізнюся...» Вона спускається сходами й думає: «Як дивно, що я не могла розбудити у своїм серці ні люті, ні відчаю, достатніх для того, щоб підвестися й сказати собі, що **все триватиме, що все вернеться**. Натомість мені вистачило руху стрілок годинника, плину часу, звички, слухняної покори перед установленим порядком речей».

Обмірковане життя — це, може, щось значно простіше або значно порочніше, аніж гадаємо ми.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Історія помилки — проста

I

Розхристаний щоденник

Іноді мені здається, що вечір, так само як алкоголь, — легкий і помічний спільник для людей, схильних до любові або до якоїсь довгої, лагідної, хоча й болісної самосповіді. Наприклад, для того, щоб пригадати забуте.

Таким є насправді те, що люди називають маною, фантазіями. Певна річ, коли ми щось забуваємо, коли губимо якийсь спомин, то виходить так, ніби ми ніколи не переживали того; ніби й не було тих речей, що вже не втримуються в нашій пам'яті. А якщо із забуття виринає поодинокий, дивовижний спомин, ми ніби на власні очі бачимо, як постає привид якоїсь уже зниклої з землі істоти.

Ця здавна відома боротьба змовництва і конкуренції, втіхи і невдоволення; ця оновлена самооцінка і саморозчарування, ця любов, ця безсумнівна дійсність, природна й чарівна, знову доводить мене до екстазу і здумування. Взагалі в таких речах я не помиляюся. Я не можу сказати, що мене вразив фінал цього м'якого спаду, який почався з того моменту, коли я відчинила останні двері (в кінці тісного, порожнього, забрудненого житла, що Бер так люб'язно відімкнув). Як може дивувати мене щось таке давнє й банальне? Хіба може ввести в оману передчуття того, що його шкіра торкнеться моєї шкіри, рано чи пізно ці вуста цілуватимуть мої вуста, це тіло зіллється з моїм тілом? Марно було б розводитися про те, скільки образів більш чи менш щирих, більш чи менш оманливих можуть постати з цієї таємничої, простої, щоденної події: якась жінка і якийсь чоловік на одну мить, або на годину, або на кілька років стають незамінними одне для одного. Те, чого я не знала (не знаю, може, в цю мить, коли повертаються чудові, гарячі сутінки, приховуючи наші обійми), те, чого не знала б і донині, — що значить обніматися, що значить шкірою тулитися до чиеїсь шкіри. Я думала, що

цих речей не можна й не треба пояснювати. А проте я можу розтлумачити це зараз, у сутінках, у спокої, коли в мене розплющені очі, коли до моєї шиї торкається його волосся, а до плеча тулиться його тепле, спітніле чоло. Це щось схоже на розгадування якоїсь великої бентежної загадки. Одгадування великих загадок, загалом, річ не така вже складна і прекрасна, як ми часто сподіваємось. Але зараз я знаю, фізично відчуваю в наших сплетених тілах (у цьому напівсні, в якому він поклав голову мені на плече, в його заплющених очах, у майже нечутному диханні, яке здійсмає йому груди), відгадую над його приплющеними повіками і над моїми розплющеними очима хисткий тягар уповільненої, неймовірної зради.

Завжди, протягом багатьох років, зрада нависала над усіма моїми вчинками. Разом вона знову торкнулася мене, я відчула, як вона вирвалася з якогось невидимого склепу. Достоту як ніч виривається з-під склепіння неба. Наді мною і над ним встають блудні, сліпі, інші малі й великі зради, інші незліченні і невпинні боягузтва. Щодня дитина продає свого кращого друга. Щодня чоловік продає свого брата, або син зраджує батька, або батько кепкує з гідності, наївності чи мужності сина. Всі ми хочемо вижити (хоч краще було б нагло померти, померти нізащо й зостатися в людській пам'яті неймовірною легендою, призначеною для цих неупереджених вух, які повірять у неї, захопляться, сприймуть, як можливу, прекрасну бувальщину, а також як найзворушливішу історію любові чи великодушності).

Та ми хочемо вижити, затулитися умилюючими жертвами, спокутними баранцями, безневинними істотами, яким доводиться мовчки нести тягар років, розчарувань і нещасть. Ми хочемо вижити, ми, плаксиві жертви, переможні кати, що плодимо чоловіків і жінок; захирашуємо землю чоловіками-жінками-жертвами-катами.

З першого дня, коли я познайомилася з нею, і по той день, коли прийшов її останній лист, або прийде той лист, який вона напише мені через рік, у ній нічого не змінилося. Беверлі — людина на диво самовідданої вдачі. Я уявляю, як вона нудьгує без Давида, без Бера, без Франка. Та все одно писатиме незмінні, докладні, регулярні послання. Я можу переказати її наступного, ще не одержаного листа. Вона напише: «Дякую, що повідомила мені нову адресу. В мене збереглися дуже приємні враження про те місто. Зараз я догуляю останні дні у В. До М. повертаюся вісімнадцятого цього місяця. Яка тут чудова погода! Чікаго мені дуже не сподобалося... але в той же час я думаю, що дві точки зору на Х. корисні. Мабуть, уперше студенти університету починають брати участь у політиці країни, вдаючись до крайніх засобів. Скажи про це Берові. Скажи Берові, що в Ф. думки висловлюють вільно. Досі в нас не було «riots»¹. Може, я вас відвідаю. О, Іспанія й досі захоплює мене. Захоплює надзвичайно! Мене чарує це місто з будинками Гауді² й багатющими музеями. Сподіваюся туди повернутись. Бер ще на заняттях? Мене завжди цікавлять Берові справи...»

Беверлі, ти точнісінько така, як у цьому листі останнього вересня, або майбутньої осені, або того дня, коли я побачила тебе вперше. Твої слова і твої ясні сині очі сповнені доброти. Надійна і точна, як термін

¹ Бунти (англ.).

² Славний каталанський архітектор кінця XIX — початку XX століття.

висилання «alimony»¹, Беверлі, ти і твої листи, твої листи, твої «alimony» — це великий винахід. Хоча раніш я цього не розуміла.

Я завжди почувала якесь невиразне бажання захищати од чогось Давида. Це дивне почуття, кажучи правду, невластиве мені. Першого дня, коли я побачила сина Беверлі (прибулого із східного університету), мене здивувало, що він не кремезний, не самовпевнений і не поважний. Тому, коли в нашому домі вперше з'явився цей хлопець (це сталося, здається, на День подяки², тендітний і смаглявий, з веснянкуватим лицем і великими здивованими очима, він викликав у мене незрозуміле співчуття. Франк казав, що дуже цінує Давида. Франк ставився до нього так само добре, як і до мене. Хочу сказати: він знав Давида так само мало, як і мене. Ми здавались йому гарними, вихованими і розумними. До того ж ми були іспанці. «Він іспанець, як ти і я». Отже, хто міг хоч на мить узяти під сумнів, що Давид — славний хлопець?

Дивна дружба Беверлі та Франка трималася — і, по-моєму, далі тримається — в певних рамках: побачення, привіти, балачки про його роботу, про погоду і прощання (до наступного побачення, точно домовленого по телефону, до наступного дня або до повернення з канікул). Може, обоє вони нерішуче й несвідомо бажали і собі того, що без жодних вагань та сумнівів планували для нас. Тому не дивно, що Давид лишився в Ф. і вступив до того самого університету, де я почала слухати курс порівняльного мовознавства (ще й сьогодні я марно намагаюся в якийсь спосіб використати ці знання). Не дивно, що в мене з Давидом було багато спільного. Між іншим, і тому, що в ті дні він не мав ще тридцяти років і був єдиною живою істотою, з якою я могла перекинутися кількома словами. «Для Давида буде дуже добре вправлятися в іспанській з Матією», — казала Беверлі. Я гадаю, для мене теж була добра Давидова англійська.

Але що було недобре, так це ота неждана дружба, ця неусвідомлена любов і цей страх, що з'єднав нас. Недобре? А може, не так і погано. Зараз, коли минуло стільки часу, я вже не знаю, чому наше життя склалося не так, як годилося б. Та хіба не однаково! Так чи інак, а дорогу треба було пройти.

— Надто пізно, — сказав Давид.

Було вже непоправно пізно; його ноги твердо стояли на землі (саме на цьому квадраті землі, а не на іншому), де були сикомори і пальми, і білочки, і в тумані блукали істоти з вимазаними сажею лицями, з черевиками в руках. І я збентежено подумала: «Це через друзів...»

— Не плач, мамо, — казав Давид, — Не плач, пізно плакати.

Але жінка плакала, не випускала з обіймів сина, припадала, ніби не могла від нього відірватися. Мені стало досадно (може, тому я й не хвилювалася так, як годилося б): «Якщо колись я матиму сина, то не дозволю собі так поводитися», — тільки й думала я. Але нічого було міркувати про це. Нічого було укладати плани.

Поволі мене обіймало якесь хворобливе задоволення, і було воно, може, найчистіше, найшляхетніше, найприродніше з усього того, що тра-

¹ Аліменти, утримання (англ.).

² День пам'яті перших колоністів Массачусетса, що святкується в останній четвер листопада.

пилося за останні двадцять чотири години; вдоволення від того, що вже не можна укладати плани. Адже вона була (багато років) жертвою нечисленних планів. Планів і планів, і прожектів на майбутнє, що вигулькували то тут, то там, наче гриби, з усіх куточків. І ось тепер усі вони руйнувалися, ламалися, щезали перед лицем війни, що так несподівано і брутально вдерлася в їхнє життя.

Геловін зі страховищами, переодягненими на босих ельфів, повитих серпанком туману, лишився десь далеко. Та ми з Давидом одним махом покінчили з усіма прожектами, і Давид здавався радісним, вдоволеним, утішеним. Бо його сумніви враз розвіялися, він уже знав, що немає ніякої ради: війна.

Я думала завжди, що Беверлі нічим не зможе мене здивувати. Я помилялася. І зрозуміла це лише того дня, коли побачила, як розпачливо вона обіймала Давида, як шепотіла йому якісь нерозбірливі слова. Того дня, коли призов до війська нарешті поклав край усім Давидовим тривогам, сумнівам і ваганням, лише того дня я зрозуміла, яке терпіння, яку впертість, яку сильну і тверду волю вона повинна була мати, аби щоранку демонструвати свіже, рожеве лице (хоч їй уже за п'ятдесят), молодий блиск у синіх очах, завжди спокійний голос. Говорити тим самим тоном і про троянди, і про урагани, і про расові проблеми, і про аварії водогону. Беверлі дала мені наочний, незабутній урок.

Хлопці, що мали наречених і мусили йти до війська, вирішили одружитися. Одного холодного ранку ми з Давидом теж одружуємося, одружуємося без усякої церемонії.

Це очікування, ці нескінченні години бездушного заціпеніння ще й досі безладно зринають у моїй уяві. Здавалося, то був короткий час, гірка хвилина; хоч тоді я думала, що нудьга ніколи не сповнює людську істоту так, як сповнила мене. Навпаки, після очікування події одна за одною посипалися на мене, вони все ще тяжать наді мною, у цю мить; голова чоловіка, якого я зовсім не знаю (ні причини, чому він ховається, ні злочину, який він вчинив або може вчинити), покладена на моє плече, з'являється мені в тривожному солодкому сні, розвіюючи злобу, страждання або байдужість; тільки так можуть цілковито порозумітися дві живі істоти. Притулені одне до одного, як дерева й рослини в якогось лісі; лише отак можна спочивати в темряві.

Тепер місяць сховався, ніби втікач, за летючі мінливі хмари. Лише тоді, коли бачу його заплющені очі, коли чую біля себе хвилюючий запах незнайомця, я можу без страху, без злоби відтворити нудоту, заціпеніння, приниження од того, що мені довелося бути свідком і учасником цього найбільшого упослідження людини.

«Це — поганий сон,— подумала я.— Кілька ночей мені сняться химери».

Я підвелася й пішла напитися води. Точнісінько так, як багато, дуже багато років тому. Лише в далекі дні дитинства, юності сплигувала я з ліжка і боса йшла гамувати нестерпну спрагу.

Я одкрутила кран і набрала води в склянку для полоскання зубів. Я помилилася, то була не холодна, а гаряча вода. Завжди я помилялася. Крадькома глянула на себе в люстерко. Очі в мене беззахисні, наче в тих наполоханих собак у клітках, яких я бачила одного разу, коли за-

губився Давидів Доф і його підібрали гицелі. Я скривила гримасу перед люстерком, і воно відтворило її з дивовижною точністю.

Давид удався такий тендітний, ніби мак. Ще малою я зірвала якось макову квітку, і, пригадую, рука в мене тривожно тремтіла, коли я вхопила її, а тоді побігла хвалитися комусь, розтулила руку й показала якесь місиво.

А може й ні. Може, то був метелик. Але зараз мені здається, що я не розчавлювала маку; просто він залишився у мене в жмені, самотній, пошматований і мертвий. Всі ознаки квітки зникли, а замість неї були зів'ялі червоні пелюстки, геть змертвілі, звислі з волохатого стебельця, довгого, чорного, бридкого, мов гусінь. Щось похмуро мляве, ефемерне і банальне; ніби слизкий зрадник, ніби вервечка мурашок. Я витерла долоню об свою босу ногу й побігла далі. Але не змогла забути цей брудний, страшенно жалюгідний труп.

Давиде! — гукнула я, хоч знала, що його немає біля мене, що він дуже далеко. Я гукала, щоб почути, як я кличу його, чи принаймні можу покликати. Та це ім'я звучало холодно, фальшиво, ніби належало якогось незнайомцеві. Тієї миті називатися Давидом міг би хто завгодно. Яке саме ім'я — байдуже. Таке чуже здавалося мені все, таке химерне. Як можна було отак перекреслювати собі життя! Я спробувала уявити, що відсутність була коротка, що Давид справді повернувся наступного дня, а не згодом. Та клопоталася я марно: Давид був лише слово.

У темряві будильник на нічному столику показує якусь світляну цифру. Я засвітила лампу, була третя ранку. Я відчула, що третя — магічна година; можна сказати, для мене майже фатальна. Так само, як і число три. Я боялася його, і багато разів — як цього разу — якийсь пророчий голос десь глибоко в моїй свідомості повторював свою страшну пересторогу, а мені не хотілося слухати його. В такі хвилини бентежний вигук — вигук був тужливий, тихий — приглушували подушки і заяложені слова, що мляво приховували пророчий зміст. Однак потім, коли сталося лихо, той страшний, переможний вигук злого сивіллою підносився серед розмаяних лахів — моїх убогих доказів, вона наступала і вказувала на мене простягнутою довгою, твердою мармуровою рукою; і глухий вигук перетворювався в гострий виляск батога.

Того світанку не сталося нічого надзвичайного, проте число три було як попередження, а я хотіла побачити якусь добру призивітку. Хоч і знала, що воно віщує дуже близьке лихо.

Коли я знову лягла в ліжку, сон уже не брав мене. Вставати так рано не хотілося. Я знову загорнулася в простирадло, змусила себе заплющити очі, спробувала прогнати думки, що не давали спати. Але старалася марно, і знала це.

Сонце поволи пробилось крізь фіранку. То була зелена фіранка з легким візерунком у вигляді гілочок. Рожеве світло ясніло, змішувалося із зеленим і викликало в мене тугу за морськими садами маленької сирени з мого дитинства.

Було 15 листопада. Взагалі я не знала, який сьогодні день. Але мало бути якесь яскраве, чітке число. Пригадую, я сказала собі, поки дивилася, як світає: сьогодні 15 листопада.

Трохи згодом розлилося денне світло, і в домі почувся гомін. (Коли зривався сильний вітер, то здавалося, ніби він гуляв по всьому помешканню. Вітер налітав на стіни, і чулося щось схоже на далекі вибу-

хи, ніби з каменоломень. Спочатку я вірила в якийсь таємничий нічний гуркіт, але потім збагнула, що шумів лише вітер.)

День минув без новин. Нічого особливого не сталося. Я провчилася весь ранок і до дванадцятої куталася від холоду — було вже зимно, от-от мав піти сніг, — а тоді вийшла попоїсти. Недалеко від будинку на розі був кафетерій. Його шибки запітніли од випарів, од сильного опалення. Вішаючи пальто на вішалку, я відчула на собі чийсь погляд. Не нахабний, але пильний. Я боялася звести очі. Останнім часом у мене іноді бувало таке відчуття: коли на мене дивились, мене обіймав непереможний страх. Я не зважувалася підвести очі й зустріти той інший, невидимий погляд, ніби через це могла позбутися можливості втекти од якогось призначення чи од події, якої ще, здавалося, можна уникнути. Ніби за кілька секунд я могла вирівняти криву долі. Хоча розумно було б не вірити в це.

Я знайшла стіл біля вікна, обрамленого жовтими фіранками, що спалахували од сонячного світла. На тій величезній рівнині кругле і блискуче сонце посеред неба з'являлося часто, як на ці холодні дні. На столі висявала цукорниця, сільниця, пляшечка з кетчупом і гірчиця. Я взяла меню і прикинулася, ніби пильно щось шукаю. І ця сцена і цей день повторилися, мов якийсь кошмар, раз, двадцять, сто разів.

Трохи згодом народився Бер.

Ніхто, крім мене, не впізнав би його, коли він повернувся. Побачивши його вперше, я подумала, що в нього очі жертви, а після його повернення зрозуміла, що він зробив собі з цього ніби професію. Історії про прилюдні страти, кари, нечувані жорстокості і знущання супроводжують його, як неодмінний багаж. Марення, тремтіння, кошмари і стогони були щоденним образом цього повернення.

Іноді ми обідали в якій-небудь закуточній на околиці. Я дивилася на його лице, на веснянкуватий ніс, на голову, схилену над тарілкою, і думала: невже йому заподіяли стільки кривди. Важко починати наново щось таке (в мене тільки закралася про це підозра), чого, може, ніколи не було або що прийшло надто пізно.

Хлопці і дівчата, такі, як і ми з ним, похнюпившись, їли поруч; ніхто з них не міг повернути днів і років, розтрачених на щось таке, що суперечило їхнім планам, чи то фантастичним, чи то зовсім скромним. І тоді Давид — любитель помаранчевого та грейпфрутового соку перетворився в Давида — прихильника віскі. Але то були лише перші прикмети, невиразні ознаки чи сигнали (візитні картки, що їх роздає життя сліпим і глухим, щоб вони вже й не думали борсатись чи пручатись).

По-моєму, Беверлі шкодила йому. Беверлі, з її щомісячними чеками, її вічною турботою про Давида, про наш дім, наше місто, наше оточення. Ми завжди знаходимо людину, нагоду, слухну мить, щоб вилити свої жалі тоном безневинних жертв. Можливо, Беверлі була причетна до тої покори, до того жалюгідного й сумного видовища. Іноді прекрасні, сильні і розсудливі жінки можуть усе поглинати, мов ураган, податливі дерева, ветхі дерев'яні хатки. Давид ходив зажурений, пригнічений надмірною розсудливістю Беверлі. Я сказала йому: «Ходімо звідси, тікай від цієї залежності, цього жахливого задущливого саду, де все передбачено наперед, де треба уникати всього лихого, гидкого, сумного, де всі людські прояви треба запакувати і мудро сховати». То був

час, коли я ще вірила в людство, як дівтора вірить своїм книжкам, де розповідається про добрі чи лихі вчинки, про огидне чи прекрасне в житті, а останній розділ призначається неодмінно для щасливої розв'язки. «Ходімо звідси»,— сказала я йому (і знаю, що ніхто чи майже ніхто не говоритиме з більшою переконаністю в тому, чого й сам не розуміє, з більшою вірою в те, чого сам ніколи не знав). «Покинь цю залежність, цю покору, перестань покладатися на її настанови, на її гроші, на її розсудливість...»

Я не почувала ненависті до Беверлі. Ніколи я не ненавиділа її. Але в той час вона була для Давида (і для нас обох) уособленням всього лихого, що випало йому на долю. З її причини для Давида стало катастрофою зіткнення з дійсністю, жорстокою дійсністю, з якою інші вміли миритись і навіть забувати про неї. Беверлі, сильна і мужня Беверлі опікала сина до такої міри, що Давид став зовсім безсилий перед минулим, сучасним і майбутнім, міркувала я, сповнена злоби. «Залишмо це місце, ходімо самі, без чиеїсь допомоги будувати наше власне життя».

Я навіть чую, як тремтить мій голос. Я боюся за Давида, як боялася б, побачивши його на краю безодні, неспроможного уникнути запамороки. «Veterans Act¹—і я захищалася газетами, паперами, новинами, що в той час мене ще цікавили, ще сповнювали допитливістю та турботою про навколишній світ (гидкий або прекрасний, добрий або лихий)—дбає про колишніх бійців, що втратили дорогоцінні роки, як і ти... Вони розподіляють стипендії, щоб дати вам змогу навчатися. Це ж так легко, Давиде, не можна пропускати такої нагоди...»

Давид погоджувався мляво, з виразом хлоп'яти, загубленого в лісі (хлоп'яти, що говорило про друїдів і про той Геловін, який уже ніколи не повернеться).

Надвечір ми прибули в якесь місто чи село, чи в металеву сільву з незліченних житлових автопричепів, де чимало хлопців та дівчат, молодих пар, починали відходити од спустошливих років, од смерті, од жорстокості. У тих вагонах-житлах (напівцирку, напівавтобусі) в нас з'явилося почуття нереальності, таке почуття, ніби нас змагає неймовірний металічний сон,— може, через той вітер, що гуркотів оцинкованою бляхою,—і розвіялись наші сподівання і скінчився період незалежності, певності й, може, любові. «Це диво,—казала я йому, заносючи нечисленні меблі разом зі своїми нерозумними надіями в ту довгу і незручну оселю,—і це справді гарно».— «Так,—одказував він.—Справді гарно». Важко, просто неможливо було видобути з нього думку, якесь, бодай побіжне, особисте спостереження. Я вихилилася з вікна, підбадьорена колишнім присмаком сліз, і примітила надворі обриси кількох дерев, батожених вітром. Я впізнала пахощі землі і трави, ніби дорогих друзів.

Бер був ще малий, він починав спинатися на ніжки, вимовляти звуки, дивні для всіх, окрім мене, тягтися руками до речей. Бер дивився на мене, і, хоч не говорив, в його очах світився німий розум, насмішкуватий розум, що переходив од нього до мене, що дивував мене і вражав.

Тому, хто сам не бідував, годі зрозуміти, як тяжко гнітять тіснота, нестатки таку людину, як Давид. Страшним убозтвом—для Давида і навіть для мене—було «не мати чогось» там, де «все можна і треба мати». Той, хто сам не звідавав злиднів, не знає всієї їхньої глибини, їх-

¹ Закон у США, який дає право на стипендію студентам—ветеранам другої світової війни.

ніх відтінків і поворотів (від заборони кольоровим входити в зал до регламентації загальнолюдських бажань). Смішно доводити зараз, наскільки незнайома мені була інша убогість, суворіша і немилосердніша, але дуже пізно я пізнала її і тоді не могла втішитися.

Убогість — це (ясно пригадую) безсонні ночі; очікування на повернення істоти, що втратила людську подобу, істоти, наляканої власним безсиллям, алкоголем і маячнею. Пригадую, як мої руки хапалися за підвіконня, як я силкувалася не виглядати, не дивитися туди, в ніч, звідки вона може вигулькнути; або туди, звідки не з'являлася два, три чи й більше днів.

Іноді в дощову погоду краплі тарабанили по даху вагона, гучно, холодно й одноманітно. Дощ безперестанку торохтів на даху нашої хати вагона, ніби наближалася буря зойків і нестямного плачу. Разюче схожого на дитячий.

І тої ночі повітря, стіни пронизував крик, нелюдський стогін. Він падав у калюжі, що стояли після недавнього дощу; у парадоксальній і неосяжній самоті строкатого селища (або міста, або ірреальної країни, утвореної з безлічі металевих замкнених вагонів), в тиші дверей і щільно зачинених вікон, глухих вух. Він валявся у мене в ногах, і лише далекі обриси чорних поночі дерев потроху тамували мій безмежний розпач і повертали мені твердість, що вже була зникала з кожною хвилиною. Він лежав долілиць у калюжі й тремтів, мов у пропасниці: «Більше цього не буде, обіцяю тобі, помилка не повториться...» Це була як насмішка після тих зойків, коли стихало жакливе цокотіння зубів, слова і голос уривалися, наче обтяті безжальним ножем. Тоді поволі з'явилось місячне сяйво, розвіялися хмари, і дивний, хаотичний металевий світ видався мені щойно вимитим, блискучим. Біля моїх ніг дрижав величезний пацюк — я бачила роздутого мокрого пацюка, який потону в умивальнику вже багато років тому. І враз де й поділося моє співчуття, легко-важна, марна терплячість, наївна певність, що в останньому розділі — щаслива розв'язка. То була згубна, отруйна наївність. Даремна, несподівано змертвіла віра, що «життя зміниться, налагодиться, біда минеться...» Ми завжди намагаємося виправдати всякий негарний чи недостойний вчинок: «Війни жорстокі, війни гублять добрих, вразливих, тендітних хлопців, ми повинні боронити їх не лише од війни, а й од кривди, од лиха...» А від чого я повинна була боронити цього величезного, тремтячого, мокрого пацюка, в голосі якого не лишилося нічого людського? Цей вивалений у болоті пацюк уже був ніким, нічим. Уже не було чого рятувати, нічого вже не існувало. Ніяка війна не могла б довести його до такого занепаду, причина була в ньому самому.

Пригадую, я доволокла його до вагона, підтримуючи, як звичайно, під руки. Але цієї ночі (він знов дихнув на мене знайомим духом, нестерпним духом сивухи, якою просякло хворе, розбите, безформне тіло), цієї ночі я не стала підтримувати його; випустила з рук, почула, як стукнула об підлогу голова, і покинула його долі, мов скотину. А сама побігла в кінець вагона, не в силі стримати страшенну нудоту.

Мені здалося, ніби все моє тіло вивергає з себе оту безглузду, непотрібну любов, яка вже нікому й нічому не могла зарадити.

Але винна була я. Ніхто не був винен, окрім мене, тільки одна я, така довірлива до безконечних фраз, вичитаних з книжок, довірлива до цього світу, нібито сповненого доброти.

Я не знаю, як на ім'я цього чоловіка, не знаю, якого він віку, ні яке в нього життя, його минуле, його теперішнє, на що він сподівається в майбутньому. Одначе я переконалася, що все це байдуже тепер, коли зазирнув світанок у цю дивну оселю, чужу й рідну в однаковій мірі. Краєвид тут відразливий і водночас незбагненно чарівний.

Дивовижний і цей світанок, і цей спокій, і світло, яке відтворює перед очима його вже навіки вписане в мої спомини тіло; воно з першої миті стало для мене тим, що ввійшло в моє єство, в мою душу, тим, що криється в моєму мовчанні, завдяки нашій спільній мові без слів.

А от інший чоловік, якого я знала чи гадала, що знаю, з яким створила спільну мову, теперішнє, майбутнє, з яким мала сина, міг співіснувати зі мною, а тоді зовсім щезнути з мого йому незнамого чужого світу.

Він відокремився од моєї істоти, ніби зроблений був з матеріалу, несполучного з матеріалом мого тіла.

Бер зростав у той час, коли добро і зло могли мати однакову подобу. Принаймні так міркувала Беверлі.

Я завжди дивувалася Беверлі, а зараз дивуюся ще дужче. Колись, сподіваюся, я збагну її владу або її добровільне нехтування життєвих прикросців. Спогад про тодішню Беверлі зливається з давньою пісенською, що дратувала мене в дитинстві, коли дівчатка з колежу «Наша пречиста діва», бавлячися безтурботно, співали до інших дівчаток: **«Вартівня на сторожі, вартівня на сторожі, я зараз повалю її»**; а ті, непохитні та спокійні, співуче відповідали: **«Вартівня на сторожі, вартівня на сторожі, ви не повалите її»**. Ставлення Беверлі до мене в той час нагадувало мені оту безглузду співну баталію двох дівочих гуртів. Я чую, як вона лагідно, майже співуче промовляє: **«Вартівня на сторожі** (вчувалося мені, хоч як це прикро, за її розважними словами), **я зараз повалю її»**.

Проте бідолашна Беверлі могла спорудити цеглина по цеглині, не вартівню, а хіба що собачу халабуду — серед руїн якогось уявного, химерного, безлюдного міста. «Ви повинні розлучитися, люба. Це єдина вам порада». Життя справді можна спрямовувати лише порадами, більш-менш простими або складними кулінарними рецептами; і за цими рецептами учиняється оте дивовижне тісто, що називається світом. Поза всяким сумнівом.

Я помилялася: світом не володіють підозра, непокора, надії чи бажання любові. Все це добре для початку. Але якщо він уже втиснений, занурений по пояс у липку масу тіста, то необхідно поставити кожну річ на своє місце. Правду казала Беверлі: чоловіки й жінки — що, мов якісь незнані хижі звірі, готові гризтися поміж собою, обкидати одне одного болотом, виривати око за око, зуб за зуб, — чоловіки й жінки та їхні проблеми можуть бути такі ж прості, як і пояснимі. Беверлі принаймні вміла пояснювати ті проблеми. Бо чоловіки та жінки можуть знаходити розумний і пристойний вихід з усіх безглузвих і складних ситуацій. Як я могла сумніватися в цьому?

Од тих балачок залишалася тільки безмежна втома, що потім відступала, слабла. Я сиділа поряд Беверлі (чудернацький капелюшок із синіх та жовтих квіток прикривав її золотаве волосся), потім з очей мені починали текти сльози, я дозволяла їм котитись по щоках і нітрохи не соромилася. Я почувалася гірше, ніж дитина, я була простодушна жінка, здатна все зрозуміти (а також і світ, і чоловіків, бо ні разу не піддалася ні тому, ні другому).

«Я знала, що вона багата, але не уявляла, яке величезне це ба-

гатство...» — ця єдина думка крутилася мені в голові, поки вона розгор-тала переді мною, мов старанно і точно викреслену карту, свої плани, описувала переваги розлученої жінки; безмежні варіанти, безмежні можливості нового становища; і такий величезний винахід, як аліменти. Беверлі перебирала, жестикулюючи своїми товстими пещеними руками, цілу гаму планів, сповнених здорового глузду. А перед моїми очима простягався підозрілий простір, безмежний мирний степ, спокійного, майже сліпучого цього холодного ранку; підбадьорена, розміліла від лагідного тепла ресторану, де крізь скло спалахувала рожевим світлом і гасла вивіска «Наїдки, напої», я підкріпилася вином «мартіні», ніж-ною музикою, спогляданням капелюшка Беверлі, на якому цвіла нев'я-нуча пишна весна. Капелюшка, що осявав усе приміщення і був ніби символом нашої зустрічі.

Беверлі говорила про мій заслужений спочинок, про довгі канікули («Бачиш, люба, це підказано з неба, постався до цього серйозно...»), або про нову зустріч зі Старим світом. Може, про подорож по Європі, завжди для неї таку веселу, приємну й цікаву, і мені пригадувалися її фотографії, купки її квітучих подруг, говірких дочок республіки. Посе-ред цього безкрайого тихого простору, навіть без обріїв, я бачила се-бе. Я витала, як невагоме тіло, як ще одна хмара. «Вже марні всі перес-тороги. Вже все передбачено. Існують закони. Все передбачено...» В доб-ре влаштованому світі, де ми з Беверлі були найдостойніші і найповаж-ніші союзники, я чула її безсторонню хвалу містам (Венеції, Риму, Па-рижу або Амстердаму без особливої послідовності). Ніби йшлося про домашні, але ефективні засоби проти болю голови. Того вечора, коли ми скінчили розмову, Беверлі справді була взірцем людської муд-рості.

Я не раз бачила альбом Беверлі. Дорогоцінний альбом її старанно зібраних, перенумерованих, наочних споминів. Фотографії, де вона бу-ла у вибійчаній сукні і зручних білих черевичках з пряжками. Вона усмі-халася. (Хоча ця усмішка була якась дивна — мов у блазня, старого, п'яного, жалюгідного блазня.) Але Беверлі як слід використовувала свої канікули, Беверлі усміхалась у Венеції в тісному колі подруг. Беверлі і всі ті жінки докладно знайомилися з землею, на яку їм доводилося сту-пати, вимітали, очищали і впорядковували, як годиться, цю загиджену кухню, що зветься світом. (Хоч постать Беверлі на тлі шпилів і веж рап-том здалася втіленням безмежної страхітливої самоти.)

«Кожен на відповідному місці, перепочивши, починає заново...» Бер, звісно, залишиться з Беверлі, в її домі, а Давид у своєму надійному спе-ціальному санаторії.

От і все. Хоч би що говорила Беверлі того ранку, кожне її слово було б сліпо прийняте і схвалене. Бо ніхто не зважився б порушити її блаженний спокій і мудрість. Тим паче якийсь огидний згусток болю, зів'ялої надії, що сидів перед нею, підтакуючи, не соромлячись навіть плачу або покірності. Сила гасне точно на межі, на загадковому кордо-ні, де ще вчора ми ніби стояли на твердих ногах. Отак можна гасити гордість, отак воля пересилює презирство; і хитка будова, яку ми з такими зусиллями зводили в довгі години чекання, стримуючи зойки, за-валюється і розчавлює нас. «Миттю, Бере, зі мною...»

Прийти, повернутися в світ, звідки я ніколи не повинна була вихо-дити. («Кожна річ на своєму місці».) Повернутися в цей світ, де незнайо-мий чоловік кладе мені на плече голову (це має бути хлопець із золо-тавим, витким і густим волоссям). Повернутися в світ, де люди начебто

не дуже схильні до щастя; в те місце, де діти можуть кидати школу і братися до роботи в одинадцять років, де діти можуть прилюдно пити червоне густе вино невідомої марки; де можна давати дітям ляпаса або бити їх, не порушуючи закону і не боячись відповідальності. Де ще є діти, які вміють сміятися, діставши ляпаса.

Я повернулася, лишила Бера з Беверлі. «Щороку ти приїздитимеш побачитися з ним, люба. А зараз тобі треба спочити». Я залишила Давида в розкішному санаторії для алкоголиків. **«За останні місяці в санаторії, здається, досягнуто помітних успіхів...»**

«Миттю» — це величезний часовий обшир. Це неконтрольований час, окреслений в уяві, зрадливо еластичний. Як я втратила Бера? Як могла втратити його отак, по-дурному, безвольно, покірно? «Миттю» — це довгий час, коли нерозумні жінки подорожують без мети, прагнучи діяльності, життя, любові, коли нерозумні жінки снують туди й сюди, йдуть і повертаються, і цілують у щічки дитину, що вже не є дитиною й дивиться на нас, як на забуту фотографію. Коли від поцілунку до поцілунку дуже зростає відстань — **«Зараз вона у В. Подивився на її фотографію...»**

Бера вже немає. Бер поїхав. Уже ніхто не може побачити Бера. Відстань не скоротити. І не можна знову повернути очі, що навчилися промовляти перш, ніж губи; німе розуміння дитини на зеленому газоні із зів'ялим листям у жмені або під металевим дахом.

Я втратила Бера і ніколи його не поверну. Ні в сумовитих Франкових мріях, ні в подорожах по Європі, ні в цім краї, до якого я не повинна була вертатися чи, може, якого не повинна була покидати. Це сталося не у вогкому нічному поїзді, де я втратила Бера, а в іншому далекому металевому вагоні, де хлоп'я ще не навчилося говорити, а вже пряло тонку ниточку — золотаву, останню — від свого погляду до мого. Я й не думала, що сама обрізала ниточку, може, назавжди.

II

Три дні любові

Я не можу більше торгувати самим собою. Мені треба визнати це, промовити вголос. Я повинен був пояснити — собі чи комусь іншому; не лише їй і цим дверям, які відчиняються або які я зачиню назавжди, — того дня, коли відчинив заборонені двері і в мені пробудився великий страх.

Зараз я волів би розплющити очі і сказати: я ошукав тебе. Ошукав усіх. Я щодня ошуюю і себе самого. Це неправда, я не ховаюся, ніхто мене навіть не переслідує й ні до чого мені це усамітнення. Якби я вийшов звідси в цю мить, ніхто мене не переслідував би і не заподіяв би мені кривди. Все ще попереду. Сьогодні, цієї ночі (він бачить план, так гарно накреслений Беровою рукою), повинно трапитися те, що ми поволі плануємо. Цей замір я виносив багато років тому. Краще сказати, намагався, весь час намагався здійснити його, та лише тепер збіглися вирішальні обставини, випадкові чи неминучі, як часто буває в житті. Мій замір виник з того дня, відколи я познайомився з Бером, коли

вперше почув розмови про цей дім і почав розпалювати в собі жадання помсти. Тільки після знайомства з Бером я дізнався про все: про **об'єкт**, про єдиний **мотив**, яким я керувався протягом багатьох років, про **нього**, єдине джерело моєї багаторічної енергії, про те, що **він, необхідний і неоціненний об'єкт** моєї помсти, був переміщений — такі люди, як він, не подорожують, не емігрують, не міняють місця проживання: вони переміщуються, мов апарати, мов інструменти або пішаки,— на цей острів. Усе, здавалось, злилося, збіглося; все зійшло з різних місць і зосередилося на одному п'ятачку. От і визріла помста, і лише одна поважна причина мене стримувала; то була стара жінка, котра сіла мені на шию, з котрою мене зв'язував неоплачений борг: я не міг покинути, залишити її ще самотнішою, дозволити собі розкіш наражати на небезпеку своє життя, своє майбутнє або лише своє теперішнє.

Життя мерзенніше, ніж нещасливий шлюб, жорстокіше, ніж кидання дітей на чужі руки, сумніше, ніж блукання по світу в пошуках миті любові, або екстазу, або спокою. Цього ніколи не визнаєш ти, бідолашна жінко, що зараз обіймаєш мене. Життя складається з таких буденних речей, як платня, базарний кошик, ліки, черевики. Життя ще гірше: це ганьба, безперервне приниження, повсякчасне пригнічення од прохань, од очікувань, од турбот, од усмішок, од марних слів. Минуло лише кілька тижнів з того дня, як поважна причина перестала існувати. Її вже немає. Стара жінка, зі всіма своїми споминами, зі своїми жалюгідними потребами, померла.

Лише тоді, коли вона померла, я зрозумів, що не можна відкладати надовго того, що вже починало обертатися в погано приховане боягузтво. До моїх послуг було все необхідне; хтось (може, подих великої помсти, ледве чутний у тиші землі, вітру або злиднів; постійний ляскіт у повітрі, над покидьками, над стічними трубами фабрик; у пустельному й курному степу; від цього сліпого, гнівного ляскоту взимку іноді деренчали вікна, коли наляканий хлопець учився, або почував неприязнь, або плакав) нагромаджував переді мною надзвичайні обставини, що мали ім'я Бера, цього дому, цієї недоторканої і незаплямованої родини. Такий простий план легко було б здійснити: прибути на острів, потім покинути його і — окрім Бера, тебе, мене й Борхи — ніхто б ніколи не довідався. Ні ти, ні Борха ніколи не прохопитесь й словом: сподіваюся, Бер надто дорогий для вас. І може, ще дорожче, ніж він,— ім'я, світ, клас, називайте, як хочете. Всім доводиться ризикувати, і ти могла відмовитись, і нічого б не вийшло. Але ти не відмовилась. Бер знає, хто його оточує, це розумний хлопець. Іноді я думав, що Берові слід було б народитися в іншій сім'ї. Але то вже не був би Бер.

У ньому чіткі лінії, в цьому його плані, простому й досконалому, як малюнок або дитячі очі. Він не може провалитися. Берові втовкмачили в голову, що цей чоловік, **переміщена особа**, це — **чоловік-ключ**. Той, хто скоро порве нашу заплутану сіть, яку так сумлінно плели ми два роки. На думку Бера, цей чоловік має в своїх руках все, що виведе його на певну дорогу: на дорогу, яка зведе нанівець нашу тяжку дворічну роботу; він ніби нюшить повітря навколо нас. І раптом — він «переміщений»; колесо випадковостей показує останню деталь. Не можна нехтувати випадковість, і Бер на своєму плані сумлінно й точно копіює будинок, де живе **чоловік-об'єкт**. Бачиш оці задні двері, відчинені в сад? Сад виходить на вузьку, безлюдну вулицю, де Бер чекатиме в Боршиному автомобілі. Бер потроху вивчив усі звички цього самотнього пунктуального чоловіка. Треба лиш зачекати, поки чоловік прийде додому й

зачинить двері. Я ждатиму в саду: ввійду сюдою. Його можна порішити без шуму, зробимо швидко і чисто. Чоловік помре тихо, я знаю це дуже добре. Потім доведеться вийти в сад, перемахнути через паркан, сісти в Берів автомобіль і повернутися. До наступного дня ніхто й не помітить відсутності **чоловіка-об'єкта**. А наступного дня Бер, Борха і я будемо вже в морі. Ніхто не знатиме, що я заглядав на цей острів, ніхто мене не бачив, ніхто про мене нічого не знає в цьому домі, в цій родині. Бер — хлопець цілком надійний. Борха — чоловік цілком надійний. Усі ви — люди цілком надійні. Все таке просте, як цей дитячий малюнок.

Оце я й хочу сказати. Але як я скажу це тобі? Я вдаю, ніби сплю, хоча насправді весь час насторожі. Чолом я сперся на твоє плече, відчуваю тепло твоєї шкіри і, заплющивши очі, вдаю, ніби сплю, ніби мені щось сниться. Я завжди брехав, завжди прикидався. Та ще й не в силі сказати тобі, що зараз, цього ранку, світло якого проривається крізь повіки, щось починає руйнуватися, щось ніби розвалюється навколо мене. Ніби незліченні випадкові частки, з яких утворюється велике тіло помсти, поволі розпадаються. Я не в силі сказати тобі, що несподівано відчув, ніби зраджую Бера, роблю з ним те ж саме, що колись зробили зі мною. Бер разом із своїм планом здається мені дитиною, що грається зброєю, навіть не навчившись тримати її в руках. І ніби я, кому він вірив, не існую. Мене охоплює тривога, бо я зникаю разом з тінями цієї ночі, що починає відступати. Розтанув Берів **чоловік-глузд**, так як поволі тануть останні тіні на цих стінах; наче тоді, коли розвидниться, моя тінь обернеться в те, чим я завжди був.

Я зрадив Бера й чимало істот, що повірили в мої докази; бо вони бачили в мені нищителя ідолів та віттарів, руйнівника міфів. Вони помогли мені, бо гадали, ніби йдуть услід за викорінювачем фальші, всіляких гнилих підпор. Може, лише такого ясного світанку, як сьогоднішній, коли я пещу оце чорне, ніжне волосся, коли цілую ці вуста, обіймаю і люблю це тіло, я дуже ясно розумію, як збився на манівці. Мені хочеться, щоб це тіло було біля мого тіла, бо помічаю, яке воно втомлене, пооране, зморшкувате, підточене струмками розчарування, меланхолії і сумніву. Може, лише такими світанками можна досягнути, який це тяжкий обман, який жорстокий фарс: вірити, ніби я — легенда.

Яке коротке може бути життя і яка повільна й довга смерть. Я збрехав, я обманув; довгий час з того самого дня я був лише небіжчиком, привидом, який виношував (не прагнення справедливості, не безжальний засіб, що мав зруйнувати величезне торжище гендлярів), який виношував лише свою маленьку, особисту, жалюгідну помсту. Я збрехав. Цей чоловік — не **чоловік-ключ**. Збрехав, зрадливо дивлячись тобі в очі, Бере. Цей чоловік — не **наш чоловік**, він нічого не знає, ніякої нитки од нашої сітки він не тримав у руках, він нічого не здатен зробити проти нас. Цей чоловік, якого я вирішив усунути, може, постарів, забув про колишнє, мабуть, він тепер стомлений або сумний, або сповнений спокою. Це не **наш чоловік**, це лише **мій чоловік**, об'єкт моєї особистої помсти, мого особистого жалюгідного права на ненависть. Я ошукав вас, я ошукав тебе, я ще й ще раз, назавжди ошукав себе...

Велетень-людожер у казці про хлопчика-мізинчика стинає голови своїм сонним дочкам, вовк пожирає довірливу дівчинку, веселий, осипаний коштовностями король хоче одружитися зі своєю п'ятнадцятирічною донькою. Історії для дітей — прості й жорстокі. Історія жаху — така проста, мов казка для дітей.

Жахом повіяло холодного сонячного ранку над мармуровими, ще порожніми столиками. Офіціант підмітав під стільцями, кам'яні плити на площі блищали, бо випав рясний дощ. В рундучку, де продаються смажені каштани, щойно спалахнув огонь. У схованці нагорі було дуже холодно, бо ні вогонь, ні світло, ні тепло не повинні були зрадити причаєного там чоловіка, таємницю Бембі. Але мішечок з гарячими каштанами грів задубілі руки. «Тато нагріє руки». Вранці, коли жінка пішла на роботу, сказавши, що кілька годин її не буде вдома, зринув спогад про давню таємницю (веселішу, ніж гра в поліцаїв і злодіїв). Я йшов і в руках тримав паперовий мішечок, відчуваючи тепло на грудях, аж раптом хтось сказав: «Бембі». Здавалося, так легко, так природно. Не сказав: «Маріо», сказав: «Бембі». Хитромудра зрада навіть у найгрубіших руках може видатися тонким мереживом.

Я пригадую це дуже виразно. Спомин про це, певне, живе в мені реальніше, ніж усі реальності, які нині керують мною. Він сидів біля одної з колон на ганку, під надірваною афішею про бій биків. Одкинувшись на спинку лозового стільця, він пив пінисте золотаве пиво. На мармуровому столику біля пивного кухля лежала згорнута газета. Ніхто не називав мене Бембі, окрім ув'язненого чоловіка. Тому я розгубився, поглянув на нього, і коли він кивнув мені, я підійшов ближче. Він погладив мене по голові, і я подумав (лише тепер я знаю, що був жертвою самообману), слухаючи його ласкавий голос, що він говорить тихо (так говорили тоді лише такі, як ми), й помітив у його очах, величезних, щирих синіх очах пересторогу, таку саму, як у тієї жінки, що наказувала мені не відчиняти дверей.

Пастка слова «Бембі» (що належало лише таємничому світові, схованці) зацекнулася, коли я сказав збентежено: «Я знаю його, я бачив його раніше з татом». Одно по одному, нічого не пропустивши, я можу відтворити всі його слова. На моїй щоці зостався навіть ніжний дотик його надто маленької, м'якої, білої-пребілої пестливої руки. Він сказав: «Бембі, прикидайся, сину мій, вдавай, наче ми говоримо про щось інше, я ж знаю, я ж знаю, що ніхто не повинен довідатися, де твій тато. Не турбуйся, Бембі. Зараз нам треба поспішати. Тут,— і він сунув руку під піджак, до серця,— в мене є щось важливе для нього, я мушу віддати це йому і поговорити з ним негайно, щоб з ним не трапилося нічого лихого. Удавай, що нічого не сталося, сину мій, я йтиму слідом за тобою, ніби гуляю. **Ходім швидше, щоб не трапилося лиха**». Я зачаровано дивився на дядька й думав: «Не можна баритися, бо захолянуть каштани, і тато не погріє рук».

Я привів дядька до дверей і сказав: «Ключ у цій кишені, дістань його». Батьківським жестом він дістав ключа й відімкнув двері. Потім рушив за мною нагору, пригадую, я стрибав через східці з одною думкою: «Каштани ще гарячі, він устигне нагріти руки».

Зійшовши на самий верх, я лівою рукою притис до грудей пакуночок, а правою відчинив інші двері, в шафі, й покликав: «Тату, тату».

Але цього разу він не відгукнувся. «Дивно»,— подумав я. Простягнутою вгору правою рукою штовхнув двері-пастку, і тоді з якогось незнайомого неба війнуло крижаним холодом, каштани розсипались по підлозі.

Тато сидів, прихилившись до стіни і хапав ротом повітря, його неголене обличчя було бліде, очі вирячені. Він дивився на мене так, як ще ніколи не дивилася жодна людина чи тварина.

З пам'яті не можна зітерти колишнє життя, викорчувати спомини або ненависть. Якщо ти не такий, як Бер, Енріке, Луїс або інші хлопці, то розмірене існування, стан спокою, без любові, відчаю або розрахунків, не повернеться, не почнеться знов. В пам'яті Бера залишиться тільки рясна зелень приватного газону, який неважко забути, знищити, завести наново. Він буде гарний архітектор, його креслення такі прості, без усяких викрутасів. Так само і в розмові він уникає зайвої кучерявості. Бер нехтує вишукану, довершену каліграфію.

Ніхто не говорив Берові протягом цілого його життя, не повторював наодинці слова «помста». Ніхто не будив його вночі навіть таким докором, як приглушене зітхання і напружений, холодний, нищівний, хоч не позбавлений лагідності погляд. Ніяка жінка в сірих капцях (зараз уже її примарні капці обернулися на двох величезних пацюків, що нишпорять на порожніх горищах) не лишається невідступно біля нього протягом усього життя, щоранку прокидаючись і одягаючись раніше за нього, струшуючи, знімаючи і шукаючи порошок жадібним поглядом, не жде години помсти, не прагне її шалено, не виявляє такої мужності й готовності до жертв, щоб утриматися в жалюгідному кругообігу лічених грошей, п'ючи з старовинних чудових кухлів, спираючись ліктями на старезні меблі, що стоять на новій лише з вигляду підлозі. **(Наша могила** весь час у нас перед очима). Ніхто не приводив Бера до могили так часто, щоб йому нарешті здалося, ніби вона зроблена його власними руками.

Так, ти можеш узятися за все, ти можеш покінчити з усім. А я не можу. Не можу ще раз обманювати себе, знов видавати за справедливі колективні вимоги те, що є тільки моєю, особистою вимогою, такою особистою, якою може бути тільки ненависть.

Я не зроблю цього. Я не вб'ю цього чоловіка. Привида не можна порішити. Я не сплутаю знову мою нечесну і хтиву особисту помсту з пишномовним поняттям загальної справедливості. Я не зраджу більше справедливості, правди і людського права, якими не володію. Ти повинен виробити свій власний план, Бере. Ти повинен накреслити нові проекти, Бере, не зіпсуті мною. Ви повинні розпочати без мене те, що я давно втратив.

Може, на суходолі або в сумних річках виникнуть якісь нові, зовсім невідомі цінності. Десь вони чекатимуть на вас. Може, в неосяжній безодні, куди я ще дитиною, простягшись на землі, задивлявся, милуючись зірками, може, там, у далеких, миготливих світах існують лад, мир, любов — поняття, зовсім незнані людям.

III

У цьому місті

У червні о сьомій вечора над платанами світить бліде сонце. В нових кварталах серед пустирів сонце їй завжди здається ближчим, справжнішим, ніж у місті її юності. Іза виходить з контори, перейнята одною думкою: «Маріо повернувся, Маріо — тут». Вона не збирається терпляче очікувати на той дзвінок, якого не буде. Вона вже телефонувала йому кілька разів; і зараз бринить їй у вухах телефонний дзвінок, далекий, одноманітний, жорстоко байдужий. Ніхто не відповідав на нього.

«Але Маріо повернувся, Маріо — тут, і я піду шукати його»,—уперто повторює вона.

Ось уже багато годин — більше, ніж один день,— як вона покірно віддалася під владу своїх передчуттів, завбачень і фаталізму. «Я не боротимуся більше. В мене вже немає сили». Їй здавалося, ніби вона спинилася на крутому схилі, де обов'язково посковзнеться. «Той схил я відчувала під ногами, тільки-но зустрівся він». І тоді, коли вона вважала його інакшим, коли вважала його незламним, всемогутнім. Коли ще вона не любила його, як любила згодом і як любить тепер, хоч знає, що він боязкий, слабкий і переляканий, абсолютно нездатний до життя. Ніколи ще вона не любила його так, як цієї миті. Поза його вадами, його чеснотами, його найпростішими й найбезвиннішими вчинками. Просто так, через якусь темну силу, що виростає незалежно од волі й розуму, егоїзму чи бажання щастя. Просто так, через цю приховану страшенну силу без назви, що її годі уникнути, що штовхає його, що стала єдиним сенсом його існування. Це щось подібне до невиситимого правічного голodu, до невгамовної спраги, до якоїсь жорстокої і кровожерної релігії. «Воїни деяких племен, убивши хороброго ворога, пожирали його серце,— зринає в пам'яті вчитане колись; мов у якійсь маячні, вона йде до тої вулиці, того будинку, що стали для неї єдиним пейзажем, єдиним видноколом, єдиною метою життя.— Пожирали серце, щоб до них перейшла сміливість ворога...» Спомини, страхи, якісь слова в'ються круг її чола, ніби нічні комахи, у світлі вечора, що згасає над асфальтом, у снуванні зустрічних автомобілів, у вогнях, що спалахують, розмазані в її очах, червоні, зелені, жовті. Іза простує, ніби в тяжкому сні, до знайомої вулиці. Поволі, але невблаганно вона наближається до того місця, яке ще далеко од неї, яке ще не скоро покажеться. «Не треба поспішати,— озивається в'дливий, злісний голос,— не треба поспішати; все одно дійдеш».

Коли вона спинилася напроти фасаду, такого знайомого, як її власна кімната, її особисті речі, або її найпотаємніші думки, вже була глупа ніч. Консьєржка з ключем у руці збирається замикати під'їзд. Бліда й усміхнена, Іза підходить ближче, і її голос звучить суворо, якимось дивно: — Добрий вечір. Не приїхав?..

Кінець фрази розтягується. Вона бачить, як у жінки виблискують окуляри, як легко, байдуже та заперечує. Іза тужливо дивиться на сходи, що їх мармурові марші досягають лише другого поверху... На сходи, якими вона через жінку-перепону, жінку-ширму, жінку-відмовку ні разу не піднялася. На сходи, якими їй давно хочеться вибігти: зійти на той поверх, у ті кімнати. Але ця, інша жінка, маломовна, нетерпляча, хитає головою. «Ще не приїхав. Ні, од нього немає ніякої звістки. Ні, ні, нічого. Нічого».

Іза відступає у світ, тісний і химерний, зовсім чужий, населений істотами, що спішать попереду, обабіч, позад неї; лінивими істотами, що навіть бігають, як оця дівчина, котра поспішає до під'їзду, що от-от зачиниться. «Це служниця»,— думає вона, побачивши, як наречений, розпатланий молодий хлопець у неоковирних черевиках раптом цілує її.— Це служниця. Під'їзд. Не стій у під'їзді, як служниця»,— пригадує вона ніяково. Це зовсім інший під'їзд, розкішний і старосвітський, із консьєржкою, свідомою своєї влади, ваги своїх обов'язків, які Ізі раптом здаються безглуздими, непотрібними. (**«Щоб я не бачила тебе в під'їзді, мов служницю...»**) Знову вона відчуває, як слюзи зволожують їй щоки. «Я плачу на вулиці,— мляво каже вона собі.— Я блукаю по вулиці, загля-

даю в під'їзди, випрошую новини. Я стою в під'їздах, мов служниця. Я прошу милостиню в під'їздах, ніби жебрак на мосту з простягнутою рукою і сльозавими очима...

Це було невдовзі по тому, як розпочалася їхня дружба, після перших побачень, що одурманювали її щастям, коли його вперше затримали за листівки і перевезли в Модело¹. Новину вона почула з інших вуст, з інших джерел, не від нього, звісно. Він ніколи не признався б. Тоді, напочатку, вона переймалася його жагою, була засліплена його нитхненням, захватом.

Тепер же Іза знає, що їй байдуже і до мотивів Маріо, і до середовища, в якому знаходить відгук його незвичайна ідея світу (або ідея перетворити світ). Вони жили там, де жили його ідеї, це були ідеї лише одного Маріо, переконання лише одного Маріо, діяльність лише одного Маріо. Спершу вона скаржилася, шукала, докопувалася і, коли побачила його нарешті, наче благородну, прекрасну тварину, за густими ґратами, які одразу зненавиділа, в неї зродилося безумне й жагуче бажання пожертвувати собою заради нього. Вона відчула себе здатною зруйнувати світ, аби тільки він (а не його ідеї, не його цілі) домігся того, чого прагнув. «Йому, ніби маминому синкові, **треба мати іграшку чи якусь забаганку**». В гарячковому збудженні вона марно шукала, як би визволити його з-за тих ґрат. Як би скоротити ті двадцять днів — всі вони їй упам'ятку. Для цього вона мусила зібрати свої заощадження, знайти адвоката — друга Хайме — і забратися в хащі сумнівних зустрічей, хитрощів і мудрувань, вдаватися до таких засобів, які колись уважала для себе неприпустимими. «Все дозволено, аби лиш досягти єдиного, що має значення в світі». Маріо матиме все, що захоче. Маріо матиме все те, що Іза зможе дати йому.

Вона ніколи не забувала того ранку, коли Маріо нарешті випустили до суду з тюрми. Сукня з вибійки була їй до лиця. Вона чекала в барі, серед звичайного гамору (**«Який рахунок!» — «Вже пішла третя».** — **«Ні, минає друга»...** Черга, жінки, бігають по-святковому прибрані діти; адже то був недільний ранок. Незабутнє патіо. Темно-зелений колір, сірі двері, парочка, прохід, ще один прохід, галерея. **«Пішла третя!»** Очікувати було навіть приємно; терпко од щойно відкритого завтрашнього світу. Світу, який вона вперше відчула своїм, який належав їй цілковито і неподільно). Зараз вона відчуває лише невтишиму печаль від того, що втратила цей світ, або від того, що його вирвали з рук, або від того, що світ ніколи не належав їй.

Іза заплющує очі, їй не хочеться поринати в спомини, не хочеться наново заглядати в яму, яка відкрилася того дня (багато пізніше, аж напередодні суду, коли знову пішла до Хайме). «Хайме не був лихий, не був лихий у ту мить. Лише трохи ущипливий. Але ущипливий ледь-ледь, наскільки дозволяло його становище...» Він не принижував її, хоч вона все, все дозволила б, сприйняла, аби лиш Маріо мав те, чого хотів, чого заслуговував, чого жадав. Глибока яма відкрилася того дня, коли вона почала інтуїтивно відчувати, догадуватися, розуміти, що Маріо знав про її зусилля, що Маріо приймав їх і, може, погоджувався на них. Для Маріо не мало значення, що вона ходила до Хайме, що Хайме використав увесь свій «вплив» — темний «вплив», приписуваний йому

¹ Модело — тюрма в Барселоні (ісп.).

лякливими і заздрісними конторськими службовцями. Іза не хоче згадувати свій подив і раптовий переляк, коли прийшло перше гірке прозріння. Але яке значення мали для Ізи неймовірна сила, чесноти, якими вона наділяла в уяві незносного, неіснуючого і — тепер вона це зрозуміла — дурного Маріо? «Головне, що Маріо матиме те, чого прагнув». Та Іза боїться згадувати інше — що саме з цього й народилася її любов. Коли вона відкрила його уразливість, слабкість, він одразу став для неї своїм, доступним, зручним. Маріо слабкий. Маріо, огорнутий ляком; Маріо, що жив у дрімучому і спустошливому страхі, причини якого вона не могла і не хотіла знати. Отак поволі минулося перше засліплення і прийшла ця власницька, здійснення любов. Набагато палкіша і похмуріша. Любов без тям, без глузду, без фальшивого кривляння чи фальшивих ілюзій, без лицемірної самоідеалізації. «Я народилася не для сновидінь,— думає вона.— Я народилася для боротьби і для досягнення конкретної мети». Нещаслива чи щаслива — вона не знає напевне — в своєму прагненні оволодівати всім, вона йде світом з єдиною метою — шалено боронити свою любов, любов без таємниці, уже без найменшої ознаки допитливості або щирості.

Вулиця збезлюдніла. Якесь непевна пора. «Безглузда пора»,— зауважує вона, хоча думки її за тридев'ять земель. Зараз така година, коли ніхто не прибуває, і ніхто не від'їжджає, навіть не чути вже стукоту палиці нічного сторожа. Пора глуха, безчасна, беззмістовна.

«Маріо, Маріо». Вона чує свій кволий голос, подібний до голосу ляльки. Ніби голос маріонеток за ширмою, в парку її дитинства. Вони називалися «Красюки». У них був однаковий гугнявий голос, дурнуватий голос, що викликав у всіх дівчаток, окрім неї, сміх. Маріонетки здавалися їй нікчемними, брудними, гидкими і нецікавими. Бо Іза була незвичайна в тому місті. В тому місті Іза завжди відрізнялася од «інших».

«Маріо»,— повторює вона лише для того, щоб почути свій голос, і нараз її обіймає ляк. Вона опинилася віч-на-віч з ляком, віч-на-віч з невимовним страхом, яким сповнює її власний голос, і то саме тоді, коли нарешті оживає в ній лють. Лють вертається, охоплює її, вітає з якоюсь зловтіхою. Вона відчуває, як у горлі в неї стало грудкою бажання образити або висміяти світ. Лють піниста, щедра, бадьора рветься, злітає, наче водограй.

Свіжий вітер жене сміття, накидане перехожими вдень на узбіччя шосе, в ямки під деревами. «Маріо,— промовляє вона виразним, спокійним голосом.— Ти тонеш у лайні...» Вона поволі, глибоко зітхає. Раз, другий. «Я витягну тебе»,— вона потроху опановує себе. Свої думки вона підтримує словами, гнівом, роздратуванням. «Я витягну тебе, не бійся, хоча ти й не з тих, хто може піднести життя і країну».

У глибині вулиці спалахує і наближається зелений вогник. «Таксі» — думає вона з таким самим раптовим страхом, який вивів її з апатії й учора, страхом, чи не зупинився годинник на руці. То було вчора ввечері, або тисячу років тому, вже й невідомо коли. «Якщо не схоплю таксі, то іншого не трапиться в цю кляту пору...»

Вона стомилася, непризвичаєна стільки ходити, в неї болять ноги. Вона не в силі йти додому. Вона повинна спочити, вона не хоче завтра почуватися перевтомленою, кволою, як ганчір'яна лялька. Або як одна з тих огидних ляльок-красюків, що іншим так подобаються, а їй — ні.

Марнувати час

Він прокинувся о дев'ятій ранку. Крізь жалюзі смужечками просвічувало сонце. Троє широких вікон, що виходили на схил, були відчинені. Розплющивши очі, він бачив на підлозі сонячні промені. «Ці кімнати перебудував дядько Борха». Кажучи правду, він подумав, що дядько Борха взяв на себе половину дому. Він звелів поламати перегородки і наскидав туди цілу купу більш-менш цінного добра; дивовижні речі з найрізноманітніших країн. «Він доценту пограбував Сон Мажор,— казала йому мама,— та садиба зачарувала його давно, ще в дитинстві».

Дядько Борха страшенно любив Сон Мажор над скелястим берегом. За що було так любити той сумний, покинутий, порожній закуток? Сон Мажор поволі руйнувався. І нікого це не хвилювало. Кущі та кропива заповнили те, що, за переказами, було колись чудовим садом. Бер бачив, як розвалювалася дерев'яна балюстрада облупленого балкона. Проте все в цьому домі, здавалося, захоплювало дядька Борху. Нині залишки цього зниклого світу були зібрані в схожому на майстерню помешканні, збудованому дядьком Борхою. Для чого? Що було йому там робити, як не збирати друзів, влаштовувати пиятики чи годинами сидіти самому серед уламків того, що любив ще хлопчиком, і що, може, навіть перестало йому подобатись? «Це трапляється з усіма». Тепер і в Бера деякі речі (що раніше захоплювали) уже не викликають ентузіазму. Він не розумів, навіщо люди намагаються вернутись назад, у минуле; адже те, чого вже не існує, що померло, краще забути, полишити там, де воно й має бути. А дядько Борха назбирав морські карти, годинники, компаси, примітивні статуетки, яшмові фігурки, африканські скульптури сумнівного походження... І для чого? «Він же майже ніколи не заглядав сюди. Майже ніколи не навідувався на острів. Його життя проходило в Мадріді, в Барселоні або на Лазуровому березі. Хоч він і каже, що влітку або весною ми подамося на Великі Озера, я знаю, що це неправда. Йому не хочеться нікуди вирушати. Світ дядька Борхи — чітко окреслений, його можна з зав'язаними очима показати по карті. По-моєму, дядько завжди обманював себе, коли казав, що йому подобається подорожувати, що йому подобається читати, що йому подобається й ота струхлявіла хижа в Сон Мажорі (про яку в заповіті зроблено цікаві застереження приблизно такого змісту: «...моєму любому синові Мануелю, а в разі його відсутності...», якраз Мануелева відсутність і ошчасливила дядька Борху). Мама розповіла про це якимось насмішкувато й сумно. Він знає, чому. Щоразу, говорячи про ці речі, вона, здавалось, насміхалася зі свого суму; але в неї і сміх несправжній, і сум. Насправді мама — добра людина; найкраща мати, яку тільки можна бажати. Вона не суне носа, куди не слід, як, наприклад, незносна Луїсова мати».

Він скочив з ліжка і подумав, що дядько Борха, який напучував його і насміхався з нього, сам не придумав нічого кращого, як наслідувати божевільного діда, котрий жив у горішніх кімнатах. Стоячи у крихітній, але унікальній ванній кімнаті під струменем холодної води, яка бадьорила, Бер ще раз подумав, що Маріо мав рацію. «Людський фактор,— пригадав він.— Точні машини, як правило, акуратно викону-

ють своє призначення, але сліпо не довіряй машинам, бо ними керують люди, а від людської істоти можна чекати всяких несподіванок: вона чхає, спотикається, вона може промовити одне слово, єдине недоречне слово — і тоді не минути лиха». От якби дядько Борха не втнув штуку з половиною дому (а він, окрім усього іншого, забрав собі кімнату, де завжди жила мама) і ні з того ні з сього не оселив маму нагорі, в одному з трьох проклятих покоїв. Якби він так не вчинив, то не довелося б з мами робити спільницю, сторожа біля Маріо. Проте, — подумав він, — на дядька Борху можна було покластися. «І, може, якби мама нічого не знала, — тобто, якби знала ще менше, — було б легше переконати його».

Крізь розчинені вікна долітав шум і багатоголосий гомін. «Великий день почався». Але ще не їхній день, не тих, хто урочисто святкував сторічний ювілей. Стара не знала, що справді настав незвичайний день.

У домі тільки й говорили про святкову програму. Мала відбутися офіційна родинна меса в домашній капличці (відколи в старій не стало сили ходити до церкви, її кабінет перетворився на молільню). Нелегко, звичайно, терпіти такі церемонії, але того дня Бер не хотів вносити ніякого дисонансу у велику родинну врочистість. Ніхто не повинен зацікавлено чи здивовано спиняти на ньому погляд. Треба грати свою роль у цій комедії, стовбичити на церемонії, як ще один її учасник. Як вазон, крісло чи фаршироване поросля.

О десятій прибуде дядько Борха, Бер повинен поїхати в аеропорт і чекати на нього в старому «сітроєні». О дванадцятій за програмою почнуться розваги. Після меси якийсь час заберуть аперитиви. Потім — сніданок **лише в родинному колі**. Звідусюди сходилася рідня: підтопані кузини, миршаві кузени; далекі, лисі й здитинілі племінники, кожен з яких мав своє ієрархічне, недоторкане місце за столом і в усій урочистості. Урочистості, що зрештою матеріалізується у величезнім помості, де подають страви. Минулої ночі він бачив поміст іще голий, без скатертин і столового посуду. Поміст, схожий на ешафот; йому пригадалася ота гравюра з проклятих кімнат, що зображує приготування до повчального прилюдного каяття.

Антонія тихенько постукала в двері і внесла тацю зі сніданком.

Дядько Борха здавався задоволеним. Не того дня, звичайно, коли ждав їх. Того, очікуваного дня у нього, мабуть, **кипіла кров** (вислів дядька Борхи). Але він був задоволений, майже радів, що повертається на «Меч-рибу». Тільки-но сів у автомобіль, як заговорив про це. Все гаразд? Ви зробили колосальну подорож, звичайно. Чудово. Бера, звісна річ, визнав за справжнього морського вовка. От славний хлопець. Дядько легенько поплескав його по плечу.

Бер крадькома подивився на нього. Не треба вірити такій життєрадісності. «Ще не час говорити з ним». Він завжди заводив мову лише про доконані факти. Із дідом Франком, із Беверлі, із мамою. Хоч би з ким зводила його дорога, щоразу, коли він потребував чогось, ніщо не давало таких гарних наслідків, як доконаний факт. «Я думаю, що завтра ми повинні вирушити десь о шостій...» — міркував він тим часом.

Машину вів дядько Борха. Вітер ледь ворухив його ріденьке волосся, акуратно підстрижене, пригладжене і збризнуте лосьйоном. Підставляючи вітрові гострий і несподівано симпатичний профіль, дядько Борха схвально повторював: «Чудово, чудово». «Звичайно»,— сказав Бер; і знову ясна усмішка, що з'являється на самоті, осяяла його лице. «Чим раніше зникнемо звідси, тим краще. Він хоче, щоб минув цей жахливий день, щоб надійшла шоста ранку».

І Бер бажав того. Беззвучне полегшене зітхання вихопилося йому з грудей. Він бажав, щоб минула шоста ранку, щоб настав інший день. Щоб усе завершилося: столітній ювілей, засідка, постріл, смерть, втеча. Життя надто дороге, щоб ним безглуздо легковажити. Бідолашний дядько Борха. Бер відчував до нього якусь незвичайну ніжність («якесь нечисте співчуття, сказати по правді»). «Дядько Борха нізащо не викаже маму. Він не з таких. Якби виказав, то не був би самим собою». Хлопець відчув раптом тверду впевненість.

Весняний вітер далеко відносить дядькові слова. Та його слова і не мають значення. «Дядько Борха знов марить морем. Море — це стихія, де дядько, може, раптом розкриється до кінця; в ньому начебто живе якийсь інший чоловік; його життя вже здається не його життям». Коли вони повернуться в море, задум буде здійснений, ніхто вже не відступиться від нього. «А чом би й ні? Може, дядько Борха колись щиро подякує мені». Може, той імовірний день не такий простий, може, Бер і не збагне його і нічого не відповість; іноді його про щось запитують, а він не знає, що відповісти. Мамині та дядькові жарти з жалюгідною посмішкою воскрешають дитячі незгоди; незгоди, які вже не повернуться. Дядько Борха ще раз скаже мамі: **«Як не личить тобі ця зачіска!»** — **«Ти кажеш мені те, що й тоді. Але ж я ніколи не носила зачіски!»**,— скаже мама, горда своїм волоссям і одягом, ніби таким простим (лише Беверлі знає точно, скільки доларів коштувала мамина простота). Дядько Борха поцілує її (ці люди цілують усіх). Дядько Борха називає тітку Емілію **«бідолашна мама»**. Чому тітка Емілія завжди **«бідолашна»**? Чому він щоразу, як згадає її, зводить брови? Чому **«бідолашна»**?

Дядько Борха їде до старого дому, який ненавидить усім серцем, але якому не наслідуюється кидати виклик. Дому, що криє в собі порочність ста років, обжерливих і тиранічних, які сидять, мов жорсткий цербер, на великій скрині зі скарбом.

Ох, дядьку Борхо, як добре Бер розкусив тебе цього ранку, коли перед вами з'явився силует дому на тлі світлого неба; як добре бачить тебе Бер, тебе, з залишками твоєї чесності. Дядько Борха прийме цю угоду по-своєму. Він нізащо не викаже маму. Дядько Борха не вплутає маму в брудну історію, пов'язану з нелегальщиною і терором.

Але в усіх проектах, у всіх конструкціях можлива випадковість. Інакше не виникали б легенди, історії. «Може, чоловік з очима немовляти раптом порушить цієї ночі (точно в годину, коли годинники точно фіксують звички статечних, мовчазних, пунктуальних людей), може, в ту одміряну, призначену годину чоловік з очима немовляти вперше порушить свої непорушні звички. Може, постійну самоту самотнього чоловіка, якому подобається жити одинцем, порушить цієї ночі чиясь несвоєчасна і абсолютно незбагненна присутність. Може, цього чоловіка, якого ніхто ніколи не жде, вперше в житті хтось чекає в саду з виплечаними рожевими гладіолусами, геранню і маленькою повіткою, де акуратно складені рукавиці, лопата, граблі, що ними користується

методичний чоловік з методичними навичками самотнього садівника. Може, мотор цієї старої таратайки, яку веде дядько Борха, назавжди спиниться від втоми, і авто не рушить по той бік паркана. Може, невчасно загавкає собака або спіткнеться Маріо... Людський фактор не гарантує успіху».

Але той, кого спинять «може», ніде й нічого не досягне. Бер чує, як шелестить жорства під шинами і автомобіль стишує хід. Старезний, скручений ревматизмом дідок відчиняє двері в гаражі, схожому більше на стайню. «Той, кого збивають з пантелику «може», ніколи не зробить малого чи великого кроку, щоб змінити життя або світ».

Уже на сходах Бер чує, як дядько бурчить «бідолашна мама» до тітки Емілії, яка спускається вниз до **недоброго хлопчика, що ніколи не дає на себе надивитися**. Завтра о шостій, ледве засіріє, перед нами залеліє чудове, безмежне море, щойно народжений світ. Завтра, коли море переправить з острова Маріо, Бера, Борху, ніби вони ніколи там і не були, чоловік з очима немовляти ще лежатиме на підлозі, або в своєму кріслі, німий, непорушний, безсилий розладнати те, що з таким терпінням, з такою жагою, з такою самопожертвою готувалося довгих два роки. Усе піде як слід. Ніщо не відверне того, що повинно статися, що не може не статися.

Дядько Борха обнімався з «бідолашною мамою», і, йдучи за ними сходами, Бер відчув у собі неначе якийсь спалах. Відчув сліпучий огонь, нестримний гук щастя. «До дев'ятої ранку він ніколи не заходить у свій кабінет. О дев'ятій ранку ніхто не знатиме, що Маріо був на цьому острові».

Поцілунки, поцілунки, поцілунки. Хто вигадав ці звиряння, ці поцілунки, ці лункі **«цмок»** (мов розплющена на щоці жаба), ці мокрі **«цьом»**, ці **«млясь»** у повітря? Бер бачить, що всякі поцілунки високо цінуються тут цього ранку. А от Беверлі, крім усього іншого, оберігала його від такого стриманого канібальства.

Меса закінчилася. Двоє зніяковілих хлопців-служок з'являються на дверях кабінету-молільні. Менший хлопчик ледве не наступає на край своєї пелерини. Бер дивиться на нього й думає, як він по-дитячому вдає з себе поважну особу. В руках він урочисто несе келих; згодом той келих має повернутися у велику скриню з родинними скарбами, звідки його й дістали **(ним користаються лише в такі урочисті дні, як сьогодні)**. А ще Бер відчуває невдоволення, пригадуючи мить, коли бабця в першому ряду підняла руку, тонку, ніби лапка, щоб припинити нудню промову, яка починалася приблизно так: «Цього дня, що символізує довгу традицію владарювання й великодушності...», щоб (несподівано сильним голосом — аж дивно, що він виходив з цього горла, перев'язаного оксамитною стрічкою) виректи: «Не треба проповіді». Бер помітив, як непристойно злякався молодий, новий священик з тутешніх місць (недосвідчений простак із стриженою головою й величезними ногами).

На терасі якісь примарні кузени чекають столітнього ювілею. Всі тут старі, незалежно од віку.

Дуже жарко. «Яка нестерпна спека, так? Незвичайна навіть о цій порі року». Страшна спека надить цілі рої дрібної, золотавої мінливої

мушви, що жадібно кидається на спітнілі лоби. Бер дивиться на небо: ані хмарини. Чи, може, все небо і є величезна, рівна, гладенька хмара, що стирає тіні і розсіває металічне сяйво, змішане з місяцем і сонцем. «Млясь, млясь»; це вже не поцілунки, а плоска кістлява рука старої із зеленим оксамитом на шії: закотивши очі, вона з насолодою давить комара, що простодушню поласився на її жовтий череп.

Як дивно, що немає мами. Чому немає тут мами? Її відсутність трохи дратує Бера. І мама не має права ні в кого викликати підозру. Ніхто не повинен привертати нічиєї уваги в такий день, як сьогодні. Мама повинна бути тут, байдужа, стримано люб'язна,— дехто помилково вважає маму дуже гордою,— коректна. Мама повинна бути тут, на своєму місці. Протягом усього дня мамі не можна покидати свого місця.

А Бер вийде звідси тільки у вирішальну годину. (О тій годині зі столу вже буде зібрано в тарілки й кошики об'їдені кістки, ціле кладовище птахів і поросят, пожовклі, очевидно, коштовні скатертини, порцеляна, кришталь, крихти і поцілунки. Вже поїдуть у своїх екіпажах — або в старезних, не знати якої марки машинах, в яких і прибули,— військові, цивільні й духівництво.) Бер бачить спітнілі лоби, тугі коміри, медалі, мундири наполеонівського крою; цікаві вияви відданості й покори визнаній, суворій владі. «Моя прабаба — це світ,— думає він то з досадою, то з повагою.— Тотем, вежа, військо...» Сині, зелені, опалові келихи виграють барвами під чистим небом. Вона якась дуже незручна, ця простора тераса, звідки не видно моря. «Куди пішла мама?»

Несподівано Бер помічає на собі непорушний погляд блискучих і сірих, як небо, очей. Уперше,— скільки він пам'ятає,— Бера проймає дроз, охоплює щось подібне до жаху, або відрази, або безмежного подиву. Пара сірих очей — нелюдських, дико жагучих — воскресають, ніби два Лазаря, на гладкому, блідому і непорушному обличчі. «Як можна мати отакі очі в сто років!» — думає він, і йому здається, ніби ці очі здатні паралізувати його руку: склянка, з якої він пив, так і застигла в нього біля уст. Крізь натовп — крізь гомін, ласкавий сміх, люб'язні вигуки — пролягає довга, тривка й сувора, ніби спис, тиша поміж тими очима і Бером. «Я не поцілував її»,— каже він собі. Якось дитинна непогора сповнює його: «І не поцілую. Це буде єдиним дисонансом, але все одно не поцілую її». Може, це од ненависті? Він опускає вії і втоплює погляд у золотистий, студений і несподівано привітний напій. «Я зроду ні до кого не почував ненависті. Я ні до кого не почував ненависті»,— повторює він в холодному заціпенінні. Одна фраза спала йому на думку по асоціації з іншою напівзабутою фразою: «Цей хлопець уже доріс, щоб пізнати вітчизну». «Цей хлопець доріс, щоб пізнати ненависть». Але це не Бєрова вітчизна, Бер не має вітчизни. Бер ніколи про це не говорить. Він не хоче заводити про це мову.

«Але куди ділася мама?»

Скрип, улєсливі вигуки, давні, незрозумілі жарти, балачки про кухню та прикраси, такі невіддільні від цього дому,— все це злилося в суцільний шум тут унизу: поміж просторою їдальнею, терасою і підсобними приміщеннями.

Безлюдні сходи ваблять його тишею, що є не лише відсутністю звуків, а чимось більшим: так, ніби тиша, народжена в старому серці дому, в зупинених курантах, утворилася з екстракту усіх вигуків, усіх

земних звуків. Тиша, порушувана протягом віків наріканнями і порожніми словами, лункими зойками відчаю, любові, самопожертви, хтивості, змушує його затриматися. Спершись рукою на дерев'яне поруччя, він думає: «Мені нема чого дошукуватися, куди пішла мама. Мене не обходить, де вона. Байдуже, що...» Але його ноги йдуть, ступають по сходах, не слухаючись розуму. Вони слухаються лише похмурого поклику (схожого на інший, тривожний, як у тварини, поклик у сірих очах старої), якого він не може зрозуміти. Дрож проймає його: «Не треба одчиняти старі житла, не треба ламати старі, заржавілі замки, не треба проникати в закурені, занехаяні кімнати, де тулилися лише якісь чоловіки, щоб ніхто не взнав правди про їхню жалюгідну безпорадність...»

Але він не в силі стримати передчуття, абсурдні пориви, які ніколи не ведуть до якогось рішення. Бер сходить нагору, відчиняє двері, досягає краю світу, який кілька хвилин тому (може, саме ці стіни руїн, може, цей хор розпачливих голосів, яких у гаморі ніхто не чує і вважає за тишу) застерігав, щоб він не перестарався.

Спека спала, і над землею, над деревами й будинками западала духмяна ніч. Це та мить, коли пересичені, потомлені, обважнілі останні гості плентаються до безіменних екіпажів. Привиди якогось бучного, віджилого свята. Старі родичі, вже забуті після недавньої і ще не завершеної урочистості, знову рушають у примарну країну, звідки прибули. Рушають до облуплених стін, до картин, повернутих лицем до стіни, до муркотливих котів. До райського порога бездіяльних, осліплених, глухих мерців.

Бер дивиться на маму. Її силует здається дивовижно ясным, майже білим коло цієї сріблястої сикомори, де останні кузени розсипають на всі боки необов'язкові поцілунки, побажання щастя, похвали, призначені для церемонії, яку сплутують з останнім, родинним похороном. Вони розходяться, супроводжувані, підтримувані, підштовхувані пильними слугами, надійними охоронцями.

Мама з дядьком Борхою, останні вартові цієї вавилонської руїни, стійко витримують виставу старечого захвату і несподіваних сліз, як-от в оцієї старої кузини, котра оплакує смерть столітньої баби, певна, що була присутня на її похороні, а не на іменинах. Тим часом вона, безпристрасна героїня, підтримувана Антонією й тіткою Емілією, знову повернулася у своє царство; голова її похнюплена, очі втуплені у вказівний палець, на який нанизані чотири персні (заширокі для нього).

Така ніч, як оця,— чудова ніч для помсти, думає Бер. Помста — це не просто слово, підхоже для цієї ночі. Коли Бер чув це слово? Його вимовив не Маріо. Він ніколи не говорив про помсту. Це слово природне лише в устах Герардо. Це слово можна було б виправдати в його вустах, хоч він і не вимовляв його. Але це слово заборонене і для Маріо, і для Бера.

Він прямує в гараж, і старий автомобіль із скреготом рушає. Може, ніхто й не звернув на нього уваги. Хоч у цю мить це вже не має значення.

Коли нарешті Бер виїжджає десь на шосе,— може, біля соснового бору, а може, там, над морем,— сонце ще посилає йому останній золотий погляд. «Може, йому відома мета моєї поїздки». Його огортає незворушний спокій. «Що мені найдужче подобається в тобі,—

казав не раз Маріо (цей спогад уперше не викликав у Бера гордості), — це твоє самовладання, твій самоконтроль, твій спокій».

Бер усміхнувся вітрові. «Витримка», — казала Беверлі. «Бере, не забувай про витримку».

Машин там майже не було, і він легко знайшов місце для стоянки. «Треба буде багато чого переоцінити й відкинути...» Треба починати заново. Це тепер єдине, що має вагу. «Чи можна так наївно, так легко ошукувати себе, якщо неприкрашена правда дійсності вдирається нам у вуха? Чи можна так згідливо мовчати, зухвало і жорстоко боротися проти нашої внутрішньої, ілюзорної правди?»

Бер опустив шибку віконця. На тротуарі обабіч дверей бару стояли столики. Той столик, що цікавив його, був ще порожній. Бер дивився на годинника: «Лишилося п'ять чи шість хвилин».

(Іноді здається, ніби люди самі прискорюють свою загибель. Всупереч тому, як було умовлено й докладно сплановано кілька днів тому, чоловік непорушних звичок іде сьогодні вулицею вниз (постукуючи складеною газетою по коліні) на чотири хвилини раніше, ніж завжди. На розі він повертає, підходить до свого столика, кладе свою газету на мармур і легким, майже непомітним звичним рухом підсмикує холоші. «Йому не подобається, коли холоші витягуються на колінах. Береже одяг. Це охайний, методичний, точний чоловік».)

Чоловік поволі сів, обережно розгорнув на мармуровій стільниці газету, а тим часом підійшов офіціант, і вони стримано перекинулися кількома словами. Чоловік почухав пласким, білим пальцем над бровою. Потім пересунув пучку в кутик ока і довгенько тер його, ніби усуваючи щось неприємне. «Твоя остання неприємність, — подумав Бер. Не треба вилазити з автомобіля й підходити ближче. Отак, висунувшись у віконце, сидючи за кермом, Бер почекав, поки офіціант знову повернеться в бар. З кишені він дістав невеличкий чорний предмет і спокійно підняв його... «Прощавайте, очі немовляти», — мимоволі проказав він уголос.

Бліда рука чоловіка різко тіпнулась. Розчепірилась, як грубе віяло, як жаба, розчавлена посеред автостради. Вже нерішуча, незграбна, полізла до чола. Сині, простодушні, незвичайно круглі очі так і залишилися приголомшені, може, на порозі неймовірного болю, надто блискавичного, щоб збагнути його. З'явилася темна, червона дірочка над абсолютно чужим і байдужим поглядом, тільки цей погляд Бер і зміг запам'ятати назавжди.

Не треба було навіть втікати або поспішати, до того ж він нітрохи не хвилювався. Він устиг завести мотор, рушити з місця, зникнути, повернутися додому.

Постріл — щось незвичайне. Чоловік з кулею в лобі — видовище рідкісне, небуденне. Як тільки щось трапиться, перехожий зупиняється, недовіркою оглядається, крутить головою й відводить очі від цього місця. Незвичайне — це, очевидно, щось надто несподіване і незбагненне, надто незрозуміле. Лишається, отже, рушити з місця і зникнути, поки не минув перший переляк або перше обурення.

(Не для того, щоб утекти, звичайно; Бер ніколи вже не втече. Може, він волів би, щоб йому не дали мчати так: спокійно, майже урочисто, відчуючи потилицею погляди, повні жаху, майже цілковитого заціпеніння. Вони не встигли навіть обуритись. «Який дивний, справді,

який неоціненний отой людський фактор. У цьому, принаймні, Маріо мав рацію». Автострада світліє під чистим спокійним сяйвом. «Тепер люди цієї країни, яку Франк називає вітчизною, назвуть мене по-різному. «**Божевільний**»,— скажуть одні. Інші скажуть: «**Та й вищир у цього янголятка**». А хтось подумає: «**Повіїн виплодок**». Які несправедливі, щиро кажучи, всі оті репліки. В мені ані краплі геніальності, щоб я міг збожеволіти; так само ані крихти парадоксальної хоробрості самогубця, що запалює тих, хто над усе любить життя. І мама— не повія, а лише добра, вже немолода, самотня, нікому не потрібна жінка... Так, вона жінка для Маріо, замість Ізи...»)

Уже була темна ніч, коли він постукав пальцем в ті двері. Але він знав, що її там немає. Тому він одчинив їх і всередині побачив рожевий відблиск од лампи. Бер не здивувався, хоч у дверях (інших, що вели в порожню залу, а в кінці тієї зали двері відчинялися в схованку Маріо) лишилася щілина, крізь яку проникало рожеве світло од червоної скляної кулі. Запах вогкості, солі, пилу неприємно вразив його, як і першої ночі. (Минуло лише дві ночі; хоч як це дивно, здавалося, відтоді проминула ціла низка років, не поділена на дні. Або якийсь один день, довгий, мов рік, без ночі.)

Він увійшов у порожню залу, і при світлі ожили намальовані майже непристойні юнаки. Бер почув перешіптування двох раптово застуканих людей. Він стихив ходу, ледве посувався з лампою в руці. «Хай вони встигнуть зібрати все, що порозкидали; хай вони вдають подив, замішання, стриманість, хай імпровізують репліки, пози, погляди...» Зараз, так, саме зараз болісна усмішка сама собою з'явилася на його обличчі.

Там вони були втрьох, віч-на-віч. Бер помітив у них на обличчях явне збентеження (викликане страхом чи роздратуванням, чи почуттям небезпеки або приниження), що, здавалося, охопило їх обох, і його, і її. І справді, вони обоє виглядали так непевно, ніби шукали щось безнадійно забуте. Не одяг, щось інше. (І він, дивуючись зі своєї наївності, щиро засміявся, бо уявляв їх розвінчаними й голими, мов Адам і Єва.) Маріо підійшов ближче до нього з виглядом людини, готової почути щось очікуване і непоправне. Вони не були роздягнені, але здавалися спустошеними, вкрай зубожілими, позбавленими чогось безмежно дорогого. Того, що він, Бер, оце свідомо зруйнував.

«Бере»,— сказав Маріо. Хлопцеві здалося, що голос у нього нерішучий і що він машинально підніс руку до перенісся (наче вказівним пальцем доторкнувся до неіснуючих окулярів; цей жест Бер дуже добре знав, так Маріо робив щоразу, коли намагався розв'язати надто складну проблему).

Цілковита порожнеча в душі протягом минулого застиглого часу (той час уже не можна було виміряти, як хотілося б) спонукала його діяти, говорити, змусила з байдужою цікавістю піднести лампу до обличчя Маріо. В сутінках проступило бліде, зовсім незнайоме лице. Потім він спрямував світло в глибину кімнати, до непорушного силуета її. Здавалося, вона прислоняється до стіни і її оточують вицвілі ефеби. Вона, здавалося, сперлась на голі, пласкі яскраво-рожеві торси божевільних хлопців. Її очі були незворушні, майже прозорі в промінні світла. Це ще збільшувало його цікавість, і, поки говорив Маріо, він не

одводив од неї світла. Він слухав його, але не дивився на нього, він дивився лише на неї.

Маріо сказав:

— Бере, слухай, Бере.

Але хлопець перебив його:

— Я знаю. Я не повинен зараз тут бути, я маю чекати тебе на вулиці, в автомобілі, по той бік паркана.

Він говорив, але не дивився на співрозмовця. Бо обличчя Маріо вже нітрохи не цікавило його. Лише її обличчя могло відслонити в ньому якусь нову, незнану країну.

— Бере,— повторював Маріо. І, здавалося, поволі голос у нього твердшав, хоч та твердість була вже ні до чого.— Я повинен був поговорити з тобою раніше, але тебе не було в домі, твоя мати не знайшла тебе. Ти поїхав раніше призначеної години; я просив, щоб вона гукнула тебе, бо хотів щось сказати тобі. Дуже шкода, що я мушу це тобі сказати. Може, зараз ти не збагнеш, але колись, може...

«Як же це?— подумав Бер з болем.— Як же це? Маріо повторює банальні, заявлені фрази!»

— Не треба нічого робити,— вів далі Маріо.— Я передумав. Ми не здійснимо нашого плану. Я не можу докладніше пояснити тобі. Але ти не турбуйся про мене.

Він урвав пояснення, вже непотрібне, безглузде.

— Я повернуся сам, не турбуйся про мене, забудь усе, Бере. Забудь і мене. Шкода, але...

Тоді Бер неквапно повернувся і присвітив собі лампою. На його годиннику-хронометрі, що ніколи не виходив з ладу,— бо машини ламаються не так легко,— нечутно запаморочливо бігли стрілки.

— Я не турбуюся, це не має значення, діло зроблено.

Тоді він зачекав, поки тиша сповзе вниз по стінах; поміж майже невидимих крапель вологи, над стегнами, руками, безсоромними усмішками ефебів. Якусь мить він прислухався до тиші і, щоб випередити інше, більш-менш недоречне пояснення Маріо або матері, сказав:

— Я знав, що ти цього не зробиш. Я підслухав, коли ти казав про це мамі. Я не збираюся шпигувати за вами, мене не обходить мамине особисте життя і твоє теж. Але я випадково почув, як ти сказав: **«Уже нічого не станеться. Я нічого не роблю. Я скажу Берові і нічого не зроблю»**. Отже, не треба турбуватися. Я зробив це сам.

Він вийняв руку з кишені і при рожевому світлі показав зброю. Ту, що Маріо вручив йому (зараз здавалося, ніби було це дуже давно), «бо ніщо справді цінне не повинно забуватися».

Тоді він почув щось зовсім несподіване. Не істеричний плач, не стогін невістної жінки, не стриманий зойк. То було тихе скімлення, не властиве ні людській істоті, ані якійсь тварині; оксамитне, майже ніжне скімлення; далеко жалісніше, невітніше, ніж плач. І оте скімлення пролунало, як дивне запитання. Запитання, що, здавалося, підповзало до його ніг. Лукаве і гірке запитання:

— А... тебе побачили? Тебе ніхто не бачив?

Раптом його охопило солоне, ядуче, як те повітря, що вливалось в кімнату, заціпеніння, прогнало усмішку, змусило оступитися до дверей і спертися на одвірок. Він так здивувався, що сказав якимсь чужим голосом:

— Ні, мене бачили всі, бо я ні від кого не ховався.

«Однині вони вже не потрібні,— подумав він, ставлячи лампу на підлогу, а тиша і світло лампи поволі робилися все примарнішими,— останні залишки шляхетності, рицарства, честі, свято бережені дядьком Борхою. Вони вже нікому не стануть у пригоді».

V

Розхристаний щоденник

Тут знову потрапляє мені на очі цей жалюгідний зошит, ці безглузді слова. Завжди цей самий зошит, ця безмежна розхристаність. Чому ж я не знищила його, не спалила, не викинула? Він потрапляє мені на очі в зовсім неслухняний час. Я беру його до рук, читаю і знову пишу. Мені здається, що і читаному, і писаному немає ні кінця, ні краю. Я перечитую його по кілька разів і не можу збагнути жодного з цих рядків. Ніби щоденник написано якоюсь чужою мовою. Я часто думала, що ніхто не в силі писати щоденник правдивий, щирий, докладний. Ось цей зошит, він потрапляє мені на очі, коли я й не шукаю його, коли, здається, хтосьна-як давно загубила його.

Я хотіла написати гарний щоденник, такий, щоб можна було читати потім; прожити двічі, як запевняють реклами фотоапаратів або книжок. Але я вже не раз казала, що ніхто не спроможний відтворити клопоть по клоптю, день по дню людське буття. Бо скажіть, хто годе збагнути, розгадати час, що спливає без вороття?

Наприклад, у Бера були міцні, золотаві, ніжні руки, прекрасні хлоп'ячі руки. Мені часто пригадуються Берові руки. Але скільки б я не писала в моєму щоденнику «Бере, сину мій» (я мала сина, якого звали Бером, тобто Роджером, або скорше Ведмежатком, бо він скидався на плюшевого ведмедика), я все одно пишу, що в Бера були прекрасні руки, не здатні нікому чинити зло, все одно протягом днів, років, на незчисленних сторінках говорю про Берові руки, або про мої власні руки, коли я була ще дівчинкою, або про руки іншого хлопця (нешасного, бідолашного, впертого дитяти, дурних дітей, що марнують час, дорогоцінний час, який ніколи не повертається, розтринькують життя в марних поривах, у марних змаганнях, які нікому не приносять користі), я все одно протягом багатьох років говорю про мої руки, про гарні засмагли й подряпані руки Мануеля чи Бера. Хто поверне мені руки одного й другого? А хто поверне мої дитячі руки, які нищпорили по одвірку, шукаючи вузлуватий сучок, щілину або вигин, ніжний і гладенький, ніби шкіра у хлоп'яти?..

Бере, де ти? Де ти зараз? Куди ти йдеш?

З іспанської переклав Борис ДЗЮБА

Готгольд-Ефраїм
ЛЕССИНГ

БАЙКИ

СТРАУС

— Я зараз полечу! Я зараз полечу!
Дивітеся! Я вас повчу: —
Гаукав крилатий Страус-задавачка: —
Я вам не курка і не качка! —
І крила розпростер, розставив ноги голі
І дав розгін по полі:
Крильми махав (а крила ж не малі),
Та ні на мить не одірвався від землі.

Поети-страуси на од легкім крилі
Злітають на словах у небеса висотні,
Та одірватись від землі не годні.

ГОРОБЦІ

Старенька церковка стояла на горбку.
Там Горобці гніздечок наробили
У кожному кутку.
За те свою домівку, ясна річ, любили.
Та ось прийшли майстри ремонтувати.
За місяць церковки старої не впізнати:
Нова стоїть у всій красі!
Злетілись Горобці усі:
— Це що? Де гнізда наші?

Нас не спитались, наварили каші!
Намазали та накрасїли.
Тїкаймо звідсіля щосили!

ВІВЦЯ І ЛАСТІВКА

Вівця сїнше спокійно їла.
Дбайлива Ластівка на неї сіла.
— Чого тобі, пташино молода?
— Скубнути вовни хочу для гнізда.
— Не дам! Чого ще? Геть лети!
— Ох, і скупа для мене ти!
Вівчар стриже ще й вовну забирає...
— Бо він мене пасе і на сопілку грає.

НЕРОБС

Якось Орлятко молоде
Питає Пугача старого:
— По світу слава йде:
Є птах Неробс. Про нього
Казки плетуть смішні:
Летить вперед ногами,
А головою в простори земні.
Хіба не сміх, скажу між нами?
Чи правда це? Скажи мені!
— Мабуть, що ні.
Це вигадка людей. Хотіли б,
Як той Неробс, літять:
Ногами уперед летіли б,
А ротом до землі дістать хотіли б.

СОВА І ШУКАЧ СКАРБІВ

Шукач скарбів побачив, як Сова
Ковтнула мишу, вже підгниле стерво.
Сказав: — Чи личить це улюбленці Мінерви?
Я розумію: ще коли б смачна, жива,
А то гріха набралася нізашо.
Ковтнула стерво. Нащо?
Сова образилась: — Мене ти не суди!
Як жить мені? З повітря та води?
Так робите самі, а валите на мене:
Живитися повітрям змушуєте вчених.

ЛИСИЦЯ ТА ЛЕЛЕКА

- Мій друже! Розкажи мені,
Де ти бував?
Що там видав?
Які їв страви пресмачні?
— Я бачив болота сумні,
В них ящірок та жаб багато.
Признаюся: мені
Було там свято!
— А як там кури та півні?
— Їх не чував, признаюсь, ні!

МОЛОДА ЛАСТІВКА

- Що робите? — спитало Ластів'я Мурашку.
— На зиму робимо запас,
Бо так ведеться в нас:
Кормів не стане — взимку буде важко.
Закриє голод нам роти
І скаже ноги протягти.
— Ідея мудра! Теж почну збирать
Завмерлих мух, кузьок заготовлять.
— Ходи сюди! — дочку матуся кличе.—
Що робиш там? Запас
На чорний час?
Нам те не личить —
Носитись з мухами та павуками;
Із чистими руками
Ми
Врятуємось від голоду й зими:
Через степи, ліси та гори
І водяні простори
Полетимо у вирій. Довга путь,
Та не біда,— болота нас приймуть;
Там перебудемо лиху годину,
А навесні, коли розквітнеться земля,
Повернемось. Щороку звідтіля
На батьківщину лину.
Так проживем, не знавши мук,
Не забруднивши рук.

ДИКА ЯБЛУНЯ

Зростала дика Яблуня в садку.
У штабм пустий рій бджілок загніздився
Й носити мед солодкий заходився.
Гордує Яблуня з притичини такої,

Мовляв: — У вас, сусід, краси аніякої.—
Сусідній кущ шипшини каже їй:
— Гордитися не смій!
Хіба твої плоди солодші стали?
Такі ж терпкі, що в рот їх не бери.
Чи віття кращими від наших позростали?
Отож, голубонько, ти носа не дери!

БИК ТА ОЛЕНЬ

Бик пасся з Оленем в широких лузі:
— Мій Оленю! Я рад, що ми з тобою друзі!
У тебе бойові великі роги
І смілива душа.
Наскочить Лев — дамо нахабі відкоша,
Не знайде звідсіля дороги.
— Я, брате, можу битися, це так.
Скажу тобі, однак:
Нащо мені у бій іти,
Коли я можу утекти?!

СЛІПА КУРКА

Привикла Курка порпатись в смітті.
Не відала — біда по п'ятах,—
Прийшла недоля клята —
Осліпла Курка. Горе їй в житті!
Їй порпатися — щастячком здається.
Де гній, сміття — сліпа вже там, бува,
Працює ніжками, піт з неї ллється,
І черв'ячки, і зерно здобува.
А приятелька біля неї в ється,
Позаду тихо йде,
Чужі здобутки в рот собі кладе.

СОНЦЕ

Зоря, що день грядущий почина,
Тобі, поете, в творах необхідна;
Фантазія була б без неї бідна,
Бо в небесах вона
Царює не одна.
Там Сонечко. Спитали Сонечко сліпуче,
Що вранці гордо виглянуло з тучі:

— А чи не кривдно велету-йому,
Що розганяє грізну ночі тьму,
Плисти по небу колом невеличким,
Яке крильми закрити може птичка? —
А Сонце з висоти спогорда позирне:
— «Це хто ж посміє кривдити мене?!
Хто суть від машкари уміє відрізнити?
Хіба злобливі червяки-сліпці,
Яким під правду солодко брехнею рити.
Та їм однак: мул чи Сонця промінці».

Поети! Полум'я і дух людський безмірно
Ви віршем славите ніч не одну.
Щоб читачеві послужити вірно,
Учіться в Сонця знать собі ціну!

НІКС БОДЕНШТРОМ

Нікс Боденштром намислив одружитись
(Було це в Гамбурзі чи в Амстердамі),
Засватав дівчину, що любо подивитись.
А друг-купець йому пророчить драму:
— Мій друже, ти
Поїдеш у світи,
До канібалів, готтентотів,
А жіночка знудьгує без роботи.
Заступника тобі надумає знайти...—
Подумав Нікс, купцеві мовив тихо:
— А як зарадить нам це лихо?
І ваша жіночка зробити може те,
Як ви на біржі сидите.

ПОДРУЖНЯ ЛЮБОВ

Клорінда в цвіті літ подякувала богу,
Інакше кажучи — на той світ одійшла.
Та ще могила зеленню не поросла,
Як чоловік її подався в ту ж дорогу.
Прийшов у рай, гукає до Петра:
— Здоров, старий! Пускай мершій у рай!
— А! Чоловік Клорінди! О, давно пора!
Тебе дружина дожидає,
Одвічне щастячко твоє.
Ось коло неї й місце вільне є.
Клорінда рада буде...

— Клорінда тут? Рятуйте, добрі люди!
Знов, Петре, двері раю відчини!
Віддай назад мою путівку!
Я пошукаю іншу дівку
І іншої якоїсь сторони.

ХОМ'ЯК І МУРАХА

— Нещасні ви! — сказав Хом'як пузатий.—
Працюєте ви, Мурахи, весь час,
А що надбали? Соромно й казати.
Поглянули б на мій запас!
— «Запас»... Не похваляйся зайвиною!
За неї накладаєш головою,
За неї і розкопують твій дім.
Мені потрібно те, що з'їм!

*З німецької переклав
Микита ГОДОВАНЕЦЬ*

ДЖОН УЕЙН

ТЕМРЯВА

ОПОВІДАННЯ

— Вам краще йти,— попередили вони мене.

— Уже? — запитав я.

— Ісус гасить світло рано,— сказали вони.— Він квапиться додому до жінки.

І всі засміялися. Це були такі собі ущипливі, немудрі молоді іноземці, англійці та американці, для яких звичай іспанців називати іменем «Ісус» усіх простих людей, а не тільки Ісуса Христа, став невичерпним джерелом гумору.

Ісус був приставлений до електричного двигунця. Він мусив крутити його до дванадцятої ночі, але Ісус був молодий хлопець, одружений недавно з іще молодшою за себе дівчиною, і ніхто в селі не докоряв йому за те, що остання робоча година в нього звичайно була коротша і північ наставала на двадцять хвилин раніше. Тим паче, що о п'ятій ранку він мусив вертатися до рубильників. Селяни встають і лягають рано. Безперечно, Ісус міг би вимикати електрику й іти додому о десятій вечора щодня, коли б не такі люди, як ми: туристи, відпускники, утікачі з наших похмурих північних міст, де могутні дугові лампи й кольорові неонові вивіски цілу ніч заливають сяйвом мокрі тротуари.

Думаючи про Ісуса та про те, як він має ненавидіти мене й моїх друзів, я встав, подякував господарям і рушив до дверей. Без вуличних ліхтарів мені не обійтися. Їхній будинок стояв на вершині стрімкого пагорба, що височів над селом, і спускатися крутими брукованими сходами до головного майдану без світла двох чи трьох електричних лампочок (а на них лише й спромоглася місцеві власті) мені не хотілося. Я приїхав сюди лише кілька днів тому й зупинився в готельчику на другому кінці села, де будинки стояли рідше і починалися оливкові гаї; я ще не встиг звикнути до місцевих стін, спадів та виступів.

Я сказав, що ми втекли від наших чорних і дощових північних ночей, але тут, переступивши поріг, відразу ж попав у пронизливу мряку, нагнану, мабуть, із самого Ла-Маншу. П'ять годин тому,

коли я прийшов сюди, стояв тихий і теплий вечір; я вдягся легко. Як завжди, з жартами й примовками, потішені пригодою, мої господарі знайшли велику парасолю. Мені було сухо й затишно, мокра бруківка весело підморгувала мені в смугах жовтого світла, що падало з дверей та вікон: на прощання кинуто ще кілька слів, дотепних і поблажливих, серед загального сміху, двері зачинилися, і ось я вже в дорозі.

Маючи крихітний, але надійний дах над головою, я спускався брукованими східцями, прокладеними поміж високим муром та дерев'яним парканом. Довкола, зручно порозкидавшись, спали селяни; їхні тіла громадилися м'якою купою, їхні мозки наливалися вві сні, наче коріння квітів після життєдайного дощу. Я думав про їхнє неймовірно тяжке життя, про їхню виснажливу працю на цій землі, засіяній камінюччям, перевитій корінням, змережаній слідами ослачих ратиць. Я думав про палюче сонце, таке привабливе в туристських путівниках, що виорує зморшками їхні обличчя і викликає невгамовну спрагу в їхніх тілах. І тільки-но я про це подумав, ступивши на чергову сходинку... як опинився в царстві непроглядної птьми. Ісус вимкнув світло.

Я став, мов укопаний, гарячково думаючи. «Тут уся надія тільки на голову»,— мовив я до себе вголос. «Тільки на неї»,— відповів я покірливо. «Тоді помізкуй»,— скомандував я собі.

З виставленою вперед долонею я ступив ліворуч. Ось і мур. Тепер уперед і наниз. Тримаючи парасолю трохи навскіс,— щоб не зачепитися за мур,— я рушив у дорогу.

Один крок. Два. Три. Я прикинув, що їх має бути близько п'ятнадцяти. Але коли я нарахував чотирнадцять, моя ліва рука несподівано повисла в порожнечі. Мур круто обірвався. Я був на майдані.

Невже довкола нема жодного вогника? Хоч би тобі яка свічка в горішньому віконці. Хоч би тобі яка душа не спала й курила на балконі. Я вдивлявся, мружачись від м'якого дотику дощових крапель. Хоч би тобі який просвіток у хмарах, звідки раптово блисне веселий розсип зірок.

А таки нічого. Село спало, а ніч щільно вкуталася в холодну задушливу дощову хмару. Якби світив повний місяць, то ця імла чарівно б мерехтіла. Але ніч була безмісячна. Я почав нишпорити в кишенях, шукаючи сірники, дарма що знав — я не курій і ніколи їх не ношу.

Порожньо.

На хвилину я завагався — може, вернутися сходами назад, постукати до своїх друзів і попросити електричного ліхтарика? Так чи інак прикликати на допомогу неоціненну техніку? Але проти цієї думки в мені повстало щось первісне: якесь примітивне атавістичне бажання боротися голими руками, приборкати стихію своєю винахідливістю. А відступати назад за ліхтариком — хіба це не типова для наших часів капітуляція, хіба це не вчинок пересічної людини двадцятого сторіччя, нездатної існувати без кондиціонованого повітря, бляшанок з консервами, снотворних пілюль та транзистора?

Ні! Я не такий, я людина, з притаманною їй широтою й бистротою розуму, з її терплячістю й здатністю пристосовуватись, і переді мною не більш як півмилі дороги — а я ж уже тут проходив. Правда, проходив усього лише два чи три рази і без усякої думки

про маршрут. Але ж для homo sapiens, найзавзятішого з земних створінь, одягнутого, двоногого, обдарованого розумом, цього, безперечно, буде досить. І тут мені ще пригадалося: коли перед виходом я попросив у готелі ключа, там з усміхом відповіли, що парадні двері ніколи не замикаються. В селі не було ні злодіїв, ані непрошених нічних гостей: honestidad!¹ Служники повторювали це слово, радісно посміхаючись на саму думку про непідкупну чесність сусідів та свою власну. Це слово спало мені на думку і сповнило почуттям впевненості й безпеки.

Пітьма навколо мене тихо шелестіла, а я стояв і обмірковував своє становище. Я знав, що треба перейти майдан, і досить ясно поновив у пам'яті його особливості. Один бік майже цілком займала церква — цей бік краще обминати, бо туди виходить паперть, а її нелегко буде подолати. По другий бік були банк і пошта, вони без сходів. Прямо переді мною, прикидав я, кав'ярня, куди я ще сьогодні пополудні заходив випити кави. Найкраще обійти майдан з боку банку і пошти, не віддаляючись од муру, аж доки я зможу по великій скляній вітрині розпізнати кав'ярню. А далі я вже легко відшукаю вузьку стежину, що веде поміж глухими стінами до мого готелю на околиці села.

Так стояв я, провадячи підрахунки під своєю великою парасолею. І раптом я затіпався зі сміху — я чув, як мій розгублений регіт розкочується серед гробової тиші. «Стара баба,— вимовив я вголос і засміявся знову,— стою тут, наче стара баба!» І, зневажаючи себе за таку обережність, рушив навмання вперед. Мені треба було лише перейти невеличкий сільський майдан — якихось тридцять ярдів!

Давши чорноті проковтнути себе, я ступив навмання кілька широких упевнених кроків.

Раз, два, три, чотири, п'ять... і тут мене пронизали жах і біль водночас. Щось тверде, металеве торохнуло мене, закрутила повітряна пуста, стало так самотньо-моторошно, груди здавила паніка. Парасоля вислизнула мені з рук і кудись закотилася. Я позадукував, лаючись і чухаючи забите місце. Паніка минула, але я відчув себе побитим, жалюгідним, приниженим у своїх очах та в очах незворушного всесвіту.

Просто кажучи, я наскочив на автомашину.

Удень на майдані ніяких машин не було. Вулицями їздило не мало всякого транспорту, але майдан був цілком відданий пішоходцям, очевидно, — майнула в мене невиразна думка, — за якими місцевими правилами руху. І от маєш! Опівночі, коли Ісус у ліжку і допомоги сподіватися нізвідкіль, комусь забандюрилось лишити цю прокляту машину. Якийсь чинovníк або мерів родич, або просто з тих, хто має тугу калитку і йому начхати на всі тутешні дорожні знаки. Але чому одна автомашина? Звідки мені знати, що їх тут не з півдесятка?

Моя гомілка затерпла: можливий перелом. Лікоть болів не так гостро, але дошкульно. Та головне, де моя парасоля? Ховатися під нею од дощу мені більше не треба — де там уже, попавши в таку халепу, думати про те, щоб не намокнути. Але коли вона згорнена, нею можна користуватися, як палицею. Ніщо, крім неї, не могло

¹ Чесність (ісп.).

врятувати мене від нового зіткнення. Вона мені потрібна, аж гвалт. І як я її загубив? Забившись, я на мить розтулив руку, і парасоля ковзнула по гладенькому металевому верху автомобіля. Знайти її, звичайно, буде неважко, от лишень... я помацки зайшов на другий бік автомобіля. Вона десь тут, на землі. Я нахилився й почав лапати руками. Нічого. Я відступив од машини, нагнувся й обмацав мокре каміння бруківки — перед собою, ззаду, обабіч... Де ж автомобіль?

Наляканий, я квапливо відступив назад і підвівся, тримаючись рукою за його верх. Треба знати, де я. Якщо я згублю свої орієнтири, то можу знову наскочити на машину, і ще одна така пригода доб'є мене.

Де ж заподілася ця клята парасоля?

Не відриваючи руки від автомобіля, я присів навпочіпки і вільною рукою почав нишпорити довкола, намагаючись сягнути якнайдалі. Нічого. Я опустився на коліна і ліг ницьма на землю, рукою міцно вчепившись за шину. Тоді п'ядь за п'яддю заходився обмацувати все, повільно обертаючись круг себе. Я плазував на животі по мокрому камінню, сорочка стала геть мокра. І тут моя литка відчула якийсь дотик. Парасоля! Перегнувшись удвоє, я схопив її. Врятований! Вона в мене!

Підбадьорений, впевнений у собі — як-не-як, зброя! — я підвівся. Сіпнув на себе, згортаючи, парасолю, а потім різко тицьнув нею в землю. Цок, цок. Цей звук пролунав для мене музикою. Це був голос розважності, голос розуму.

Тепер уже грайливо я простяг руку й постукав по автомашині. Металева тварюка. Вона зцяцькувала мене синцями й загрожувала переламати мені кістки, але парасолі із кричі й китового вуса не могла завдати болю. Хай спробує лишень!

Од думки про свою перевагу я голосно засміявся. Тепер можна навіть помститися на негідникові, що залишив у темряві автомобіль. Єхидно осміхаючись, міцно затиснувши парасолу під рукою, я нагнувся й відкрутив ніпель шини найближчого колеса. Вона зітхнула й випустила повітря; автомобіль злегка перехилився. «Я провчу тебе», — засопів я і відступив, задоволений. Але де ж це я тепер? Чи ще по той бік машини, куди врізався, чи вже з другого боку? І чи й тепер кав'ярня попереду мене, пошта праворуч, а церква ліворуч, чи все навпаки? Я вирячив очі й почав крутити навсібіч головою. Ані тобі вогника. Я був як той шахтар під землею: довколишній світ лежав чорною породою. Мої очі були ні до чого. Мені могли допомогти лише руки.

Стискаючи парасолу, нервово постукуючи нею по землі, я йшов прямо перед собою. Точніше, я тільки думав, що прямо. Бо, коли парасоля торкнулася, нарешті, одного із мурів, що оточували майдан, я майже водночас черкнувся об нього плечем. Виходить, я йшов до нього не по прямій, як мені здавалось, а по діagonalі.

Але це байдуже — я був біля стіни. Тепер мені треба тільки пробиратися під нею, аж доки натраплю на паперть. Тоді з розрізнених деталей я зумію зібрати в уяві цілісну картину майдану. А потім уже недалеко — кав'ярня, далі — провулок, і от я вже в теплі, в сухому одязі, біля простирал і подушки — в безпеці!

Поволі я цокав уздовж муру. Здавалося, минули години. Аж ось парасолька намащує поворот під прямим кутом. Я слухняно повернув і собі. Цок, цок, цок, тепер неквапно попід цим муром. Куди ж це я вже дістався? Лапнув рукою, але не намацав нічого. Я сунув повільно, наче жук. Ще один поворот у стіні, такий різкий, що мій метушливий вусик відлітає вбік. Я знов націлив його. Цок, цок. Я набирал певності. Дві стіни позаду, ще дві попереду, і одна з них, безперечно... з-під мене кудись утекла земля, моя нога безнадійно відстала, щоб утримати рівновагу, а виставлене вперед коліно відчуло страшний удар. Я покотився долі. З грудей мені вихопились якісь дикі звуки. Та, попри все, я немилосердно стискав парасольку. Нехай я й помру, але знайдуть мене з парасолькою в руці.

Простягнувшись на паперті, я лежав і не міг дібрати, де мені болить дужче, в коліні чи в ребрах. Я був зламаний, розбитий, мов старий дід у мокрих лахах, тоді як лише п'ять годин тому я був молодий денді, що збирався на товариську вечірку. Але навіть у таких лихові моя думка не спала, підсумовуючи, зважуючи, прикидаючи, що ж це воно сталося.

А ось що. Паперть починалася широкою низенькою сходинкою, а далі йшли приступки крутіші. Стрибучий кінчик моєї парасолі найнижчу сходинку поминув, але моя нога наткнулась на неї з усього розмаху, і я гримнув на гострі верхні східці. Безперечно, так воно й було. Від пролому черепа, принаймні, бог мене милував; мої думки були ясні. Тепер я хоч знав, де я. Кав'ярня з моєю вуличкою вже позаду. Я проминув її, обходячи, мов сліпа кузька, майдан.

Міцно вхопившись за парасольку, я рушив уже пройденою дорогою назад. Ось і мур, ось і поворот, а оця гладенька поверхня не що інше, як вітрина кав'ярні. Чи моє коліно, бува, не кровоточить? Я помацав ногу, але вона так намокла, що де там було зрозуміти, від чого вона мокра — від дощу чи від крові. Але нога боліла, як тільки я пробував ступити на неї. До того ж мені страшенно нило в боці. Та менше з тим, іти я можу і, доки живий, іти му. Померти, повзучи до мети, — це велике досягнення людини.

Моя ліва рука зависла в повітрі. Я зупинився, обстежуючи, погладжуючи великим пальцем ріг будинку. Так, це моя вуличка. Я відшукав дорогу: тепер я можу вибратися з майдану.

«Я йду, — збуджено прошепотів я, — я на правильному шляху... правильному шляху...» Під металевим наконечником моєї парасолі дзенькнуло оцинковане залізне цебро. Ага! Думали, я знов падаюсь? Я загилив цебро ногою, вціливши так, що воно, підстрибуючи, покотилося геть. Брязкіт пішов такий, що, здавалося, він зараз розбудить усе село, і я на хвилину пристав, чекаючи, що от-от усі високі стіни довкола мене проріжуться жовтими квадратами світла. Але відразу згадав: Ісус на сьогодні своє відробив. Найбільше, на що я міг сподіватися, то це, що десь блисне вогник свічки. Але кому захочеться вставати з м'якої постелі й шукати сірники?

Торкаючись стіни, обстукуючи землю перед собою, я пройшов ярдів з двадцять із швидкістю не меншою, ніж три милі на годину. Потім — брязь! Ще одне цебро. Що воно за манія — кидати цебра серед вулиці? Я нахилився, підняв його і пошпурив через

мур. Цебро м'яко гепнуло, наче впало на клумбу. Не таланить. Мені кортіло щось розбити. Щоб змусити поснулих селян хоч трохи відчути мою муку, щоб вони знали, який я обурений їхніми каменюками та несподіваними поворотами, їхніми безжальними автомашинами, вбивчими папертями, розтиканими всюди цебрами.

Раптом стіна урвалася. Боком я перебрався через вулицю й пошукав там. Нічого. Я був покинутий напризволяще.

Я рушив уперед, постукуючи парасолею. Доки чути шерех гравію під ногами, можна не турбуватися. Але чи вся дорога посипана гравієм? Я не дуже придивлявся, коли безтурботно проходив нею при надвечірньому сонці, та тепер виразно пригадав, що недалеко від мого готелю гравій переходив у вибиту кам'янисту стежку. Стежкою пройти можна, але треба зважувати кожен крок: обабіч неї хоч і росте трава, проте не всюди, та ще й така миршава, мішма з камінням, що збитися дуже легко. Я ще сушив собі цим голову, як раптом налетів на нижнє гілля дерева. Я зупинився й позадкував. Нічого страшного. Але серце мені гупало з ляку.

«Вперед,— мовив я до себе.— А як, наприклад, птахам перелітати океани?» Я став думати про них, але серце моє не втихало. Ніч раптом видалася сповненою життя — чужого, настороженого, зловорожого життя. В мозку зародилися страхітливі привиддя. На якусь мить я побачив — так, побачив з несамовитою чіткістю внутрішнього зору — готового кинутися на мене звіра: величезного червоного лося з лютими жовтавими очима. Чому саме лося, я не знав; і вовк, і ведмідь, і навіть тигр здалися б природнішими серед цього південного краєвиду; проте видава завжди неприродні, ото ж звір у темряві, втуплений у мене розвогненими очима, був велетенським лосем.

Я вчепився в гілля — дерево здалося мені приятним і затишним — і, хоч як це безглуздо, заплющив очі в чеканні, доки лось відійде. За хвилину він зник, і я помаленьку відступив од дерева. Така банальна й замашна річ, як парасоля, додала мені певності. Цок, цок. Почнімо знову. Ось і дорога. Дерево має бути зліва. Боком я взяв три кроки праворуч. Так, добре. Тепер уперед.

Я вицокував якихось кроків сорок, перш ніж провалитися в рівчак по той бік. Я вибрався відтіля, намацуючи долонею слизьке каміння на дорозі. Від напруження, хвилювання й втоми мене почало трясти. Я ще раз змусив себе спокійно подумати. Не в джунглях же я заблукав, навкруги не гасали дикі звірі, і ніхто не цілювався в мене отруєною стрілою. Просто я був на околиці тихомирного села, в цивілізованій європейській країні, такої ночі, коли низька завіса дощових хмар на деякий час загасила зорі. До того ж за якусь сотню метрів звідси мій готель — десь праворуч од мене, за короткою, посипаною гравієм стежкою. Там мене чекає захисток, тиша, тепла постіль: я мушу дістатися туди. Я був ладен на все, аби перехитрити цю огидну пільму. Понуро опустившись навколішки, я поповз понад узбіччям дороги, сунучи праву руку по траві, а ліву — по дорозі.

Дощ припустив, хльоскаючи мене по спині й просочуючись крізь тоненьку куртку. Від кожного доторку до землі забите коліно шпигав лютий біль, але коли я спробував випростати ноги й лізти, вигнувши тіло неприродною дугою, то від мускульного зу-

силля ребра в мене заболіли так, що я знову впав навколішки. Але страх принаймні минувся. У своєму трагікомічному розпачі я вирішив, що боятися вже нічого.

Нараз права рука моя відчула під собою гравій. Я так і завімер. Чи це початок мого визволення, чи ще одне жорстоке розчарування? Я підняв руку й опустив її трохи далі. Авжеж! Гравій! Я набрав його в пригорщі і висипав знову; камінці розлетілися з лунким дзвоном, приємним для мого слуху, наче благовіст.

Я хутко звівся на ноги, щоб перевірити свої умоглядні викладки, чи справді ця стежка веде до мого готелю. Як і годилося, тут був поворот. Обабіч росла густа трава; я торкався пальцями тоненьких стеблин. Стежка йшла вгору. Я переміряв її крок за кроком, тикаючи в темряву парасолею. Ось вона вперлася в перешкоду — безперечно, стіна. Я ступив ще крок уперед і приклав до стіни долоню. Таки справжня. Тепер я врятований.

Ось і двері. Важкі, дубові, з залізними цвяшками й вигнутою залізною ручкою. І вони лишають їх незамкнутими! Honestidad! Що ж, я був вдячний за це. Зайти до будинку, піднятися сходами до м'якої постелі й сухої піжами — моя пригода вже здавалася мені кумедною, при зустрічі можна буде добре посміятися з друзями.

Я розчинив двері навстіж. Тут, усередині, звичайно, було не темніше, аніж надворі, але тиша, відчуття замкненості наворачтали на думку про могилу. З досадою я згадав, що не знаю, де саме моя кімната. Вона на другому поверсі, але які по коридору двері — другі чи треті? Уявивши собі, як я помилково потрапляю в кімнату сонного іспанця, я здригнувся. Я вже майже вирішив тихо сидіти на сходах, аж доки розвидниться, коли пригадав: у мене ж є ще одне чуття, а саме — слух. Якщо я дуже обережно, міліметр по міліметру прочинятиму двері, мої вуха невдовзі вловлять, чи не сопє хтось у ліжку.

З простягненими перед собою руками я посунув туди, де, як я знав, починалися сходи. Один крок, два, три, і раптом знов моє коліно вдарилося об щось тверде і до того ж хистке. Я вчепився руками і в ту ж мить опинився долі, подряпаний, стриножений якимись трубками, серед ніжного дзеленькання.

Веломашина!

Обливаючись потом, я виплутався й пошукав помацки стіну, щоб спертись на неї. Що це за готель, де на ніч дозволяють залишати велосипеди в коридорі? Я нахилився, щоб підняти деренчливу машину. Але тільки-но ворухнувся, чийсь голос зовсім поруч сказав:

— Buenas tardes!¹

Серце мені так і тьохнуло. Не те, щоб у цьому голосі було щось страшне. Він був рівний і спокійний, із запитливою ноткою. Але я так уже настроївся на мовчанку й самоту, так втягнувся в свою особисту битву зі світом, що звук людського голосу десь над вухом здався мені найнесподіванішим.

— Хто тут? — різко запитав я. Потім, усвідомивши, що, хто б це не був, по-англійському він, певно, не розуміє, я спробував спитати те саме по-іспанському, але був надто схвилюваний і по

¹ Добрий вечір (*исп.*).

мовчанці мовив, затиноючись: «Dispense usted»¹. Нічого собі, подумав я, вибачитися перед ним, коли він щойно перелякав мене на смерть!

Відповіді ніякої. Я вирішив і далі говорити по-іспанському так, як умів, хоч мені було важко перекладати свої прості фрази, перш ніж їх вимовити. Розмова точилася приблизно так:

— Де ви?

— У вітальні.

— Пробачте за вашу веломашину.

Тихий сміх:

— Це не моя веломашина.

— Пробачте за грюкіт. Я хочу знайти свою кімнату.

— Вашу кімнату? — Запала пауза, а тоді голос промовив: — Вашої кімнати тут немає, сеньйоре.

Я хотів був відповісти щось гостре, та раптом усе збагнув. Не той будинок!

— Це готель «Мірамар»? — пробурмотів я.

— Наступний будинок. За п'ятдесят метрів.

— Господи, — мовив я. — Даруйте мені. Пробачте. *Sírvase usted! Gracias! Buenas noches. Hasta la vista. Adiós. Medianoche. Sírvase. Adiós*². — Я швидко задкував, намагаючись не зачепити клятого велосипеда.

— Зачекайте, — мовив голос. — Посидьте у вітальні. — Далі пролунали кілька незрозумілих мені слів.

— *No comprendo*³, — відповів я.

Голос повторив свої слова, і одне з них було мені знайоме. «Alba». Світанок! Я покрутив на всі боки головою, шукаючи вікно. І тут я його побачив. Я стояв біля дверей, розчинених навстіж у коридор. У кімнаті було велике вікно, і крізь нього я побачив, що небо вже не чорне.

— *Luz*, — мовив я. — Світло. — Слова були чудові. Я намагався мобілізувати всі свої мізерні знання з інших мов: «*Lux. Lumière*»⁴. Уже в самих цих словах була подяка; людська вдячність творцеві за те, що кожні двадцять чотири години приходить новий день.

Потім я схаменувся — куди це я попав? Якби я не був такий ошелешений, то давно б уже зацікавився, що робить тут цей чоловік. Навіть якщо це його власний будинок чи принаймні він тут проживає. Але чому він затаївся в непроглядній темряві, тут унизу, коли міг би любесенько лежати собі в постелі? Світало, і мені захотілося побачити його. Я ступив у кімнату — десь крок-два — не більше. Але не міг його знайти.

— *Dónde*⁵, — почав я, і тут моя рука несподівано торкнулася його обличчя. Я відхилився, вражений. Він сидів якраз у дверях. Я вибачився, але його спокійний тихий голос запевнив мене, що все гаразд. Вернувшись назад до стіни, я став чекати. Шибки у вікнах зажеврили матово. З суцільного моря п'ятьми де-де поволі проступали затони й перекати.

¹ Даруйте (*icn.*).

² Зробіть ласку! Дякую! Добраніч. До побачення. Прощайте. Опівночі. Будь ласка. Прощайте (*icn.*).

³ Не розумію (*icn.*).

⁴ Світло (*icn., лат., франц.*).

⁵ Де (*icn.*).

Я побачив свого співрозмовця. Він сидів дуже тихо, випроставшись у дерев'яному кріслі. Він був одягнений і обернутий до мене, немов уважно розглядав моє обличчя.

Тільки, звичайно, він не розглядав мого обличчя.

— Usted... — пробурмотів я. — Ciego?¹

Він кивнув головою. «Сліпий. З війни».

Тепер я виразно бачив його: років п'ятдесяти, міцної будови, з густим, охайно зачесаним посивілим волоссям і міцними квадратними руками, покладеними на бильця крісла. Мені захотілося поговорити з ним, поспівчувати його нещастю, сказати, що війна нікому не потрібна, що я ворог усякої війни. Але коли я розтулив рота, то зміг видушити тільки:

— Gracias.

Я не знав, завіщо йому дякую. А може, це я дякував творцеві, або долі, яка зберегла мені очі, або просто світлові. Він усе це ніби сприйняв цілком спокійно, очевидно, гадаючи, що я дякую йому за притулок у домі, бо сказав своїм тихим, спокійним голосом, що мені тут раді, а коли почув мою ходу, гукнув услід:

— Buenas noches.

— Ні, — відповів я. — Buenas días²... — Я не міг піти, не сказавши йому, що починається новий день.

— Він стиха засміявся, начебто почув жарт, і повторив:

— Buenas días.

Добридень, мовив я до себе, вийшовши з масивних дубових дверей і ставши на вершку порослого травою схилу. Добридень, добридень, добридень, добридень!

ДОБРАНІЧ, СТАРЕНЬКА ДЕЙЗИ

— Я вже не раз казала тобі, тату, що краще б ти сидів удома, — мовила місіс Фостер. Голос її звучав рівно, хоча в ньому проривалися нотки роздратування. — Але якщо тобі подобається цілими днями стовбичити в тому будинку на протягах, нарікай тоді сам на себе.

— А чого мені нарікати? — лагідно спитав містер Грілі. Він поволі рушив до парадного, застібаючи на ходу макінтош: кашкет і шарфик уже були на ньому.

— А того, що ти доходишся на свою погибель, — відповіла місіс Фостер. — Тут ти маєш теплу й затишну домівку, і одному гос-

¹ Ви... сліпий? (ісп.).

² Добридень (ісп.).

подові відомо, скільки турбот і грошей коштує вона нам з Сирілом. Ти можеш сидіти собі біля коминка й читати газету, і ніхто тебе не потурбує аж до повернення дітей зі школи. Тепер вони ще й лишаються там обідати.— Вона широко тернула ганчіркою по буфету, де вже не було ні порошинки.— А тобі треба щодня ходити до цього будинку, на протяги. Ну хай би ти жив у богадільні, я б ще могла це зрозуміти.

Містер Грілі помовчав, роздумуючи над її словами.

— Це було моє життя, Норо,— мовив він урешті.— Я ходжу туди не для того, щоб дратувати тебе. Але я не можу повсякчас сидіти біля коминка. Мені приємно піти навідати свою стареньку. Не забувай, що це було моє життя.

— Гаразд, якщо ти сам придумав собі таку розраду, то я не буду тобі боронити,— сказала місіс Фостер.— Але краще б ти все-таки сидів дома. Принаймні тут тепло, а при нинішній платі за опалення, я думаю, це не так уже й мало. Навіть коли ти цього не цінуєш.

Містер Грілі звів слабші старечі очі на дочку, вклавши в погляд усю свою гідність, що свідчила про колишню силу; але місіс Фостер цього не зауважила, — скільки вона пам'ятає, він завжди був старим і кволим.

— Я вже казав тобі, Норо,— мовив він.— Якщо мені приємно піти навідати свою стареньку, то це не означає, що я не дорожу вашим з Сирілом добрим ставленням.

— Коли ти доходишся на свою погибель, то мені доведеться доглядати тебе,— сказала вона, наводячи далі блиск.— Там опалюється погано.

— Я ніколи не був мазунчиком,— сказав містер Грілі.— Якщо я захворію, покладіть мене до лікарні. Вам нема чого панькатися зі мною.

Розпроставши плечі, він визивно попрямував до дверей і вийшов. Від доччиних причепок у нього піднявся тиск, серце забилося частіше, розганяючи по жилах кров, але це не змогло зігріти його од крижаного вітру, що віяв навколо незахищеної автобусної зупинки. Він щільніше закутався в свій макінтош; хоч той був блаженський і витертий, але це все-таки ліпше, ніж нічого: грошей на нове пальто не було, а просити їх у дочки він не хотів.

Поки містер Грілі чекав автобуса, на зупинці зібралося ще кілька душ. Одна жінка, років тридцяти, привіталася до нього.

— До міста, містере Грілі?

— Тільки до Меморіалу,— відповів він.— Я частенько навідуюсь туди, щоб побачити свою стареньку.

Закутавшись од вітру в хутро, жінка тільки очима лупала, нічого не розуміючи. Це ж Норин старий батько. Вона ж бачила його, коли приходила з Доном на вечірку. Він тоді тримався в тіні. Сиріл просто молодчина, що мириться з ним та з цими його заскоками. Меморіал? Про віщо це він?

— Це добре,— мовила вона неуважно й глянула кудись повз старого, шукаючи чогось цікавішого для себе.

Показався автобус, звільнивши її від необхідності підтримувати розмову. Коли він зупинився, ті, що чекали й що могли називатися тепер пасажирами, вдячно полізли в його тепле черево.

— Меморіал, туди й назад,— сказав містер Грілі кондукторові. Залізничний музей офіційно іменувався Історичним Меморіалом залізничного транспорту Фіппса, на честь одного давно померлого директора, який дав кошти на його створення, і містер Грілі вважав, що називати Меморіал інакше було б принизливим для його гідності. Деякі кондуктори знали, що він має на увазі, деякі — не знали: проте він вперто тримався свого, сподіваючись із часом просвітити їх усіх.

Цього разу кондуктор, молодик років двадцяти, здавалося, не почув містера Грілі. Він узяв гроші з двох інших пасажирів, а тоді повернувся, перепитавши.

— Так куди вам, батьку?

— Меморіал Фіппса. Дакер-стріт,— сказав містер Грілі, чітко вимовляючи слова.

— А, Дакер-стріт,— недбало кинув парубок.— Чотири пенси.

— Туди й назад,— сказав містер Грілі з притиском.

— Ага, назад. Сім з половиною.

Монети в містера Грілі були вже наготові; він заплатив і знову заглибився у свої думки. Дакер-стріт! Кондуктор нібито про вулицю чув, а про Меморіал — ні. А вуличка ж була куценька, тільки й того, що з'єднувала дві головні вулиці в центрі міста, і, крім Меморіалу, там, мабуть, нічого не було. І все ж треба називати саме вулицю. Дрібниця, але іноді й вона має велике значення. Забутливість, забутливість повсюди: великі часи, великі діла — все пішло за вітром.

Автобус зупинився на Дакер-стріт, містер Грілі вийшов і якусь хвилику постояв на тротуарі. Меморіал стояв неподалік од вокзалу. Звідти долинав брязкіт зчеплюваних вагонів. Містер Грілі все ще стояв, схвилюваний звуками. Ну то й що? Все одно вже не чути ні свисту, ні чахання пари, не видно жодної білої хмарки — після модернізації вокзалу паротяги знято. А тепловози... Містер Грілі нічого, власне, не мав проти тепловозів, але дивитися на них не хотів. Кому ж цікаво дивитися, як снує туди й сюди безліч сталевих прасок? Піднявшись сходами, він поспішив до Меморіалу. У великому вибіленому будинку було не дуже тепло, але з вуличного холоду цього не відчувалось і хотілося скинути пальто. Містер Грілі так і зробив, але залишився в кашкеті й шарфику. Повісивши макінтоша, він повернувся, щоб привітати служителя, — той звичайно сидів на ослінчику, зразу ж за дверима. Це був мовчазний сивий чоловік, з яким вони поступово заприятелювалися. Але замість знайомого служителя на нього глянуло з-під кашкета незнайоме молодяве обличчя.

— А Ерні де? — запитав містер Грілі.

— Зслаб,— відповів парубійко.— Я за нього, доки він одужає.— Більше нічого він про себе не сповістив: ні яка його основна робота, ні де він роздобув форменого кашкета (Ерні ніколи його не носив), ні як йому вдалося заступити Ерні. Може, він на практиці? А чи збережеться посада за Ерні? Хлопець тримався самовпевнено й нічого не пояснював. Не довіряючи йому, містер Грілі подався далі.

Дарма! Зі служителем чи без служителя, але ось де вона стоїть і стоятиме тут завжди. Меморіал Фіппса був невеликий: де-

кілька старих вагонів, один чи два скляні ящики зі старою формою залізничників та інструментом, два вузькоколіїних паровози, поставлені один за одним на відрізках допотопних рейок, та зменшені моделі перших парових машин — деякі з них одразу ж починали сумно крутитися, як тільки туди кидали монету. Але все це були лише придатки, розтикані по краях. Гордість Меморіалу — єдиний, великий, важливий експонат, без якого він і не звався б Меморіалом, — непорушно стояла в центрі. Вона сяяла латунню, світилася фарбою і своїми величними розмірами притягувала очі всіх, хто заходив. Це була велетенська золотисто-зелена паротягова машина марки 4-6-0, доповнена восьмиколісним тендером. Над величезними ведучими колесами бронзовими літерами було виведене її офіційне ім'я, дане на честь якогось замку. Проте містер Грілі в ті роки, коли вони жили з цією велеткою спільним життям, завжди називав її Дейзі. Він не знав, чому: просто ім'я Дейзі їй дуже личило. У своїх нескінченних розмовах з нею, коли вона ходила ходором, сичала й гуркотіла, а клепані сталеві плити двигтіли йому під ногами, він раптом помітив, що називає її Дейзі, та й годі.

Він погладив рукою край її довгої платформи.

— Добридень, Дейзі,— лагідно мовив він.— Ще один ранок, старенька.

Дейзі стояла байдуже: вона не могла відповісти. А проте розмова з нею містерові Грілі не здавалася ані якоюсь фальшю, ані дивацтвом. Вони жили колись душа в душу: він вливав снагу в її жили, змушував її підскакувати й вигойдуватися, з брязкотом, з нестримною навальністю пускав у рух сотні тонн металу. А після пробігу його рука спускала їй пару, втихомирювала, леліяла її металевий сон. І ось тепер вона заснула навіки. Але він був надто чулий, щоб боротися зі своїми почуттями, а ці почуття казали йому, що він її машиніст і завжди залишиться її машиністом, і що для неї він довіку буде чимось більшим, аніж будь-хто інший.

Містер Грілі важко піднявся в будку Дейзі, де він перебув не одну тисячу годин. Діставши м'яку ганчірку, дбайливо витер латунні деталі, де були зосереджені розум Дейзі, клубок її нервів, її особистість. Потому випростався, вихилився у віконце і довгим втихомиреним поглядом окинув спочатку платформу, а тоді протилежний бік.

Усе було гаразд. От хіба лиш на підлозі Меморіалу маленький непорядочок. Якийсь метушливий коротун, ну чисто тобі кузька проти громаддя локомотива, чимдуж поспішав до них. Це був новий служитель.

— На експонати лазити заборонено,— гарикнув він на ходу. Коли юнак підійшов ближче, його обличчя опинилося на рівні черевиків містера Грілі.— Я змушений попросити вас зійти.

— Зійти? —недовірливо перепитав містер Грілі. Він вухам своїм не вірив. Зійти? Йому?

— Тут висить оголошення,— твердо відповів юнак.— Ми не можемо дозволити відвідувачам вилазити на експонати.

— Я не відвідувач, хлопче,— мовив містер Грілі.— Я був незмінним машиністом цього паровоза в останні тридцять років його життя.— Він говорив вибачливо: кінець кінцем, це був перший день хлопчини на новій роботі.

— Зійдіть, будь ласка,— повторив молодий служитель. Лице його було бліде й суворе, начебто він захищав од наруги сивину свого батька. А може, він уявляв собі, що Меморіал — це собор, якому загрожує орда варварів.— Розумієте, правила...

— Покличте завідувача,— урвав його містер Грілі.— Ідіть і покличете його. Я не бажаю розмовляти з вами!

Цієї миті, зачувши гомін їхніх голосів, у дверях свого кабінету з'явився завідувач. Маючи багато інших справ, він приходив до Меморіалу тільки двічі на тиждень, але сьогодні був саме один із його днів, і містер Грілі це знав.

— Що за галас, Перкінс? — запитав він, знімаючи втомлено, як завжди, окуляри. Це був високий показний чоловік з передчасною сивиною і з застиглим на обличчі виразом ввічливої неухважності, яка поступово розвивається в музейних працівників. Він міг бути бездоганно чемним із співрозмовником, водночас видимо думаючи про щось інше.

— Відвідувачі залазять на експонати, сер,— мовив Перкінс підкреслено сухо. Він стояв, виструнчившись, наче капрал.

— Господи,— мовив завідувач лагідно.— Це ж не відвідувач, це містер Грілі. Він стільки просидів у будці цього паровоза, що ми робимо для нього виняток. Як ся маєте сьогодні, містере Грілі?

— Я в доброму здоров'ї, завідувачу,— посміхнувся містер Грілі,— але Дейзі почуває себе краще.

Завідувач поважно кивнув. Думкою він був уже в кабінеті над своїм балансом.

— Вельми радий був вас побачити, містере Грілі,— сказав він і повернувся йти.

— Пробачте, сер,— мовив Перкінс, сподіваючись, що завідувач ще щось додасть.

— Усі ми помиляємося, Перкінс,— обізвався завідувач неухважно.

Його слова не вдовольнили Перкінса, який сподівався дістати розгрішення, а то й похвалу за свою ревність. Він сердито глипнув на містера Грілі, повернувся і відійшов слідком за начальством.

— Відвідувач,— гірко мовив містер Грілі до Дейзі.— Маймо надію, що Ерні повернеться. Той знає, що до чого.— Він потер кілька трубок у латунному плетиві Дейзі.— Для тебе я не відвідувач, еге ж, старенька?

Душевно рівновагу містера Грілі було brutally порушено, але півгодини спокійного спілкування з Дейзі знов вернули йому її. Жвавим кроком він перейшов вулицю навпроти «Віадука»—шинку, куди вчашав ось уже п'ятдесят років. Тут він, як завжди, усмак підобідав: з'їв сендвіч і випив пінту пива. Він жував, задумливо цідив пиво й озирався навкруги — на піанолу-автомат, на трубчасті сталеві меблі, на порнографічну рекламу безалкогольних напоїв. Усе змінилося невпізнанно. Він знав це місце, коли тут ще був старосвітський станційний шинок. Натруджені зчіплювачі й мастильники і навіть скромні носії у витертих куртках стояли біля цього шинквасу в одній черзі з машиністами відомих поїздів. І серед останніх, звичайно, й містер Грілі. Скільки разів, бувало, з пересохлою горлянкою він стрімко заходив до цього шиночка і

кидав на відполіровану стойку пригорщу монеток, таких гарячих, що вони пекли долоню. Нагрітий палючим жаром із топки Дейзі, комбінезон стирчав на ньому мішком. А як він упрівав! І яким чудовим щедротним струменем вливалися йому в горлянку пінти, кварти, а подеколи й цілий галон добрячого пива, що ніколи не вивувало у «Віадуці».

Нинішнє пиво нібито вже не має того смаку. Але ж, міркував містер Грілі, він прийшов сюди не прямо з будки Дейзі, запаморочений швидкістю та ревінням вітру, спітнілий і спраглий. Пиво! Тоді це було не просто пиво, а благословення. Зітхаючи, але в душі щасливий, бо спогади підбадьорили й зігріли його, містер Грілі допив останній ковток своєї водянистої пінти і, кивнувши хазяїну, рушив до дверей.

Повернувшись до Меморіалу, містер Грілі ще раз піднявся до будки Дейзі. Звідти світ видався нормальним і добропристойним. Навіть коли не стелиться перед вами безмежна колія, навіть коли ви можете бачити лише цементну підлогу Меморіалу та побілену кам'яну стіну навпроти. А втім, воно й мало до цього дійти, раз світ змінився. Ні простору, ні рельєфу, сама сірість і безбарвність. Та принаймні вони з Дейзі були ще обоє тут.

— Ніхто вже не поведе тебе, старенька,— мовив він до неї, нахиливши голову, так щоб його голос звучав інтимно серед її гордовито непорушних важелів.— Я був останній, і я тебе вирядив на спочинок. І я був єдиний, хто знав, на що ти здатна. Якщо ти тільки цього хотіла, старенька Дейзі!

Мовчки, подумки він декламував любі його серцю технічні дані. Поверхня нагріву — дві тисячі п'ятдесят квадратних футів. Вага — п'ятдесят вісім тонн сімнадцять центнерів. Цифри сяяли йому в голові, немов слова безсмертної поеми. В їхній лаконічній простоті містилося все його трудове життя: п'ятдесят років, коли ні очі, ні руки не знали спочинку. Праця — це спокута Адамова, накладена на людину мстивим богом: свого часу містер Грілі проклинав будильника, кахикав у вранішній темряві, нудився в чеканні на обмерзлій автобусній зупинці, але ні разу не залазив він у будку Дейзі без спалаху животворного хвилювання, без збудливого нервового дрожу в глибині своєї душі.

Хихотіння, хоч і приглушене, але не настільки, щоб не дійти до його старечих вух, збудило містера Грілі з задуми. Біля передніх буферів Дейзі, втупившись у його обличчя в рамі віконця, стояло двоє дітей — десятирічна, мабуть, дівчинка і хлопчина, років на три старший.

— Тепер ти його чуєш? — спитала дівчинка брата. Містер Грілі зрозумів, що вона почула його розмову з самим собою і тепер хотіла поділитися з братом радістю цієї чудової розваги.

Зловивши на собі погляд містера Грілі, хлопчина перестав ховатися і сміливо пройшов біля ведучих коліс Дейзі, що велично здійсмалися над ним мало не на шість футів. Він глянув містерові Грілі просто в очі, начебто збирався почати розмову.

Містер Грілі, забувши образливу поведінку його сестри, поблажливо всміхнувся. Хлопчина нагадав йому багато таких самісіньких хлопчиків у шкільних кашкетиках і плащах у ті далекі роки. Як їм хотілося перемовитися хоч словом з машиністом першоклас-

ного локомотива! І навіть тепер, серед обскубаной пишноти Меморіалу, це почуття, виявляється, ще живе.

— Непогана машинка, еге ж? — підбадьорливо обізвався він до хлопчини, допомагаючи йому збороти ніяковість.— Я був її машиністом. Її збудовано в чотирнадцятому році. Мене збудували дещо раніше, виходить, я старіший за неї.— Він тепло посміхнувся і лише тоді зауважив, які очі в хлопчини: наче два крем'яхи.— Таке-от громаддя в двісті тонн ми, бувало, легко зрушували з місця,— провадив містер Грілі. Але під пильним поглядом цих двох немилосердних очей замовк і відвернувся. Марна річ — говорити далі. Хлопчина не давався йому в руки. І взагалі, незрозуміло, що привело його до Меморіалу. Очевидною була тільки його цілковита й остаточна відмова визнати містера Грілі за живу істоту тої ж породи, що й він сам. Зневага, змішана з безжальною цікавістю,— ось що світилося в тих очах. Здавалося, він мав би виявити захоплення, опинившись перед людиною, яка водила локомотив з силою тяги в двісті тонн, з високим аж до неба білим султаном пари, гуркотливий і нестримний у своїй чудесній, казковій могуті,— ба ні, цей хлопець повадився з цілковитою бездушністю натураліста, що спостерігає під ножом реакції якоїсь бридкої істоти.

Містер Грілі зітхнув. Він не міг зрозуміти нинішнього світу. А можливо, ніколи його й не розумів до пуття. Він дивився на світ крізь Дейзі: вона перекладала весь його досвід на мову вантажу, тиску, поворотів та зчеплення. Приведений до такого ладу, світ можна було охопити й осягнути. І хлопчаки, такі, як оцей, з блакитними очима, вирушаючи на різдво або літні канікули зі своїх затишних домівок в екскурсії, визнавали його зверхність і шанували. Але тепер... та що й казати, все минулось. Дейзі була молодша за нього, але їхнє трудове життя закінчилося водночас. Лише її музейне життя, довгий і самотній схилок, триватиме довше, ніж його. Але не доведи господи, щоб коли якийсь малюк подивився на неї так, як цей хлопчисько на нього.

Сумно спустившись наниз, містер Грілі якусь годину блукав безцільно, розглядаючи інші експонати Меморіалу. Сутеніло; введений в оману молодий служитель, якого містер Грілі погордливо не хотів помічати, ввімкнув світло.

Мабуть, пора вже додому — ставати перед очі дочки та її родини. Виконувати цю повинність сьогодні було містерові Грілі ще тяжче, ніж звичайно. Йому страшенно кортіло заховатися в якомусь темному закапелку Меморіалу, зачекати, доки всі підуть, а тоді вийти й провести ніч у щирій і блаженній бесіді з Дейзі. Але він знав — ці думки нереальні. О пів на шосту він забрав свій плащ, надягнув його і застібнув гудзики. Потім ще раз швиденько піднявся на Дейзі.

— Не турбуйся, старенька,— умовляв він її.— Вони зрозуміють. Нехай мене вони не шанують, але тебе шануватимуть. І я дуже щасливий, повір. Річ не в мені, ти ж знаєш.— Він ніжно погладив рукою її латунні ручки й важелі. — Добраніч, старенька Дейзі,— мовив він.

На вулиці вже смеркло. Містерові Грілі довелося довго чекати автобуса. Ішов чи то дощ, чи то снігова крупа. Удома їсти йому зовсім не хотілося.

— Ти завжди любив яєчню з картоплею, тату,— докірливо говорила місіс Фостер.

— Можна мені з'їсти за дідуся? — запитав її спостережливий син.

— Мабуть, я піду спати,— сказав містер Грілі.

Лігши на своє вузьке ліжко, містер Грілі відчув, як він легшає, стає невагомий. Піднімаючись угору, він злетів аж до стелі. Вітер, видувши фіранку, підхопив його. Так повітрям, розхвильованим, наче вода, він знову попав на автобусну зупинку. Автобус уже стояв.

— До Меморіалу,— твердо вимовив містер Грілі, простягаючи золотого соверена.

— На жаль, вам доведеться звернутися до водія,— сказав кондуктор з прихованою поблажливістю. Не витрачаючи на нього більше слів, містер Грілі подався прямо туди, де за віконцем видно було водія. Просунувши голову в кабінку, містер Грілі прошипів йому на вухо:

— До Меморіалу.

— Куди це? — запитав водій, напівобернувшись у кріслі. Далі він уже не повертався, бо могутні руки містера Грілі просунулися в отвір і схопили його за горло.

Водій задихався й пручався, але містер Грілі сказав:

— Слухай мою команду. Спочатку прямо. Тепер ліворуч. Поворот на цьому перехресті. Тепер прямо й прямо.

Його пальці лагідно стискували водієві шию. Тілистий водій їхав із зворушливою покірністю. Пасажири, які чекали на проміжних зупинках, так і залишалися ні в сих, ні в тих.

Віїхавши на Дакер-стріт, автобус загальмував і зупинився. Лише тоді містер Грілі випустив з рук водієве воло.

— Затям собі на майбутнє, друже,— похмуро мовив він.— Коли хто скаже: до Меморіалу,— вези сюди, не гаючись.

Статечно, врочисто він вийшов з автобуса й піднявся сходами до Меморіалу. Меморіал стояв замкнутий, порожній і мовчазний, але з неба світив ясний місяць, і вся тьмяна цементна підлога була якимось дивом заллята його сяйвом. Подивившись вгору, містер Грілі побачив, що Меморіал без даху. В будинок вільно заглядала тепла літня ніч: під час дикого й небезпечного прогону автобуса літо несподівано витіснило зиму. М'яке повітря пестило машини, платформи, ліхтарі, формений одяг, скляні вітрини. Мідні частини Дейзі тріумфально блищали в м'якому світлі. При місяці вона видавалася ще грандіознішою, ніж удень. Містер Грілі швиденько перейшов Меморіал і заліз у будку Дейзі.

— Підняти пару, сто чортів! — піднесено заволав він.

Топка Дейзі розпеклася до білого жару, труби її заспівали, стрілки манометра повільно поповзли зліва направо.

Тут містер Грілі зауважив, що його комбінезон і лискучий шкіряний кашкет висять у кутку будки на гачку, де він їх завжди вівшав.

— Рушаємо! — мовив він. Усе нараз знов вернулося до нього.— Маршрут п'ятдесят сьомий.

Його міцні і вправні руки заходилися біля важких латунних ручок Дейзі. Кілька чітких, точно розрахованих обертів колеса, різка

подача важеля вниз. Колеса зрушили. Заходили масивні шатуни, і весь корпус машини напружився й збуджено затремтів.

— Де Джінджер? — роздратовано запитав містер Грілі. Він розшукував кочегара, з яким вони їздили в перші свої рейси в 1920 році. І тут він пригадав. Це був не Джінджер, а молодий Герберт. Чи, може, Гаррі Джексон? Останній із них?

Обернувшись, він побачив якогось чоловіка з лопатою в руках, схилоного над вугіллям. Постать нібито Гаррі Джексона. Гаррі завжди так стояв, з лопатою напоготові, зазираючи в топку. Але обличчя було Джінджерове.

— Ти повернувся, Джінджер, — спокійно мовив містер Грілі.

— Атож, старий, — відказав Джінджер. — Мені захотілося знову до топки. Бо там дуже холодно.

«Де це там?» — подумав був містер Грілі. Але він мусив стежити за приладами. Дейзі легко знялася в повітря і плавно полинула вгору. Меморіал залишився далеко внизу, і містерові Грілі привиділося, ніби на тому місці, де стояла Дейзі, маячить самотня постать завідувача; розгублено дивлячись услід, він шукає у верхній кишені окуляри.

І раптом — струс: колеса Дейзі вдарились об рейки. Ось вони стеляться перед ними в ясному місячному сяйві — миля, три милі, п'ять, десять миль рівної, як стріла, колії.

— У путь! — відітхнув містер Грілі. Він додав Дейзі пари. І ще пари, ще. Милі так і летіли, будку кидало з боку в бік, і містер Грілі з Джінджером кричали з радості.

— От розігналася! — гукнув Джінджер.

— Сатана! — загорлав містер Грілі.

І тут до нього дійшло: Дейзі ж після ремонту. Прочистки парового котла. Йому завжди було невтямки, звідки береться в чистій воді стільки накипу. Що ж, робота була на совість. Ніколи машина ще не мала такого ходу.

— Сто сімдесят, — сказав містер Грілі до себе, глянувши на манометр. — Непогано, га? — І він підвищував тиск, аж доки стрілка досягла ста вісімдесяти.

— На цьому можна й зупинитися, — сказав містер Грілі. Він дивився вперед у віконце. Навколо тягнувся чудовий краєвид — гаї й поля. І поворотів з радіусом, меншим як дві милі, немає. Він пригадав: це його улюблений перегін. Але щось тут немовби змінилось? А й справді, зникли житлові будинки. За роки їхніх поїздок з Дейзі ці ліски та луки поступово відступали від залізниці, а натомість виростали сотні цегляних коробок, з'єднаних між собою бетонними доріжками й увінчаних сліпучими дуговими ліхтарями. Зараз нічого цього не було, лише тихо в місячному сяйві погойдувались дерева, відкидаючи в широкі поля свої тіні. Містер Грілі дав гудок, уявляючи собі, як цей звук відбивається луною серед самотніх ферм разом з гавканням лисиці і криком сови.

Та, звісно, тут не було нічого таємничого. Час, який зробив з нього старого діда, відкотився назад, і вони з Дейзі були знову юні, дерева стояли незрубані, і луки ще м'яко поблискували під місяцем. Закачавши рукави, містер Грілі відразу помітив, що його руки потовщали. Висохлі старечі м'язи налилися тугою пружною

силою. Містер Грілі нітрохи не здивувався. Нараз він зрозумів, що старість до нього більше не повернеться. Він розпростався, очі його стали зіркіші. Величезна й могутня Дейзі слухалася його, мов пір'їнка. А вдома, він знав, чекала його Маріон. Сьогодні ввечері, після закінчення цього рейсу, він приїде автобусом додому, до своєї Маріон. Скине робочий одяг, вмиється, повечеряє, а вночі вони кохатимуться, як завжди.

Дейзі легко давала шістдесят миль на годину, стрілка манометра показувала сто вісімдесят. Ввійшли в довгий і плавний поворот, і містерові Грілі захотілося оглянути весь поїзд. Дванадцять пасажирських вагонів і вагон кондуктора.

— Тринадцять,— мовив містер Грілі й осміхнувся. Він не був забобонний.

Дим Дейзі стелився вгору, під ногами ходили ходором сталеві плити, пролітали в темряві дерева, у вухах ревів вітер. Джінджер сперся на лопату, і вони з містером Грілі радісно усміхнулися один до одного. Невдовзі рейс закінчиться: якимось дивом вони й справді вже поверталися назад, і Маріон, мабуть, випікає пиріг у печі й виглядає автобуса, яким він приїде додому. Додому? Так, додому.

Стоячи над містером Грілі, молодий лікар хитав головою до місіс Фостер та її чоловіка.

— Його організм майже не бореться,— мовив він.— У такому віці це не дивно. Спробуємо покласти його в кисневу камеру, може, є ще якась надія.— Він потер собі очі. Його завжди дратувало, що всі оці вмираючі ніби тільки й чекають на його нічне чергування. Хіба ж не можна помирати у вихідні?

— Звичайно, ми повинні зробити все, що в наших силах,— мовив Сиріл Фостер. Десь усередині в нього соромливо ворухнулося почуття полегкості. Якщо старий дасть дуба, то ця кімната дуже стане їм у пригоді. Тут буде дитяча. Дітям давно вже потрібна своя кімната.

Далі все пішло дуже швидко. Місіс Фостер пролила кілька щирих сльозинок. Їхня первістка Арлен з'явилася на сходах, але місіс Фостер прогнала її в ліжко.

— Бідолашний тато,— хлипала місіс Фостер.— Там же зовсім не опалюється.

— Природа бере своє: сімдесят п'ять літ — це немало,— мовив лікар.

— Добраніч, старенька Дейзі,— сказав містер Грілі.

Над'їхала швидка допомога. Містер Фостер зійшов униз і відчинив дверці. Санітари жартували, підіймаючись сходами. Вони поклали містера Грілі на носі й обережно рушили назад. Ще раз поткнулась була Арлен, але місіс Фостер знову одіслала її спати. Містер Грілі помирав. Містер Фостер тримав двері, доки санітари обережно виносили носі. Лікар мовив: «Може, є ще якась надія».

А для великого локомотива, що стояв мовчазний та ув'язнений на холодній бетонній підлозі Меморіалу, почався новий етап його історії.

ЦАР КАЛІБАН

Звичайно, найпростіше звалити все на Фредову недоумкуватість. Я так і сказав їм одразу на допиті. Я йому брат, сказав я, і можете мені повірити, він ніколи не мав багато олії в голові. Пригадую, я саме так і висловився. Багато олії в голові. Ніхто від Фреда такого не чекав. Бо він лагідний — хоч і дуже сильний. Саме тому ця історія видається такою безглуздою.

Я до них не в претензії, що мене тягають. Такий порядок. Їм треба розслідувати справу. Врешті, я був там і бачив, як усе сталося. Звісно, те ж саме бачили й тисячі інших. Та навряд, щоб вони змогли вислухати таку силу людей. А я був тим, про кого він весь час згадував. «Запитайте Берта, — повторював він їм. — Берт вам розкаже, що я цього не хотів». Так мені сказали вони, і так воно, безперечно, й було. Він завжди в усьому зв'язувався на мене. Хоч я на півтора року й молодший, але закидав за нього слівце ще в дитинстві. Як тільки Фред не міг чогось пояснити, він кликав Берта. Моя голова, а його біцепси. З цього могла б вийти непогана спілка. Я кажу «могла б вийти», бо насправді воно ніколи нам не стало в пригоді. Якби я був який забіяка, баламут і, нашкодивши, потребував заступництва старшого, дужого брата, звісно, мати в родині силача було б непогано. Та я не такий. Я люблю по-доброму. Я швидко навчився ладнати з людьми. Треба тільки бути насторожі — оце і вся наука. І я ніколи не мав прикрощів, ні в школі, ні згодом на роботі. Великих прикрощів. Звичайно, трошки побешкетувати я міг, але щоб зробити справді якусь дурість, це було не по мені. Отож я просто ніколи не мав прикрощів, од яких хтось би мусив мене рятувати.

Якщо подумати, то моя кмітливість прислужилася йому не більше, аніж мені його зріст та сила. Цебто, скільки я йому не говорив, не втовкмачував, усе мов горохом об стінку. Він був копун, та й годі. Звичайно, я завжди намагався йому допомагати. Навіть після того, як наші шляхи розійшлися, тобто я дечого добився в житті, а він лишився пасти задніх. Бачилися ми тепер лише вряди-годи. Та коли ми стрічалися, я неодмінно питав його, як він живе, і завжди був готовий якось йому допомогти. Треба щось зробити для Фреда, бувало, казав я. От кого завгодно запитайте. І хіба не з цього усе й почалося? Я хотів допомогти йому. Так я й сказав полісменам. Прагнеш допомогти людині, а кінчається воно ось як. Ти в поліції, на допиті.

Якби він мав більше олії в голові, то нічого б такого не сталося. Була б у нього пристойна робота й пристойна платня, і Дорін би до нього тоді так не сікалася. Ще якихось три квіди¹ на тиждень, і вона була б задоволена. Простіше простого.

Ну, та ви, мабуть, не знаєте, про віщо це я. Дорін — Фредова дружина. Вони почали стрічатися тоді, як він прийшов на роботу до Грінела, а невдовзі вже й побралися. На той час їй було десь

¹ Фунт стерлінгів (розм. англ.).

двадцять дев'ять. У крамниці вона чудово орудувала. Старий Грінел називав її своєю правою рукою. І справді, вона була добра хазяйка. Завжди знала, який у них асортимент, що з краму лежить на полицях, а що на складі, і всі ціни пам'ятала. Дізнавшись про її намір піти з роботи, Грінел пообіцяв підвищити їй платню. Якщо вірити тодішнім чуткам, він ладен був її подвоїти. Мовляв, без Дорін йому не обійтися. Та вона відповіла, що твердо надумалася вийти заміж за Фреда, а тому звільнилася, та й по всьому. А якщо хазяїн, казала вона, може стільки витратитися на платню, то хай підкине трохи Фредові, раз той збирається стати годувальником родини. Але, звичайно, з цього нічого не вийшло. Фред заробляв уже сім фунтів, і ніхто б йому не став збільшувати платню.

Він таки був копун, та й годі. Старий Грінел любив казати, що він робить масу роботи за масу часу, і це свята правда, Фред ніколи не лінувався. Але в голові в нього нічого не держалось, і він усе бігав за порадами та вказівками, бо сам ні до чого не міг додуматися. Грінел казав колись, ніби тримає Фреда тільки за те, що сили в нього за трьох, і за кришталеву чесність. І справді, важкої роботи в Грінела було невпрогорт. У бакалії це річ звичайна. Ви не повірите. Барила з усякою всячиною, кошики... А вантажити та розвантажувати фургони! Фред був то вантажником, то працював на доставці. На чеки або накладні йому бракувало олії в голові, а коли його ставили за прилавок, то від нього там було більше шкоди, ніж користі. Фред там ледве сам уміщався, а протиснутись біля нього по якийсь товар було не легше, ніж протиснутись біля слона.

Дорін одразу це почало дратувати. Я думаю, може, по-своєму вона його й любила, але, між нами кажучи, навряд, щоб вона, перш ніж зв'язати себе законним шлюбом, зважила всі за і проти. Вона боялася залежатися на полиці — така думка мусить частенько навідувати дівчину, яка працює в бакалійній крамниці. Вона знала, що буває, коли ви помиляєтесь і замовляєте забагато товару. Все, що можна, ви продаєте, а решту спускаєте за безцінь або, кінець кінцем, викидаєте. Цього не повинно було статися з нею. З крихіткою Дорін. І коли вона відчула наближення магічного числа — тридцяти, то скочила... на шию Фредові.

Тоді мені здалося, ніби йому пощастило. Дорін дівчина була моторна та й з себе непогана. Але вона в'їлася на нього за гроші. В неї трохи було заощаджень, і, склавши їх з тим, що мав Фред, вони спромоглися придбати будиночок у досить пристойному районі. Але це було й усе. Вони навіть не втрималися на рівні Фредового класу. Майже всі чоловіки заробляли вдвічі більше, аніж він. Отож їхні дружини мали такі речі, які Дорін не могла собі дозволити. Вони вже стяглися на телевізор, але їм далеко було до всіх цих холодильників, автомашин та раковин з нержавіючої сталі. Ну, і пральна машина... Я думаю, саме пральна машина наповнила душу Дорін металом. Атож, старина Фред не мав би таких прикрас, як оце сьогодні, коли б не пральна машина.

Якось я завітав до них у неділю, і Дорін почала виплакувати мені свої жалі, в той час як Фред порався в садку. З ним були й діти, вони, граючись, стрибали довкола — двоє дітлахів, хлопчик і дівчинка. Коли Фред був дома, малі завжди тулилися до нього. Мабуть, Фред любив їх дужче за Дорін. Звісно, винуватити її

важко. До їхнього народження вона іноді підробляла, і в них було не так сутужно з грошима. Але з двома дітьми на руках їй довелося все кинути. Отож вона не мала особливих причин дякувати їм за появу на світ. Проте й закидати їй, що вона не віддає для виховання дітей всього, що може, було б несправедливо.

У кожному разі, цього недільного полудня вона стояла біля вікна й спостерігала за ними трьома — якась стара, жалюгідна, з сіткою зморщок на обличчі. І коли вона раптом обернулася до мене, я зрозумів, що зараз почнеться...

— Берте,— каже вона,— чи можеш ти щось придумати?

— Придумати? Що саме? — запитав я.

Вона дивилась у вікно на Фреда й дітлахів. Він копав канави, з-під його лопати сира земля летіла, мов тирса. Я ще ніколи не бачив такого силача. Довкола зі сміхом і криком бігали дітлахи. Крізь шибки їхні голоси ледь долинали.

— Яка з нього користь? — мовила Дорін, простеживши за моїм поглядом.— Скажи мені лишень. Я з двома малими на руках, їх треба годувати, одягати, взувати, а що робить Фред?

— Він працює,— відповів я.— Заробляє на життя в міру своїх здібностей.

Вона глянула мені просто в очі й сказала:

— Цього замало. Ти це знаєш, і я це знаю. Всі ми знаємо, що він сильний, але яка з цього користь?

Я знов перевів погляд на Фреда. Йому вже скоро тридцять. Усе його тіло пішло в груди і плечі. Ноги, може, й справді були закороткі, але через могутній широченний торс вони скидалися на задні кінцівки горили. Волосся вже ріділо над лобом. Саме тоді, як я дивився, він засміявся на якусь репліку дітлахів, і все його обличчя розпливлося в одну величезну посмішку.

— Радій і цьому, така моя порада,— сказав я Дорін.— Стари-на Фред не гірший за інших. Розбагатіти ти так і не розбагатієш, зате маєш гарного чоловіка, а дітлахи — гарного батька.

— Залиш таку пораду при собі, якщо нічого кращого не придумаєш, пане Всезнайко,— мовила вона.— А як би тобі сподобалося жити на сім квідів, з двома дітьми? Труситися над кожним пенні й ніколи не мати спокою? А випаде вільний вечір — єдине, що я можу собі дозволити, це піти на вокзал і дивитися, як прибувають поїзди. Він твій брат, і в нього не все гаразд. До кого ж мені звернутися, як не до тебе? Ти такий головатий, ти б міг знайти якийсь вихід для нього. А не торочити: «Радій і цьому».

І ще багато чого в такому ж дусі. Врешті слухати її стало нестерпно, я вдягнув пальто й подався геть.

Про Дорін та її клопіт я намагався не думати. Кінець кінцем, я був не її братом, а Фредовим, а той, здавалося, не скаржився на життя. Він був цілком задоволений. Звісно, вона його їдма їсть, але, на мою думку, коли ти не хочеш, щоб тебе їдма їли, то й не одружуйся.

Але її обличчя я не міг забути. Воно наче постаріло на двадцять років. Звичайно, Дорін не солодко. І хоч як я намагався ігнорувати це, але довелося визнати, що сім квідів — це сім квідів, тим паче, для жінки, яка мала добру роботу й ніколи по-справжньому не бідувала. Але хіба ж вона не знала, що у Фреда не багато олії в голові, подумав я. Сама винна. Проте не так воно легко відмахну-

тися. Якщо вам когось шкода, то ви вже не повернете собі спокій, звинувативши в усьому його самого. Жаль братиме вас і далі. Кінець кінцем, якщо повірите, цей жаль почав навіть отруювати мені життя. Сам-то я просто благоденствував. Вам же відомо — я по-стачальник будівельних матеріалів. Якраз тоді мені пощастило перекупити чудову партію порцелянових виробів, все, від ізоляторів до раковин. Я жив заможнo і вже затесався поміж людей, здебільшого грошовитих. Хлопців, які знали, що й до чого. А засісти в перших рядах, по тому, як ти завжди стовбичив на задній лаві, це мені подобалося. Я перестав навідувати ввечері «Лорда Нельсона» і приохотився зазирати до задньої стойки «Джорджа» — Бару для Обранців. В «Джорджі» звичайно збиралося непогане товариство.

Я розводжуся про це тому, що туди частенько заглядав Лен Ветерхед. То була велика людина. Шикарні костюми, автомобіль «бентлі», все, чого душа забажає. І збив він усе це з нічого, хоч не мав ще й п'ятдесяти. Починав колись службовцем у містечку розваг, потім організував змагання з боксу і ось став одним із найвідоміших менеджерів з вільної боротьби. Тепер ви бачите, що ця нагода підкотилася мені сама?

А проте, як не дивно, перший день-два я до цього не додумався. Аж поки якось увечері Лен Ветерхед не прийшов темний як ніч. Куточки рота йому обвисли, і мовчить, мов заціпило.

Я звичайно вмію розворушити людей і тут узявся за нього. Невдовзі мені пощастило вивідати, в чому річ. Він не знаходив борців. У нього були зали, були глядачі, а людей для боротьби не було.

— А от сьогодні я втратив,— сказав він,— одну з моїх кращих пар. На цих хлоп'ят справді можна було покластися. Де вони тільки не побували, і всюди показували добру виставу. Майк Лось і Біллі Трощило їхні борцівські прізвиська. Я завжди випускав їх разом. І раптом Огден, тобто Майк Лось, приходить до мене і каже, що він розриває контракт і йде тренером. Каже, він знає, що це не ті гроші, але така робота йому більше до смаку. Ви лишень подумайте, вісімдесят квідів на тиждень! І він відмовився!

— Вісімдесят квідів на тиждень? — перепитав я. І тут мені прикинулося, як Дорін біжить до крамниці й купує аж шість пральних машин, по одній на кожну кімнату.

Він кивнув і сказав:

— Під час сезону. А вже з квітня до вересня роботи, звісно, куди менше. Але ці двоє найкраща пара. Їхні імена — окраса моїх афіш. А в якій чудовій вони завжди були формі, як звиклися один з одним! Усі трюки знали. І ніколи не калічилися, не наживали ні розтягнення зв'язок, ані вивихів — нічого такого. А скільки я витратив на них грошей!

Я вдавав, ніби зацікавлений без усякої задньої думки, й заходився розпитувати його. За кілька хвилин мені стало відомо вже чимало. Досі до вільної боротьби я був байдужий і зовсім не знав, з чим її їдять. Мої уявлення про неї були приблизно такі: менеджер наймає залу, а імпресаріо виводить на ринг своїх хлопців. Словом, як у боксі. Виявляється — вільна боротьба не змагання, а таке собі акробатичне ревію. Борці — це добрі друзі й добрі партнери.

Кожна сутичка відрепетирувана од початку й до кінця. Якщо ви ходили на змагання, то, мабуть, помічали, як щоразу, тільки-но один борець повалить другого, взявши в страхітливий захват, викручуючи суглоби і змушуючи його кричати не своїм голосом (ну, тепер йому хана, думаєте ви), як той, хто зверху, несподівано попускає обійми і дає суперникові встати. Бо тепер уже йому черга бути насподі, аж доки глядачам усе те не обридне, і хтось із них мусить-таки перемогти й звільнити місце для наступної пари.

Вам, мабуть, цікаво, про що я спитав Ветерхеда? Яка ж воно публіка на таких видовиськах? І що їй за втіха, коли навіть п'ятирічна дитина легко дотямить, що це не боротьба, а шахрайство? Звісно, обдурити її цим не обдуриш, але, в такому разі, що ж вона там робить? Лен Ветерхед не зумів тоді до пуття пояснити, а я й поготів. Очевидно, дивлячись, як борюкаються двоє здорованів, юрба так збуджується, що їй уже байдуже, обдурюють її чи ні. Люди просто не встигають подумати про це спокійно.

Лен розповів мені і ще дещо про те, як воно робиться. Іноді борців наділяють чимось — ну, ніби характером або роллю. Добрий хлоп'яга супроти поганого хлоп'яги, мов у ковбойських фільмах. Один із них носить одяг, що надає йому диявольського вигляду, і яке-небудь моторошне прізвисько, приміром, Чанг Пострах або Доктор Смерть. Він бореться з якимось синьоокиим, білявим і добрим простаком, бореться нечисто й тим настроює проти себе глядачів. Вони починають обкладати його лайкою й погрожувати, а він огризається й показує їм кулак. І, звісно, другий хлоп'яга дозволить майже перемогти себе, та в останню півхвилину несподівано візьме гору й ледь не скрутить суперникові в'язи. Ось тоді вони всі починають аж підстрибувати від захвату. А тепер і подумайте, де ще зможуть вони дістати стільки втіхи за якоїсь півкрони? Футбол, звісно, гра добра, але в футболі вам не гарантований виграш улюбленої команди, і ви не зазнаєте таких розкошів, бачачи, як штурхають і топчуть ногами супротивну команду. Саме тут вільна боротьба має незаперечну перевагу, бо так впливає на деякого з цих пришелепуватих, що після сезону-другого вони вже не хочуть і думати про якісь інші видовища. Авжеж, той, хто вигадав оту боротьбу, мав голову на плечах.

— Слухай-но, Лене,— мовив я, вибравши момент, коли нікого не було поруч і ніхто не міг підслухати. Звісно, ви вже знаєте, про що піде мова.— Тобі справді бракує борців? — запитав я його.— Тобто, якщо я підшукаю дужого хлоп'ягу, справді дужого, і він захоче почати з найнижчого щабля, ти візьмеш його навіть без ніякого досвіду?

Він глянув на мене з хитринкою і сказав:

— Це залежить від нього самого. Якщо він не має досвіду, я мушу знайти йому партнера й тренувати його, починаючи з нуля. За цей час він не дасть мені й пенні. Поки він тренуватиметься, я не зможу його взяти на повний робочий день.

Ми трохи поторгувалися, і врешті він попросив мене викласти напрямки, кого я мав на увазі. Отож я розповів про Фреда. Сили в цього чоловіка стане на сімох борців, дарма що вона досі не дала йому й пенні.

Та попри своє хитрування, Лен Ветерхед був зацікавлений не менше за мене, і перш ніж ми вихилили по чарці й пішли з бару, все було домовлено. Фред мусив щовечора в будень та вихідні ходити на тренування з цим хлоп'ягою Біллі Троцилом, який залишився без партнера. Після доброго тренінгу, відрепетирувавши свій перший бій з початку до кінця, вони вийдуть на арену. А вже на арені Фред відразу ж почне закріпати великі гроші. Виступаючи тричі на тиждень, він матиме від п'ятдесяти до вісімдесяти квідів, залежно від касового збору.

Звісно, Лен Ветерхед хотів спершу побачити, чи справді Фред такий, як я розказую, але я знав — тут можна бути спокійним. Його силу я не тільки не перебільшив, а навіть дещо применшив. Я не хотів видатися Ленові пустопорожнім базикалом. З такою людиною, як він, можна робити великий бізнес, якщо тільки не ловити гав і завоювати його довіру. Від'їжджаючи в своєму «бентлі», він поплескав мене по плечі, і я відчув себе на сьомому небі.

Зволікати було нерозумно, і от уже наступного вечора я запросив Фреда на чарку й почав утовкмачувати йому свою ідею.

— Як там малята, Фреде? — запитав я.

— Чудово, — сказав він. — Я навіть не знаю, хто з них росте швидше. Іноді я думаю, що Пітер, а іноді, що Пола. Вони тільки й знають, що ростуть. І які розумні! Це в них, бачиш, од матері. Знаєш, що вони оце сказали? — І заходився переказувати мені всі їхні дитячі сентенції. Я дозволяв йому теревенити, бачачи, як він лагідніє. Брат сам робив мою роботу за мене, а мені залишалось тільки слухати й коли-не-коли замовляти нову порцію віскі.

Отож я вислухав цілу повість про те, що малята робили або казали від самих пелюшок, повість, чуту вже й перечуту, бо він ніколи ні про що інше не балакав. А коли він замовк, я ще раз його підштовхнув. Гроші.

— У тебе двоє вже великих дітлахів, — мовив я. — Дітлахів, гідних кращої долі. А які можливості відкриваються тепер для молоді. Ось тут і не завадила б якась дешиця грошей.

— Це саме я чую й від Дорін, — сказав він, і обличчя його спохмурніло. Вираз на Фредовому обличчі змінювався дуже повільно — не так, як у інших; здавалося, першій міні треба часу, щоб зійти, а другій міні — щоб зайняти її місце. Так ото піщані замки розмиваються хвилию далеко не одразу.

Звичайно, наївно було сподіватися розворушити його одразу, якась нова ідея доходила до нього, як до жирафи, і тому я вирішив діяти навпростець. Я запитав, чи він чув коли-небудь про Лена Ветерхеда. Не чув. Я розповів йому, що Лен Ветерхед робить великі гроші і для себе, і для інших, влаштовуючи змагання з вільної боротьби. Фред на хвилику замислився, і я вже чекав його запитання, що це воно таке, вільна боротьба, але врешті він, мабуть, вирішив, ніби чув про неї. Повільно обернувшись до мене, він буркнув:

— Ну?

— От тобі й ну, — сказав я. — Головне, Лен Ветерхед дуже цікавиться тобою, Фреде. Справді дуже цікавиться.

— Цікавиться мною? — перепитав він, ляпнувши себе по грудях, начебто хотів допевнитися, що його особу ні з ким не сплутано.

— Авжеж, тобою,— сказав я.— Він чув про твою силу, про твої м'язи. А це, розумієш, головне у вільній боротьбі. Все інше наживне. Вони мають гімнастичну залу, де тренуватимуть тебе.

Було ясно як божий день, що він нічогосінько не розуміє, куди це я хилю. До чого тут вільна боротьба, до чого гімнастична зала, до чого тренування? І тут я раптом відчув, що мені хочеться стукнути його як слід. Вибити з нього оте тупоумство.

— Слухай-но, Фреде,— сказав я.— Як ти думаєш, нащо я морочуся, розповідаючи тобі про це?

— А яка ж це морока? — відповів він.— По-моєму, ми просто зустрілися за чаркою.

— Нехай і так,— сказав я. Врешті, він був мені братом.— Але тобі пощастило, Фреде. Ти маєш брата, який сушить собі голову за тебе.

— Ну, дякую,— мовив він.

— Я можу влаштувати тебе на великі гроші,— сказав я, переходячи до діла.— Ніякого більше клопоту з Дорін. Усе, що душа бажає, для дітлахів. Гарно їх одягатимеш. Возитимеш до моря. Віддаси до пристойної школи.

— Ти можеш так зробити? — запитав він, вирячивши очі.

Я зрозумів, що взяв правильну ноту.

— Будеш слухатися мене,— сказав я, поплескавши його по плечі,— і я влаштую тебе на таке місце, де матимеш вісімдесят квідів на тиждень.

Тут він зареготав. Чи то пак регіт повільно надимав його широкі груди. Минуло не менше двох хвилин, перш ніж звуки вихопилися з рота.

— Атож, смійся собі,— мовив я.— Але коли ти пересмієшся, я введу тебе в курс справи. Вісімдесят квідів для тебе — купа грошей. І навіть для мене купа. Але для Лена Ветерхеда це звичайнісінька річ.

Фред почав длубатися у своїй пам'яті, відшукуючи ім'я Лена Ветерхеда, почуте лише дві хвилини тому, і врешті зі звичним збентеженим виразом підвів голову, подивився на мене й запитав:

— Боротьба?

— Боротьба,— сказав я.— Ти ніби створений для цієї роботи.

Він узяв своє пиво, начебто збираючись відпити ковток, але тільки подивився на нього, відставив і знову звернув очі на мене.

— Ти жартуєш, Берте,— мовив він.— Це лише один із твоїх жартів.

— Вісімдесят квідів на тиждень,— сказав я.— Можеш не вірити мені. Можеш не слухати мене. Піди спитай у Лена Ветерхеда.

Він похитав головою.

— Слухай, Фреде,— сказав я.— Тобі хочеться чи не хочеться мати гарні речі для Пітера й Поли?

— А в них усе гаразд,— мовив він майже лютю.— Вони не знають нестатків. Я піклуюся про них, і нам добре разом. Вони мають будинок, де жити, й садочок...

— А могли б мати куди більше,— швидко докинув я,— якби тільки їхній батько усвідомив свої потенційні можливості.

Останні два слова зовсім збили його з пантелику. Такі слова часто лунають у Барі для Обранців у «Джорджа», але не в «Лорді Нельсоні», де ми тоді сиділи.

— Не заплутуй мене, Берте,— сказав він.— Не заплутуй мене мудрими словами. Я працюю, отримую платню, і ми живемо на неї. Ми можемо бути щасливі.

Сперечатися тут мені не хотілося, і я просто пішов далі. Спочатку я змалював картину страждань Дорін, тоді заглянув наперед, коли діти вже стануть підлітками і потребуватимуть багато речей, щоб не бути гіршими за інших, — гарний одяг, моторолери тощо. Я пояснив йому, що вони не можуть усе життя гратися з ним у садку й не прагнути більшого.

— Ти заробляєш достатньо,— сказав я,— тепер. Але почекай, доки вони підростуть. Тобі треба буде вчетверо, вп'ятеро більше грошей, аніж ти маєш нині. Хто їх тобі дасть? Грінел? Це смішно, і ти це знаєш.

Я так розтривожив його, що врешті він погодився піти зі мною до Лена Ветерхеда. Але я подумав, що треба спершу повести його на боротьбу, аби він дістав хоч якесь уявлення про те, чим збирається зайнятися. Мені не хотілося, щоб у Лена Ветерхеда з першої ж їхньої зустрічі склалося враження про нього, як про цілковитого невігласа. Треба ввести його хоч в якийсь курс.

Отож десь на третій вечір ми пішли до Ратуші на одну з Ленових вистав. Усе, як і мало бути — квитки ціною до квіда, напхот напхана зала, і кожен присутній збуджений перспективою побачити узаконене калічення на рингу.

З самого початку я вже знав, що з Фредом доведеться помучитися. Я вже стільки намучився, підбадьорюючи і звеселяючи його, стільки намучився, що мені аж самому стало дивно, навіщо я це роблю. Просто з братньої любові, відповів я собі на це запитання. Заїхав я за ним власною автомашиною — звісно, Дорін була цілком на моєму боці, бо я розповів їй про свої наміри — і по дорозі зупинився й змусив його вихилити кілька чарок і навіть почаствував сигарою, однією з тих «панателлас» ціною в шилінг і дев'ять пенсів, що в уяві таких людей, як Фред, пов'язуються з різдвом.

Але все було марно. Навіть ще перед виходом першої пари борців я вже бачив — Фредові це не подобається. Його дратувала атмосфера в залі, дратував якийсь гострий душок у цій атмосфері. Звісно, він був завжди такий лагідний, він ненавидів будь-яку колотнечу та насильство. Поки ми сиділи, чекаючи, я озирнувся довкола і на якусь хвилину побачив усе його очима. Величезна тьмяно освітлена зала з хмарами сигаретного диму під стелею. І ринг, залитий різким білим світлом, подібний до операційного столу, на якому ось-ось випустять комусь кишки. Та й обличчя навколо нас були не з приємних, хоч і не всі. Можливо, десь у натовпі ви б і не помітили їх, але тут отой вираз неприхованого прагнення крові робив їх ще потворнішими й жорстокішими.

І тут я згадав — вісімдесят квідів на тиждень! І вже знав, що з допомогою Дорін умовлю Фреда, хоч би що там він подумав про цей вечір.

Врешті вистава почалася, і, знаєте, повинен сказати, я добре й не бачив, що там було в програмі. Я мав свою роботу — тримати Фреда, уговкувати його, повертати на місце. Без мене він би, мабуть, не всидів після першої ж хвилини сутички. А спочатку був увесь цей балаган — вийшов конферансьє й прокричав імена, тоді з'явився рефері з двома борцями, і ті тут же зчепились. Одного

звали Джім Ескімос, другого Ірландчик Дойл чи якимось так. Джім Ескімос був поганий. Зразу впадало в око, що він боротиметься нечисто. На справжнього ескімоса він не дуже-то й скидався, хіба що був губатий, з плескати́м носом і трохи косоокий. Ірландець, звичайно, був хлопцем, приємним на вигляд. Нарочитішо́ї пари годі було собі й уявити. Щоразу, коли рефері робив свої зауваги борцям або вдавав, ніби робить, публіка глузувала з Джіма Ескімоса, а він поривався прибити когось, і рефері хапав його за поли. І щоразу Ірландчик залишався стояти на місці, спокійний і вродливий. Я б то вже посміявся, якби мене не так бентежила реакція Фреда. Той нібито зовсім не тямив, що ж там такого смішного. Всі ці образи, викрики й погрози просто приголомшили його. Десь так харапудився б кінь при спробі провести його повз якусь опудало чи страхів'я. «Спокійно, Фреде, спокійно, — весь час казав я йому. — Це розважальний номер, розумієш? Це не боротьба — це акробатична гра. Пам'ятай — це акробатична гра». Не встиг я вимовити ці слова, як Джім Ескімос оді́пхнув суддю й кинувся в бійку, перш ніж Ірландчик став у стойку. Ще б пак! Джім скочив на нього, ухопив за голову й нагнув її аж до колін, викручуючи водночас так, що ледь не відірвав її. Поки ошелешений Ірландчик, хитаючись, безтямно крутився на місці, він дав йому в живіт — аж виляск пішов по всій залі. Що не кажи, спритно це в них виходило. Але для Фреда це було вже занадто. Він враз схопився зі свого крісла, і якби ми не сиділи посередині ряду, він би був уже, мабуть, біля виходу, і мені б ніколи не перейняти його. Виручили мене тутешні завсідники. Вони заплатили за свої місця, видовище лише починалося, і вони не бажали, щоб перед очима в них маячив цей здоровенний, як бугай, чолов'яга, відтоптуючи їм ноги. Пообертавшись, вони зашикали, щоб він сів, і посадили його. Він сів, але вже не дивився на ринг.

Так ми просиділи до кінця. Фред сидів у кріслі обм'яклий, безвольний і вже не поривався йти. Він ні разу не ворухнувся, втупивши очі просто себе. Я навіть не міг збагнути, зиркаючи на нього, чи він стежить за борцями, чи ні. Ну, а сам я вмовився зручніше, спостерігаючи бій. Врешті я заплатив за це видовище. І якщо Фред не міг зосередитись, то мені доведеться дивитися за двох. Кидати гроші на вітер я не люблю.

Після всього ми зайшли до шинку промочити горло, і я замовив два пива. Фред вихилив своє чотирма ковтками. Я бачив, як тремтіла склянка в його руці. Запитувати, якої він думки про вільну боротьбу, було зайве.

— Ну, Фреде, ти все бачив, — сказав я. — Я не збираюся тебе умовляти. Я показав, який у тебе шанс, і якщо ти не захочеш ним скористатися — діло твоє.

Він обернувся і глянув на мене. Обличчя його було бліде, як у мерця. Ніколи ще не бачив я його таким.

— Ти все ще хочеш, аби я зайнявся цим? — запитав він.

Я не відповів, і він нічого більше не сказав. Я допив своє пиво, а тоді відвіз його додому. Ну що ж, подумав я собі, хіба це перший мій невдалий задум?

Дорін уже чекала на нас. Я був такий лютий за змарновані час і гроші, що коли вона запросила мене на склянку чаю, то відмовився навідріз. Я навіть з машини не виліз. Вона перемовлялася зі

мною з порога, а коли побачила, що я не збираюся виходити, підійшла до хвіртки й нахилилася до машини.

— Що сталося? — запитала вона.

— Та нічого, — сказав я. — Фредові не подобається вільна боротьба, оце й усе. Доведеться для його дозвілля підшукати якесь інше хоббі.

І поїхав собі. Хай-но тепер сам виплутується. Я уявляв, як він намагається пояснити Дорін своє небажання займатися боротьбою навіть за вісімдесят квідів на тиждень. І злорадно подумав, що так йому й треба. Стільки клопоту й витрат для мене, а найгірше, що я виставив себе перед Леном Ветерхедом пустопорожнім базікою. Дурним, безвідповідальним базікою. Хай вона тепер з ним побалакає, думав я, замикаючи гараж.

Після цього я вирішив, що всьому кінець. Кілька вечорів я не заходив до «Джорджа», бо не знав, що казати при зустрічі з Леном Ветерхедом. Нехай воно забудеться, подумав я. В кожному разі, добре, що я не став тоді виправдуватися перед Леном, бо невдовзі сталася подія, справді дивовижна для мене.

Якось уранці я сидів у своїй конторі. Я називаю її конторою, хоч це всього лише одна кімнатка, і я досі виконую сам усю свою секретарську роботу. Але незабаром все буде інакше. Я вже накинув оком на більше приміщення, а мої справи йдуть дедалі краще. Отож я сидів там і обраховував ціни на раковини, коли двері розчинилися — на порозі стояв Фред. Уявляєте собі, пізнього ранку.

— У чому річ? — запитав я. — Вигнали з роботи?

— Я працюю на доставці, — мовив він. — А зайшов, щоб побалакати з тобою.

— Про віщо? — запитав я. Досить сухо. Хай не забуває, що не виправдав моїх сподівань.

— Слухай-но, — мовив він, зайшовши до кімнати, але не сідаючи. — Цей Лен як-його. Коли ти зможеш відвести мене до нього?

Я подивився йому у вічі й раптом зрозумів, що сталося. Він мав вигляд щойно репатрійованого з пекла.

— Побалакали з Дорін? — запитав я недбало.

— Коли можна зустрітися з цим Леном? — мовив він, пустивши повз вуха мої слова. Звісно, йому неохота й згадувати про це. Мабуть, Дорін показала свої кігті, і тепер він волів вийти на арену супроти Джіма Ескімаса, аніж зчепитися з нею у власному домі.

Я зняв трубку й набрав номер контори Лена Ветерхеда. Коваль клепле, поки тепле. Надто багато від цього залежить. Мені пощастило: Лен був на місці, і я відразу зв'язався з ним. Перш ніж я повісив трубку, все було домовлено — коли Фред має прийти й обговорити справу.

Після цього я заспокоївся. Я знав, що Фред не роздумає. Він може роздумати і не стати борцем, але від зустрічі з Леном Ветерхедом не відмовиться. Хай тепер Лен Ветерхед умовляє його сам. Мені ж лишилося тільки вмити руки і чекати подяки.

Кілька наступних днів минули гладесенько-рівнесенько. Я майже не помічав Фреда й приймав належну шану від Дорін. Вона зустрічала тепер мене солодка як мед. Я був для неї рятівником, я перетворив її чоловіка, попихача в бакалійній крамниці, в славетного багатого борця. Принаймні він вийшов на цю стезжку. Ленові,

очевидно, він припав до вподоби, той оцінив багаті можливості такої сили в борцівському бізнесі, бо взяв його в повну науку. Поводив його по залі та всіх закутках. Якби Фредові й захотілося назад,— він уже не зміг би, бо Лен відразу ж домовився про його зустріч з Біллі Трощилом. Це з тим колишнім партнером Майка Лося, тепер уже тренера.

По-моєму, Біллі більше, аніж хто інший, переконав Фреда виступити на арені. Він мав професійну виучку і викликав більше довіри, бо ставав до пари з Фредом саме там, на ринзі. Робити ж щось таке, чого б не робив сам, він Фреда не просив. Цим він зразу поставив себе в зовсім інший розряд, ніж той, де були я, Дорін, Лен Ветерхед і публіка. Я стільки начувся про Біллі Трощила, чиє справжнє ім'я було Артур Трубшо, що якось у неділю вранці пішов з цікавості подивитися на їхнє тренування в Ветерхедовій залі.

Я застав їх уже в борцівських стойках і відступив назад, щоб краще спостерігати. Артур був міцний здоровило, а все ж не міг зрівнятися силою з Фредом. Він був куди прудкіший і легший на ногах, до того ж добре тренований акробат і таке інше, і я бачив, як сторожко слідкує він за Фредом. Не те, щоб його боявся, а просто з обачності. Він не хотів припуститися ані найменшої помилки, бо знав, що коли раптом Фред забуде приписи і дасть волю своїй силі, то недовго й до каліцтва. А на ринг він виходив не для того, щоб покалічитись, я це бачив. Він був розумний і спритний актор і ніколи не забував, що робить. І обличчя мав немічене. Досі ніхто ще не зумів ударити його як слід і перебити йому носа, і ніхто ніколи й не вдарить, якщо він уміє цьому запобігти.

Коли я прийшов, він саме навчав Фреда, як вириватися з захвату. Зваливши на спину, він викручував йому ноги так, що мене морозом обсипало. Але Артур не переставав повторювати Фредові, що цей прийом не завдасть йому ніякої шкоди, треба тільки розслабитися й чекати його. Якийсь час Фред мусив корчитися з болю, а тоді раптом підтягти коліна й копнути Артура в груди, перекинувши його навзнак. Після цього вони могли перейти до наступного ходу. Артур дуже старанно показував Фредові місце на грудях, куди мали вдарити ноги. Промак був неприпустимий. Він не хотів дістати під дихало, щоб потім світ пішов шкереберть, а з другого боку, не бажав бути поціленим у горло надто високо задертою ногою. Він визначив точку й відпрацьовував удар, аж доки Фред зміг би повторити його навіть уві сні. Ні одним дюймом вище або нижче. Я саме прихилився до стіни, курячи й стежачи за грою, коли почув над вухом голос Лена Ветерхеда:

— Здається, вони вже непогано при звичаїлися один до одного.

— Цей хлоп'яга Артур підготує Фреда як слід,— відповів я.— Він дуже старається.

— Ще б не старався,— мовив Лен дражливо.— Боротися він не бореться, а отримує повну платню протягом усього тренувального періоду. Одне таке тренування дає йому стільки ж, скільки бій на рингу.

Поки він говорив, Фред тицьнув кулаком кудись у поперек Артурові. Чи то Артур йому так звелів, а Фред допустився промашки на якийсь дюйм або два, чи, може, удар вийшов надто силь-

ний, хто його знає. Та тільки Артур гепнувся на підлогу, хапаючи ротом повітря й стогнучи, що йому відбили нирки і що він зараз же піде до свого адвоката й подасть позов геть на всіх. Фред стояв над ним з винуватим виглядом, а Лен підійшов, щоб заспокоїти його.

— Не пощастило тобі, Артуре,— мовив він, намагаючись повернути все на жарт.— Фред надалі буде обачливішим, адже так, Фреде?

— З вашого місця воно здається просто,— мовив Артур, холодно глянувши на Лена Ветерхеда. Обличчя його було бліде. — За такі побої треба подвійну платню.

— А успіхи вже помітні, Артуре,— сказав Лен, ухилиючись од відповіді.— Ти знаєш, у тебе виходить здорово.

— Виходить здорово? — сказав Артур, зводячись на ноги.— Щоб вас так лупнули от сюди, коли це виходить здорово!

— А що я зробив не так? — утрутився Фред, начебто він знову був у Грінела й поставив не туди мішки з борошном, або що інше.

— Я покажу тобі, що ти зробив не так, — раптом мовив Артур і, без попередження схопивши Фреда за карк, рвонув йому голову донизу — той аж перегнувся вдвоє, — а тоді стусонув кулаком у нирки.

Я ледве не зомлів, побачивши таке. Ну, а Фред — він тут же скрутився. Я думав, він зараз блюватиме. Врешті він якось зіп'явся навкарачки, але далі звестися не міг.

— Ось це я тобі й вбиваю в голову, — сказав Артур холодно.— Затям собі це, і, можливо, ми почнемо робити успіхи.

— Фреде, — запитав я крізь линви. — Як ти себе почуваєш?

— Не заривайся, Артуре, — сказав Лен Ветерхед.

— Тепер він знатиме, — мовив Артур, але якось занепокоєно, бо Фред, обливаючись потом, уже спинався на ноги, і тренерові не дуже подобався вираз його очей. Так само і нам. Куди й поділася вся його лагідність, усе його обличчя горіло болем і люттяю. Як я давно вже помітив, його широченні груди ніби переважували решту тіла, і коли він ступив крок чи два до Артура, то розхитувався, наче горила.

Артур не зрушив з місця, але я постеріг, як він несамохіль став у борцівську стойку, готовий захищатися. Щоб суперник не зміг скрутити йому в'язи, голову він увібрав у плечі. Цілком неспівідомо, я думаю. Все це відбувалося в лічені секунди. Ми вдвох з Леном кинулися їх розбороняти. Лен проліз крізь линви і став поміж ними, а я, перескочивши й собі, схопив Фреда за руку.

— Не треба, Фреде, — мовив я. — Це я, Берт.

Досі він не помічав моєї присутності, і звук мого голосу вивів його з трансу. Але його мозок працював, як завше, повільно: ось так, мабуть, подумав я, виринає з безодні водолаз.

— Він мене вдарив,— сказав Фред, наче ми знову опинились на дитячому майданчику.

— На сьогодні досить. Залишити ринг,— мовив Лен Ветерхед своїм менеджерським голосом.

Артур підійшов до Фреда й подивився йому просто в очі. Я позаздрив його мужності.

— Не ображайся, Фреде,— сказав він.— Я трохи погарячкував, коли ти зацідив мене не туди, от і все. Спробуємо ще раз.

Мені сподобалося, що він робить по-своєму, знехтувавши наказ Лена Ветерхеда на сьогодні кінчати. І він, звісно, йшов на певний ризик, пропонуючи Фредові стусоннути його ще раз. Але все вийшло чисто. Вони зробили кілька рухів, які для глядачів видавалися танцювальними па, а тоді Фред махнув кулаком, і на цей раз, певне, попав куди слід, бо, хоч гепнуло так, ніби хтось підгилив носачком чемодан, Артур лише оскірівся, й обидва пішли одягатися.

Обернувшись, я побачив, як Лен Ветерхед пильно дивиться їм услід. Вигляд у нього був збуджений.

— Я придумав для нього прізвисько, — сказав він. — Ти бачив, який вираз з'явився сьогодні на його обличчі? Щось від горили? На рингу він вартий мільйонів.

Що ж, мільйони мільйонами, але Фред доводився поки що мені братом, і я був не в захваті від цього відкриття.

— Яке прізвисько? — запитав я не зовсім чемно.

— Цар Каліббан,— мовив він.

— Цар хто? — запитав я. Воно звучало для мене трохи чудно.

— Каліббан. Це було таке страховище на безлюдному острові, наскільки мені відомо. Саме це й треба підкреслити у Фредові. Його дикість.

— То назвім його Диким Фредом, та й квит,— запропонував я.

Але відразу пошкодував про свої слова. Я збагнув, що дозволяю собі забагато. Якщо я й надалі хочу триматися близько Лена, то нема чого сунути носа в його бізнес. Він лише поглядом дав мені зрозуміти, що попросить у мене поради, коли вважатиме за потрібне. Отож я вирішив прикусити язика й дати ходу. Не хотілося псувати все тепер, коли діло начебто пішло на лад. Тобто я хочу сказати, що тільки завдяки таким хлопцям, як Лен Ветерхед, хлопці, подібні до мене, знаходять собі місце під сонцем.

Після цього я деякий час удавав, наче мені ні тепло, ні холодно. Я вже нікуди не ліз і жодного разу не бачився ні з Леном, ні з Фредом, ні з Дорін. Час минав поволі, і хоч я знав, що близький виступ Фреда й Артура, але не дуже сушив цим собі голову. Аж ось якось надвечір, коли я саме замикав контору, з'явилася Дорін.

— Я проситиму тебе про одну послугу, Берте,— сказала вона.

— Знаю,— відповів я.— Вивести Фреда на ринг за руку.

— Ні, серйозно,— мовила вона, кинувши на мене стурбований погляд. Її обличчя загострилося, так мені принаймні здалося. Щось їй лякало.

— Фред поводитьсь дуже дивно,— сказала вона.— Відтоді, як зовсім пішов від Грінела й став тренуватися з Артуром.

— Я цього навіть не знав,— відповів я.

— Авжеж, останні три тижні перед першим виходом,— сказала вона. — Так було домовлено. Три тижні якраз буде за чотири дні. Містер Ветерхед платив йому стільки ж, як і Грінел. Але коли він почне виступати, то матиме ті самі гроші, що й Артур.

Отже, великих грошей вони ще не бачили. Лише клопіт і невпевність.

— При чому ж тут я? — запитав я її.

— Фредові це не подобається, — сказала вона. — Він робить це задля інших, але йому воно не подобається. А подеколи він буває такий дивний. Мені часом здається, ніби він мені зовсім чужий.

— Коли він приносить вісімдесят квідів за тиждень, — мовив я, — тобі буде однаковінько, чужий він тобі чи ні.

— Берте, це несправедливо, — відповіла вона і раптом зайшлася сльозами. Ви тільки подумайте! Дорін!

— Він мене лякає, — мовила вона, схлипуючи так, що її чутно було на вулиці. — Якось ми трохи посварилися з ним за дітей. Я вважала, що їм треба сказати про його нову роботу, але він сказав «ні», нехай думають, ніби я й досі працюю в Грінела. Але ж вони все одно визнають, Фреде, доводила я йому, то чому б не сказати їм зараз? Крім того, Пітер буде так пишатися, що його батько справдешній борець. Я й далі наводила такі докази, коли раптом у нього вирвалося ніби гарчання. Досі я ще не чула від нього таких звуків, і він так блимнув на мене. А в очах щось звіряче. Господи, Берте, я не можу це пояснити. Я думала, він зараз мене вб'є.

— Він зачепив тебе хоч пальцем? — запитав я.

— Ні, — відповіла вона.

— Ну що ж, — мовив я, — якби кожен чоловік, що кричить на свою дружину, умів лякати її так, як оце ти зараз налякана, у світі жилося б куди краще.

Вона немовби трохи заспокоїлася. Врешті, ніщо так не заспокоює, як чийсь твердження, що твої страхи уявні. Але вона ще не скінчила й перейшла до наступного пункту.

— Берте, обіцяй у вівторок увечері прийти на боротьбу, — мовила вона. — Я відчуваю, що мушу бути там, але, боюсь, не витримаю сама.

— Чому б тобі не лишитися дома? — сказав я.

— Не можу, — мовила вона. — Я мушу бути з ним.

Цей намір видався мені кумедним. З ним. Вона й тисячі інших людей. Але я дав слово піти. Особливої охоти не мав, але вона була стурбована, й, окрім того, мені було цікаво подивитися, як же далі розвиватиметься дійство.

Я запитав Дорін, чи є в неї контрамарки — нема. Ось це мене й переконало остаточно. Тобто тепер я вже не сумнівався, що їй непереливки, якщо вона прогавила таку нагоду — заощадити бо-дай п'ятнадцять шилінгів.

Так чи інак, я заїхав по неї того вечора. Вона попросила мене приїхати близько шостої, щоб устигнути перед від'їздом перекусити, і сталося так, що в парадному я зіткнувся з Фредом. З причини його першого виходу Лен Ветерхед заїхав по нього, як по якесь велике цабе, своїм «бентлі», прихопивши й Артура. Всі троє саме виходили назустріч мені з будинку, і я мушу сказати, це скидалося достоту на похід заарештованого підручки з двома детективами Скотланд-Ярду. Вони підбадьорювали його, а Артур навіть ніс йому валізку, мабуть, з борцівським спорядженням. Я впізнав її. Це була його давня футбольна валізка. Колись він клав туди труси, бутси та інші речі, а також пляшечку з рідкою маззю. Ще в часи, коли ми мали од вісімнадцяти до двадцяти одного й

жили обидва вдома. Дивно було бачити, як стара футбольна валізка випливає тепер у двері, у таку незвичну путь. А з нею й старина Фред. Мене він не впізнав. Хоч я й озвався до нього, він глянув на мене якимись невидючими очима. Обличчя його було сумне й самотнє. Так, самотнє, начебто він років з п'ять пробув у пустелі і втратив усяку надію здібатися коли-небудь з іншою людською істотою.

Нічого, подумав я, попервах завжди важко, що б ти не починав робити. Призвичаїться. Я зайшов до вітальні й побачив Дорін з дітьми. Порозкладавши на столі якусь гру — кубики чи щось подібне, — вона намагалася зацікавити їх, щоб прикрити відступ Фреда. Але їй це не дуже вдавалося. Діти відчували — в родині щось діється, і все допитувалися, куди пішов тато, аж поки їй терпець увірвався, і вона цитькнула на них.

Ми мовчки з'їли оселедця, потім прийшла сусідка — доглянути дітей, а ми одяглися й рушили в дорогу. У машині я спробував трохи заспокоїти Дорін.

— У цей ось вечір, — доводив я їй, — ви з Фредом скажете «прощай» усім своїм турботам. Вірних п'ятдесят — вісімдесят квідів під час сезону, а після втрати форми він завше зможе вернутися до своєї бакалії. Тобі дуже пощастило, — сказав я їй.

— Але якщо Фред так переміниться... — заскиглила вона, та я різко урвав її. Вислухувати такі дурниці я не збирався.

— Переміниться, переміниться, — сказав я. — Зміна професії завжди непокоїть спочатку. Це не боротьба. Це акробатична гра, і Фред добре підготовлений для неї. Така нагода трапляється лише раз у житті. Ти ж знаєш, олії в нього небагато в голові, тому тільки ця робота йому й під силу.

Вона трохи втихомирилася, але коли ми прибули до ратуші й побачили, як народ товпом товпиться, Дорін знову занепокоїлась, і, по правді, я теж себе не дуже добре почував. Ну й пик! Такі тільки в кошмарному сні привидяться. І хто страхотливіший — чоловіки чи жінки, — це треба ще подумати. Жінки були всякого віку — од стареньких бабусь до дівчаток-підлітків, — і очі в кожній збуджено блищали в чеканні побачити щось справді моторошне. Побачити, як б'ють і калічать чоловіка, — ось задля чого всі вони прийшли сюди, і це було так ясно, немовби вони носили на собі афіші. Можливо, всім їм свого часу перепало від якогось чоловіка. Мабуть, кожній жінці часом перепадає. Ну, подумав я, принаймні вільна боротьба ніколи не втратить прихильників. Хай закриваються кінотеатри, закриваються собачі перегони, але це завше матиме успіх. Фред знайшов собі надійну роботу, мовив я собі. Але в душі не почувався дуже щасливим.

Після звичного в таких випадках велемовного та барвистого вступу вийшла перша пара. Один борець зображував типа, затягнутого з голови до ніг у червоне трико, з дірками лише для очей, зате другий чоловік вийшов майже голий. Червоного звали Червоний Демон чи Багряний Диявол, або якось так. Це проти нього мала бути настроєна юрба, хоч, наскільки я бачив, обидва були однаково жажливі, і коли настав час боротися нечисто, бити суперника, коли той не дивиться і таке інше, то ніхто з них не гребував будь-якими засобами. Але публіка прийшла сюди полоскотати собі нерви, і всі одразу ж почали заводитися. А дівчата

Ті й собі вигукували всяку мерзоту. Де вони її тільки набралися, не знаю. Але всіх переплюнув голомозий одоробало за чотири крісла від мене. Щастя хоч, що ми сиділи в третьому ряду від рингу, а то б коли ближче, то цей парубійко, мабуть, просунув би свою лисину крізь линви, аби краще гарикати на борців. Він наче зовсім не тямив себе. Подавай йому вбивства, і край! Чи не про таких бузувірів часто пишеться в недільній пресі? Він не замовкав від першої до останньої хвилини. І коли пристрасті на рингу розпалювалися по-справжньому, він схоплювався на ноги й починав від збудження танцювати, аж поки люди позаду хапали його й садовили назад у крісло.

Дорін раз чи двічі зиркнула на цього голомозого, і я здогадався про її думки. Якщо він так галасуватиме, коли боротиметься Фред, то вона цього не витримає. Я спробував знищити його дотепами, осмішити його перед нею, але мені бракувало натхнення. Він і мені не здавався смішним — ось у чому лихо. Тоді я згадав про гроші.

— За вісімдесят квідів справа варта заходу, — сказав я Дорін.

Вона кинула на мене невиразний погляд — от і знай, що вона там думає.

Ми подивилися ще три чи чотири зустрічі, і сприйняття моє притупилось. Я знов міг тверезо міркувати і подумав: що ж, нехай ця купа галасливих дурнів утішається і дозволяє себе морочити.

— Робота як робота, — сказав я Дорін.

Вона відповіла мені тим самим поглядом.

Заглиблений у роздуми, я ледве стежив за рингом і, коли почув імення «Біллі Трошило», викрикнуто конферансьє, то аж здригнувся. Цей популярний борець, виголошував ведучий, після короткого відпочинку знов виступає і зустрічається сьогодні з найнебезпечнішим суперником, щойно привезеним і ніколи не баченим на рингах цивілізованого світу, диким велетом прямо із джунглів. І ось вони з'явилися, вилізаючи на ринг, і ведучий зарепетував:

— Цар Калібан!

Ледве глянувши на них, я вже знав, як воно буде подаватися. Артур привертав загальну увагу, особливо, коли дивитися на нього з відстані в кілька ярдів, своїм наче виточеним торсом, таким показним у світлі дугових електричних ламп. Ідол гальорки. А надто жінок. Фред за контрастом і без того вже б здавався незграбним і негарним, але його зробили ще гіршим, одягнувши в леопардову шкуру, і тепер він мав вигляд вождя дикунів із другосортного фільму. Навряд, щоб вони й справді розмалювали його, але обличчя Фреда теж було якесь не таке. До того ж я дивився під кутом, і його лоб видався мені вузьким і скошеним. Коли б я не знав, що це він, то, мабуть, не впізнав би його.

Розпалена спогляданням доброго десятка сцен жорстокості й насильства, юрба відразу почала знущатися з бідолашного Фреда, закликаючи Артура швидше придушити його й відправити на той світ. Я знав, що Фред мусить відповідати погрозовою жестикуляцією, але він лише стояв там, розгублений і самотній, наче й не покидав своєї безлюдної пустелі. В ньому було щось тваринне, щось від зацькованого собаками ведмеда. Я поглянув на

Дорін. Вона похнюпила голову й дивилася собі під ноги. Я знав — на ринг вона більше не гляне.

Бій почався, і вони досить упевнено робили завчене. Давався взнаки Артурів тренінг, і я сподівався, що все обійдеться без інцидентів, вони закінчать, і я зможу відвезти Дорін додому. Отоді, коли вона дістане свого Фреда назад та ще з грубенькою пачкою банкнотів, життя видаватиметься їй не таким уже й поганим. А сидіти тут і дивитися, як вони викручують один одному суглоби, звісно, не дуже приємно.

Голомозому Фред не сподобався, і він одразу ж заходився обкладати його лайкою, радіючи, коли Артур скручував того в баранячий ріг, і виючи не своїм голосом, коли гору брав Фред. Я вже хотів був попросити його заткнути пельку, але вирішив, що з цього однаково нічого не вийде, бо той зовсім загубив тяму. Я думаю, йому хотілося привернути Фредову увагу — а раптом той підійде до лив і покаже йому кулак. «Так йому, так! — горлаз він, тільки-но Фред опинявся насподі або потрапляв у захват. — Будеш знати!» Я бачив, що Дорін от-от зомліє, і мене самого нудило.

А тут іще, як на те, голомозий почав дратувати Фреда. Його вереск був такий нестерпний, що пробивався навіть крізь таку глуху стіну, як Фред.

І от після одного особливо вдалого прийому, проведеного в спільному падінні, коли Фред злетів у повітря і впав на спину, голомозий так заверещав, що Фред звівся на лікті і глянув на нього. Впізнавши крикуна, він уп'явся в нього таким же поглядом, як тоді в Артура в залі. Своїм нелюдським поглядом. Якщо саме так він дивився на Дорін, то не дивно, що та перелякалася. Все ще спопеляючи очима голомозого, він повільно звівся на ноги, а тоді повернувся до Артура.

З цієї миті Фредова гра вся поламалася. Весь його графік пішов шкереберть, і тепер він діяв, немов уві сні. Я бачив, як Артурові губи ворухаться і шепочуть Фредові щось підбадьорливе. Але тут раптом Фред припустився серйозного зриву. Неправильним захватом він завдав Артурові справжнього болю. Артур випручався і з таким же спалахом люті, як отоді в залі, вдарив Фреда ліктем у ребра. Зробив це, мабуть, він спересердя, хотів нагадати Фредові, щоб той працював, а не клеїв дурня. Але це було занадто. Фредові, мабуть, почервоніло в очах. Він крутнувся й затопив Артурові у вухо. Той так і поточився через ринг. І, перше ніж їх спинили, вони вже билися. Ну, такого я ще не бачив: тут удавано, а тут уже по-справжньому. Обидва оскраженіли і ладні були покалічити один одного.

Звичайно, таке не могло тривати довго. Суддя, побачивши, до чого дійшло, кинувся їх розбороняти. Але Артур устиг уже так стусонити Фреда під ребра, що той тільки кавкнув. Якусь хвилину він стояв, хапаючи ротом повітря, і треба було бачити його обличчя в цю хвилину! Абсолютно спокійне, лише з виразом безнадійної самоти. Начебто ніхто вже в світі не міг допомогти йому чи озватися до нього.

За мить було вже по всьому. Відіпхнувши суддю, Фред повернувся до Артура і зненацька, наче молотом, хряснув його кулаком по черепу. В залі запала тиша. Кожен знав, що це вже не

вдавано. Артур заточився, потягся руками до голови й звалився на ринг, Пригадую, мені майнула думка: «Він убив його». Я й досі не певний, що це не так. Артур і зараз лежить непритомний, та, може, ще якось і оклигає.

Я вам збрехав. Я сказав, що в залі запала тиша. Один крикун таки не вгамувався. Голомозий чолові'яга. Тицяючи пальцем у Фреда, він верещав: «Ганьба! Нечесно! Поклав нечесно!» Ніхто більше не ворухнувся, не зронив ні слова, тільки голомозий не вгавав. Мабуть, він був істериком.

Мов у кошмарному сні, я побачив, як Фред переходить ринг і пролізає крізь лави. Я спробував покликати його, але в горлі мені пересохло, і вийшов якийсь хрип. Я відразу вгадав його намір. Коли він рушив просто через передні лави, глядачі кинулися врозтіч. Ось і другий ряд. Суддя, зіскочивши з рингу, спробував наздогнати його. Дорін верещала. Але було вже пізно, Фред ухопив голомозого й підняв над головою, наче поліно. Він піднімав його все вище й вище. Голос мені повернувся, і я закричав:

— Не роби цього, Фреде! Не роби!

Але він таки зробив. Він пожбурич чолові'ягу на дерев'яні лави, начебто саме лави були йому ненависні і він хотів розтрити їх людським тілом.

Як ми вибралися звідти, не запитуйте. Звісно, за п'ять хвилин поліція була вже на місці. Вони забрали Фреда ще до того, як швидка допомога підбрала голомозого. Наскільки я знаю, він житиме. Могло бути й гірше. Звісно, я й досі не можу отямитися. Після допиту в поліції пролежав ніч на канапі в Дорін. Але сон ніяк не йшов. І цілий день все падало мені з рук. «Ось як воно буває,— сказав я тоді їм,— коли хочеш комусь допомогти». Що ж, це для мене наука. Відтепер нехай живуть собі, як знають.

Дорін телефонувала й казала, ніби Фред хоче мене бачити. Хай собі хоче. Він сам устрив у таку халепу, нехай сам тепер і виплутується. Звісно, залучити його до боротьби — то була моя ідея. Але звідки ж мені було знати, що він утне отаку дурницю?

І що я скажу тепер Ленові Ветерхеду при зустрічі?

З англійської переклав Віктор ШОВКУН

В ПОШУКАХ ЗАГУБЛЕНИХ БЕРЕГІВ

VI Міжнародний конгрес з естетики, і деякі аспекти сучасної буржуазної естетичної думки

В наш час одне з чільних місць в естетичній теорії посідають соціальні проблеми мистецтва. Історія естетики наочно демонструє, як швидко зникають схоластичні теорії, що не витримують випробування життям. Єдино послідовною у своєму вченні, єдино правильною у своїй методологічній основі є марксистсько-ленінська естетика, яка вивчає набутий людством художній досвід і яка точно програмує шляхи подальшого художнього розвитку.

Марксистсько-ленінська філософія та естетика з позицій комуністичної партійності розвінчують антигуманістичну буржуазну ідеологію та політику. Марксистсько-ленінська думка вважає своїм найважливішим обов'язком боротися за поліпшення умов людського існування. Тому зрозумілий інтерес радянської наукової громадськості до роботи VII Міжнародного конгресу з естетики, який відбувся в Бухаресті 28 серпня — 2 вересня 1972 року.

Цікава сама історія міжнародних зустрічей з естетики. Ще на початку XX століття, в 1906 році, виникло «Товариство естетики і

загального мистецтвознавства», яке й стало ініціатором організації конгресів, передусім першого з них — берлінського (1913 рік). Двадцять чотири роки відділяло вже другий, паризький, конгрес від попереднього. Лише в 1956 році у Венеції відбулася третя міжнародна зустріч естетиків. На четвертому конгресі (1960 рік, Афіни), в роботі якого вперше взяли участь радянські вчені, було домовлено про систематичне проведення з'їздів. Через чотири роки представники різних напрямків естетичної думки зібралися в Амстердамі, щоб обговорити питання про традиції і новаторство. Саме тоді виразно визначилася тенденція до обговорення соціальних проблем естетики.

VI Міжнародний конгрес з естетики відбувся в Упсалі — стародавньому шведському університетському центрі. В його роботі взяли участь близько 400 делегатів. Обговорювалося питання «Мистецтво й суспільство». Цей конгрес відбив певні зрушення в поглядах буржуазних вчених. Професор Московського університету М. Ф. Овсянников у своєму виступі «Свобода твор-

чості і моральна відповідальність художника» з марксистсько-левінських позицій обґрунтував залежність мистецтва від суспільних умов. Немає художника, що стояв би поза класами, вільного від моральної відповідальності за долю людини, — ця теза лягла в основу його доповіді.

Зовсім інакше підійшов до згаданої теми провідний естетик США Томас Манро, який звів розмову до поширеної на американському континенті теми насильства в мистецтві, характеризуючи її як властиву всім періодам художньої діяльності.

На Заході ім'я Томаса Манро пов'язують з новими ідеями в буржуазній естетиці. В його концепції поєднуються принципи свідомого, раціонального, з інтуїтивним, ірраціональним. Наприклад, натхнення він вважає продуктом одкровення — «променя з надприродного світу». Його метод ґрунтується на засадах реального і водночас «містичного» досвіду. Т. Манро вважає, що митець не відповідає перед суспільством за свої витвори, — звідси, ясна річ, виправдання теми гангстеризму, насильства, вбивства, звідси шлях у світ сумнівних модерністських експериментів...

У самій тематиці доповідей відбилися найголовніші спрямування естетичної думки, ще раз постали актуальні проблеми зв'язку між мистецтвом і різними суспільними феноменами. На цьому конгресі почесний голова Міжнародного комітету естетичних досліджень, один із найстаріших професорів Сорбонни Етьєн Суріо виступив з цікавою доповіддю «Мистецтво і праця». «Мистецтво, — сказав Суріо, — це розуміння людиною світу, об'єктивізоване в предметах».

Про що ж ішлося на VII кон-

гресі з естетики, що відбувся в Бухаресті 1972 року?

Тема бухарестського конгресу — «Естетика, мистецтво і умови людського існування» — торкалася, зокрема, ролі, яку відіграють естетика та мистецтво в боротьбі за прогрес.

Відкриваючи конгрес, президент Міжнародного комітету з естетики Ж. Гантнер, зокрема, сказав: «Сьогодні молоді дослідники прагнуть зрозуміти своє призначення у світі, умови людського існування і навіть склад публіки, якій адресована художня продукція». Президент, однак, висловив жаль з приводу того, що зростання соціального навантаження естетики й мистецтва в сучасному світі прискорює вихід мистецтва з «прекрасної самотності» і тому, мовляв, «воно навіть може загубити свій психологічний і культурний вплив». Прихильник суто формального аналізу мистецьких творів, він водночас визнав, що внаслідок зміни суспільного клімату соціологічні аспекти мистецької діяльності набули провідного значення. В своїй доповіді, що мала назву «Нова фаза естетичної доктрини», Гантнер зробив спробу визначити чотири основні періоди, що їх пройшла естетика в XX столітті.

Перший період, на думку промовця, — кінець класичної естетики, характерною ознакою якої була нормативність; другий — естетика стилів, що з'явилася на руїнах класичної. Її представники вважають, що класична орієнтація втратила свою енергію. На її місці постали нові моделі, що охоплюють усі форми відповідного періоду мистецької історії; третій — естетика творчої фантазії (визначення, колись запропоноване самим Гантнером). Ця естетика зосереджує увагу на осмисленні модерністських тен-

денцій європейського мистецтва; четвертий період — «естетика навколишнього середовища» — Гантнер називає зовсім новим. Про цей період багато говорили ще в 1968 році на Міжнародному конгресі в Упсалі, визначаючи його як наслідок науково-технічної революції.

Таке тлумачення шляхів естетичної думки ХХ століття особливо наочно свідчить про намагання буржуазної філософії обмежити поле впливу естетики й мистецтва «чистим», тобто позакласовим і взагалі позасоціальним призначенням. Разом з тим тематика конгресу є доказом того, що не можна ізолювати мистецтво від суспільних явищ. Марксистсько-ленінське розуміння мистецтва як форми суспільної свідомості здобуває дедалі більше прихильників. Так, ні в кого вже не викликає сумніву криза теорії та практики елітарного «чистого мистецтва», відірваного від реальної дійсності.

Майже на всіх міжнародних конгресах з естетики розглядалася проблема «мистецтво і суспільство». Питання про взаємозв'язок між духовним і соціальним обговорювалося вже на другому конгресі. Французька вчена Анна Леві правильно наголошувала тоді на потребі соціологічних досліджень у царині мистецтва. Це питання порушив також італієць Д. Солінас на венеційському форумі з естетики. Проте, стверджуючи існування діалектичного зв'язку між суспільством і мистецтвом і визначаючи необхідність соціального дослідження останнього, він водночас обстоював «вільну», «нетенденційну», «надкласову» творчість.

Непослідовною і досить песимістичною була доповідь італійця Г. Калоджеро «Мистецтво і су-

спільство», виголошена на конгресі в Амстердамі. Людина майбутнього, міркував Калоджеро, завдяки науково-технічним досягненням матиме більше вільного часу, але мистецька діяльність гальмуватиметься. Передумови для творчої праці зникнуть, бо, мовляв, відірнуть будь-які конфлікти, що будять художню думку. Позиція італійського вченого далеко не нова: по суті, вона зводиться до заперечення мистецького доступу. Такі ідеї обстоював, скажімо, філософ Бенедетто Кроче (1866—1952), який твердив, ніби Шекспір у порівнянні з Данте — це крок назад.

З усією очевидністю суперечність між марксистською і буржуазною естетикою виявилася на конгресі в Бухаресті. Радянські вчені з високої трибуни дали бій модернізму в ім'я справжнього мистецтва.

Керівник радянської делегації професор М. Ф. Овсянников у своїй доповіді «Філософсько-методологічні основи сучасної естетики» зосередив увагу на закономірному зближенні естетики й конкретних наук, на тому, що конкретні дослідження в царині естетики потребують загальної філософської орієнтації. Філософія марксизму-ленізму і є тією платформою, яка допомагає визначити соціальну природу художньої творчості, правильно узагальнити результати конкретних соціологічних досліджень у мистецькій сфері. Зважаючи на кризу буржуазної культури (про що на конгресі відверто говорили самі вчені Заходу), треба нарешті розробити загальну методологію естетики. На часі — всебічне використання діалектичного методу в естетичній науці.

Представник Мексика А. Васкуес підтримав радянського доповідача, заявивши, що лише

марксистська естетична теорія може переконливо пояснити походження і суть різноманітних художніх тенденцій.

А. Натев (Болгарія) вказав на існування в сучасній буржуазній науці двох способів систематизації та тлумачення історії мистецтва: перший — вульгарно-соціологічний підхід до оцінки естетичних явищ, другий — іманентне тлумачення мистецтва, що ігнорує соціальну зумовленість художніх процесів. Такій абсолютизації протистоїть марксистська концепція з її інтерпретацією мистецтва «як саморуху, що визначається власними внутрішніми законами і водночас підпорядкований загальному соціальному контекстові».

Неможливо в журнальній статті охопити розмаїття концепцій, викладених на пленарних і секційних засіданнях. Щоб дати загальне уявлення про амплітуду наукових інтересів учасників конгресу, наведемо тільки тематику кількох секцій: аспекти художньої творчості (митець—критик—публіка); сучасне мистецтво — чи вмирає мистецтво?; актуальність досліджень з історії мистецтва та естетики; нові методи, нові критерії; естетика довколишнього середовища і побуту.

Чи не найбільший інтерес викликала друга секція, де обговорювалися й діагностувалися недуги сучасного мистецтва. Генеральний секретар організаційного комітету Жан Алер (Голландія) відверто визнав, що сучасне західне суспільство перебуває у безвиході, і митці повинні усвідомити складності не лише художньої творчості, а й соціального існування. На думку Алера, «інтуїція художника повинна знайти вихід із кризи», розв'язати драматичну альтернативу: життя або смерть західного суспільства і мистецтва.

Відомий французький вчений-естетик М. Дюфренн, який очолював роботу другої секції, в заключній промові визнав, що в жодній з тринадцяти доповідей (вісім з них були присвячені творчості окремих поетів, окремим художнім творам, проблемам балету, кіно, музики) не було дано відповіді на питання — чим зумовлена смерть сучасного західного мистецтва? Дюфренн спробував сам пояснити зміст трагічного вислову «смерть мистецтва». «Ця тема, — сказав він, — має два аспекти: політичний і естетичний. Митець спершу відкидає і заперечує певну ситуацію, створену суспільством. А потім уже — саме суспільство, яке створило цю ситуацію». Французький естетик вбачає причину смерті мистецтва в його відмові від суспільних функцій. Свого часу мистецтво узагальнювало ідеологію суспільства, схвалюючи його соціальні принципи, моральні та релігійні цінності. Тепер же, намагаючись знайти порятунк у відмові від суспільних обов'язків, воно прирікає себе на смерть. У доповіді Дюфренна простежується справедлива думка, що життя мистецтва — в його суспільній активності. Мистецтво повинно вийти з артистичних келій, де воно зберігається лише для урочистих ритуалів, — вийти на вулиці, де палахкотять соціальні бої.

Заклик до відновлення «соціальності» мистецтва, виголошений на конгресі відомим представником феноменологічної школи Дюфренном, свідчить про те, що буржуазні вчені, опинившись перед фактом кризи західного мистецтва, змушені — хочуть вони цього чи ні — замислюватися над діалектичним методом. Проте вони ще дуже далекі від того, щоб розглядати мистецькі явища в зв'язку з явищами суспільними.

Проблема новаторства невід'ємна від проблеми традицій, від проблеми прогресу в мистецтві й шляхів дальшого розвитку сучасної художньої культури. Невипадково вже на амстердамському конгресі розгорнулася дискусія про сутність і перспективи новаторства. При цьому апологети абстрактного мистецтва широко оперували фрейдистською аргументацією. Порушувалася й проблема «нон-фініто», що абсолютизує шкідливість, незавершеність художнього витвору. Прихильники цієї теорії посилялися на авторитет... майстрів Високого відродження. Дехто з промовців перекручено тлумачив мистецтво Сходу, намагаючись з його містичних елементів вивести якісь закономірності європейського модернізму.

Осмислення дійсності — ось основа справжнього новаторства в мистецтві, новаторства, яке, в свою чергу, стимулює засвоєння й подальший розвиток найкращих традицій. А між тим на амстердамському конгресі західні вчені говорили не про полотна Рембрандта, а про «сакраментальний», за висловом німецького теолога П. Тілліха, стиль Шагала, про «безпредметність» Клеє та Поллока. Криза художньої системи — результат кризи ідеологічної. Новітній модернізм, попри всі його месіанські претензії на винятковість, неспроможний витіснити справжнє мистецтво. Абстракціонізм, наприклад, поступово втрачає своїх adeptів. На бухарестському конгресі буржуазні естетики, характеризуючи абстракціонізм як гіпертрофовану тенденцію віднайти сенс буття в сучасному світі, водночас визнавали вже його занепадницький характер.

Мода змінює моду — нині надійшла черга поп-арту, який теж знайшов своїх ревних ідеологів.

Вони твердять, що в умовах, коли цивілізація все більше втручається в природу, в мистецтво треба, мовляв, вводити предмети побуту. На цій хисткій основі і тримається сяк-так поп-арт. Його прихильники претендують на особливе місце в сучасності, бо їх мистецтво, мовляв, відзначається «максимальною правдивістю». Проте намагання «досягти реальності» тут виливається в трюкацтво. Довільно komponуючи різноманітні предмети побуту, представники поп-арту, по суті, демонструють крайній суб'єктивізм та сваволлю. Так, Р. Раушенберг твердить, що твори поп-арту «діють у площині між мистецтвом і життям». Численні виставки поп-арту аж ніяк не можуть перекопати, що це художнє явище. І передусім тому, що воно цілком позбавлене фактору умовності, без якого мистецтво не може існувати.

Появою поп-арту деякі зарубіжні естетики аргументують тезу про «смерть мистецтва». На конгресі багато йшлося про те, що навколишнє середовище поглинає мистецтво. «Охудожнюючи» побутові реалії, представники поп-арту цим самим нівелюють специфіку мистецтва. До подібних наслідків призводить і так званий «хепенінг»: театр розчиняється в самому життєвому матеріалі, його дійство зливається з повсякденною реальністю.

Буржуазні естетики, особливо американські, намагалися теоретично обґрунтувати ці явища, говорячи про «мистецтво готових предметів», «віднайденних об'єктів», твердили, нібито сучасне мистецтво збагачується за рахунок предметів, у творенні яких брала участь лише природа.

Ці та інші теоретичні абстракції оцінювалися радянськими естетиками як спроби розглядати головні проблеми мистецтва ві-

дірвано від суспільних проблем. У своїх виступах наші вчені зазначали, що проблеми мистецтва й естетики не можна розв'язувати, ігноруючи проблеми суспільного розвитку. Справжній митець прагне розв'язувати насамперед проблеми, що їх висуває сама дійсність.

Змінюються школи, змінюються напрямки, але реалістичне мистецтво залишається вічнозеленим деревом. Радянські естетики — за новаторство в мистецтві, за збагачення художньої культури людства новими гуманістичними ідеями, темами. В цьому і тільки в цьому новаторська сутність мистецтва. Нове диктується реальним життям, і проблему новаторства треба ставити, виходячи з об'єктивних суспільних законів.

У своїй доповіді «Новаторство соціалістичного реалізму» І. Куликова наголошувала: нове, соціалістичне мистецтво змістом і формою відповідає завданням, що стоять перед народами соціалістичних країн. Метод соціалістичного реалізму творчо розвинув важливі традиції минулого, збагачує великими мистецькими цінностями світову культуру.

На конгресі в Бухаресті естетики — представники соціалістичного табору підкреслювали, що мистецтво є зброєю в боротьбі за людину, прогрес та мир. Буржуазні вчені й досі твердять, ніби мистецтво й естетика, заглиблюючись у політичні та соціально-економічні проблеми, набувають суто «утилітарного» характеру і втрачають «духовну чистоту». Проте вчений з НДР А. Грос у доповіді «Відродження мистецтва» визначає посилення суспільного моменту в сучасному мистецтві як ознаку нової фази його розвитку. Характерними рисами цієї фази він називає: урізноманітнення способів художнього зображення людської долі; збіль-

шення динаміки художнього твору, що відповідає розширенню сфер діяльності особи; відродження епічних масштабів у зв'язку з новими взаєминами між людьми, новим ставленням людини до праці, до природи тощо.

Слід зауважити, що ці характеристики нової фази розвитку мистецтва і літератури потребують конкретизації та теоретичних обґрунтувань, але вихідна теза — мистецтво оновлюється, розширюючи діапазон своєї суспільної дії, — справедлива.

Х. Хахадурян (США) у своєму виступі «Мистецтво — нові методи, нові критерії» намагався охарактеризувати типологічні особливості модернізму, який, на його думку, потребує нового підходу. Цей підхід повинен бути багатоаспектним, повинен ґрунтуватися на історичному та естетичному аналізі, — твердить Х. Хахадурян — і тим самим демонструє відсутність чітких методологічних засад. По-перше, американський естетик свідомо залишає поза увагою ідеологічний аспект мистецтва. По-друге, говорячи про необхідність широкого порівняльного аналізу, він ігнорує елементи класовості. Для Хахадуряна мистецтво і модерністське, і класичне, і традиційне — данність асоціальна, аполітична.

Безумовно, модерністське мистецтво з його «самодеструктивністю» є свідченням занепаду сучасної буржуазної культури, і всяка апологетика його є запереченням новаторської ролі мистецтва. Буржуазна естетика взагалі не дає відповіді на питання, пов'язані з новаторством. Ідею прогресу мистецтва підмінив ідеєю еволюції американець Т. Манро. До проблеми чисто формальних змін цю ідею звів англієць Герберт Рід, який захищав «непредметну» творчість, твердив, що художник,

відвертаючись від реальності, формує із своїх фантазій нову «власну» реальність. Г. Рід порівнював художника з алхіміком, який «перетворює матерію підсвідомого в кришталеві мистецькі форми». Але ж прогрес у мистецтві можна усвідомити тільки в зв'язку з історичною дійсністю, тільки виходячи з суспільної ролі передових класів.

Від проблеми «Новаторство і традиції», яка ставилася на амстердамському конгресі, до проблеми «Сучасне мистецтво. Чи вмирає мистецтво?», яку обговорювали на бухарестському, — така амплітуда сучасного наукового інтересу до розвитку естетики. На VII Міжнародному конгресі розгорнулася жвава дискусія навколо питання про взаємозв'язок між художником і мистецьким твором, з одного боку, і між художнім твором та «споживачем» мистецтва — з другого. Загалом теоретичні викладки західних вчених не сягали далі так званої «об'єктивної кореляції», концепції, сформульованої свого часу Т. С. Еліотом. Вивчення індивідуальності автора (його «моделі світу») і потреб публіки — ось приблизне коло тих питань, якими адепти цієї концепції хочуть обмежити нову естетику. Фактично, це зводиться до спроби теоретично обґрунтувати явище «масової культури» — обґрунтувати за допомогою так званого соціологічного чинника. Що ж це за соціологічний чинник? Це орі-

єнтація на споживачські інтереси, піднесені до рівня філософської категорії.

«Масова культура» характеризує духовну атмосферу багатьох буржуазних країн. Її класова суть досить часто завуальована. З одного боку, відвертий дегуманізм, а з другого, претензія на демократизм — ось два обличчя цього явища, яке має загалом реакційний характер.

Буржуазна естетика перебуває в стані тотальної кризи, бо її представники не бачать перспектив розвитку суспільства. Намагаючись якоюсь мірою виправдати очевидний занепад буржуазної естетичної науки, деякі представники її приходять до парадоксальних і абсурдних висновків. Так, італієць Бруно Лауретано намагався навіть зобразити кризові явища в естетиці... наукою, яка спеціалізується на «критиці естетичних категорій»!

На бухарестському конгресі виразно проявилися суперечності між нашою естетикою і естетикою буржуазного світу. Марксистсько-ленінська естетика, мистецтвознавство стоять на передньому краї боротьби з буржуазною ідеологією. На міжнародних конгресах у непримиренному двобої зіштовхуються революційні гуманістичні ідеали мистецтва соціалістичного реалізму з антигуманістичними новаціями модернізму. І перемагають передові ідеї сучасності — наші ідеї.

МЕМУАРИ Й АНТИМЕМУАРИ

Люди пам'ятають різне і по-різному.

Дехто утримує в пам'яті факти, події, зустрічі. Їхня пам'ять звернена на світ і, як правило, така свідомість тим тривкіше й довше зберігає подробиці подій, чим більше їхнє об'єктивне значення.

Інші пам'ятають не так факти, як свої переживання й відчуття. Їхня пам'ять звернена вглиб, вона ніби нехтує об'єктивним масштабом: пронизливе щастя чи туга можуть охопити людину за обставин нічим не визначних, і пам'ять про радість чи розпач житиме роками, десятиріччями, зберігаючи найтонші відтінки цього почуття, тоді як сама подія, що збудила його, забудеться, померкне.

Але, крім цієї несвідомої вибіркової пам'яті, що залежить від психічного складу людини, існує вибіркковість свідомо, пов'язана з уявленнями про цінності, уявленнями, які орієнтують мемуариста, визначають, що і як буде він згадувати, що вважає за потрібне чи необхідне вкласти до скарбниці людської пам'яті. Чи має він холодно, незворушно — або, принаймні, імітуючи незворушність, — залишити точну згадку про свої діяння («Цезар одвів легіони на найближчий пагорб і вишикував їх у бойові порядки»), виступаючи майже як

історик. (Автор тут навіть говорить про себе в третій особі, ніби збоку, з тією лише різницею, що в таких записах хроніст сам є предметом хроніки, її суб'єктом і об'єктом.) Чи, вдивляючись у себе, у своє святе святих, він мусить виповісти те неповторне й потаємне, що доступне лише йому самому, але через те й потрібне іншим, бо ж людство, складаючись із неповторностей, завжди пізнає себе в іншому і через іншого. В такому разі мемуари межують із сповіддю. «Сповіддю» названі, як відомо, класичні зразки автобіографії такого роду (наприклад Руссо, Толстого).

В нашому столітті відбулося безпрецедентне прискорення історичного руху, згущення, ущільнення подій. На одне людське життя припадає стільки катаклізмів світового масштабу, скільки раніше не переживали й декілька генерацій. Обсяг біографій катастрофічно зростає. І не лише тому, що звичайний перелік того, що трапилось за пам'яті однієї людини кількісно не порівняти з життєписами інших, спокійніших епох, але й — це найголовніше — тому, що під тиском подій ХХ віку мисляча людина була змушена неодноразово переосмислювати себе й людство, себе й природу людини, себе й історич-

ну творчість людини, себе й долю.

Мемуари посідають ніби проміжне місце між твором художнім (надто ж якщо це мемуари письменника) та історіографічним. В реалістичному романі митець конструює певну ймовірну (тобто таку, що вкладається в історичні рамки дійсності) долю або подію. Історіографічна праця добирає з хаосу випадкових фактів (реалізованих імовірностей) основні, визначальні, а тому й звані «історичними подіями». Як правило, це події масові, вони охоплюють міріади людських доль і виявляють спільне в цих долях. Мемуари відступають від пересічної історичної моделі. Залежно від принципу добору фактів, від зосередженості автора на самоаналізі чи від його прагнення втягти в орбіту пам'яті якнайширший потік подій епохи, спогади наближаються то до автобіографічно-психологічного роману, то до літопису — але до літопису всього одиничного, окремого, особливого, того, що, подібно до найлегших частинок, «випаровується» з науково-історичних трактатів. У мемуарах читач, як правило, шукає історію, ще не оформлену концепцією, історію, котра, мов парне молоко, ще зберігає запах життя, яке її творить. Мемуари дають нам певне знання історії навіть у тих випадках, коли вони є вільним чи мимовільним перекрученням її. Мемуари цікаві не лише тим, що і як людина розповідає, в чому сповідається, але й тим, про що вона мовчить. Адже у спогадах «документальним» є не лише висловлене, але й сама організація розповіді, світло і тіні, опуклості та провали. Форма спогадів — документ «духу» епохи, не менш значний, ніж перелік описуваних її подій.

Спогади Андре Мальро, поємічно названі «Антимемуарами» (1967), дають багатий матеріал для роздумів над «документальністю» саме такого роду: «документальністю» ідеологічною, світоглядною.

Передусім, чому «АНТИмемуари»?

Аналізуючи співвідношення художнього та автобіографічного начал у літературному творі, Сімона де Бовуар, автор чотиритомних спогадів — «Записки гречної панни», «В розквіті сил», «Сила речей», «В кінцевому підсумку» — твердить, що основний принцип мемуарної літератури такий: «це було, отже, це цікаво». Факти не підлягають художньому добору, не групуються за законами художньої композиції. Вони повністю у владі хронології, вони оповідають про життя, яким воно було — ось єдиний конструктивний принцип мемуарів Сімони де Бовуар, як і багатьох інших автобіографій. Звідси — численні деталі, на перший погляд необов'язкові, звідси — сповідальна відвертість, яка нерідко шокує читача. Саморозкриття мусить бути гранично повним, гранично оголеним, бо тільки в такому разі воно цікаве іншим людям. Значущість сповіді залежить не від значності того, хто сповідається, а від його щирості. «Пересічна це людина чи видатна — все одно, якщо хтось відверто розкриває себе, це тією чи іншою мірою стосується всіх, — таку програмну заяву робить у передмові до «Сили речей» авторка. — Вивчення конкретного випадку дає більше, ніж абстрактні й загальні відповіді: з цього я черпала мужність, розглядаючи свій випадок».

«Для себе я зовсім не цікавий» — попереджає читача автор «Антимемуарів».

Відмова Мальро від сповіді та самоаналізу глибоко принципова. І не тільки тому, що, за його словами, «інтроспекція-сповідь сьогодні змінила свою природу, оскільки найризикованіші визнання мемуариста видадуться дитячою грою поруч із страхіттями, що їх постачає психоаналітичне дослідження». Суть — у самій його концепції людини.

У його останньому романі «Ліщини Альтенбурга» (він з'явився у 1943 році в Лозанні, — а після війни Мальро художніх творів не писав) є такий діалог героїв про суть людини:

— «...В основі своїй людина — те, що вона приховує... жалюгідна жменька таємниць...

— Людина — те, що вона робить! — відповів мій батько».

У вступі до «Антимемуарів» (їх перший розділ відтворює великий уривок з «Ліщин Альтенбурга», що містить і цю розмову) Мальро, зауваживши, що, «безперечно, людина — не лише це», все ж таки орієнтується на те, що головне в людині — дія (тобто те, що підноситься «до рівня історії»), і робить висновок про безперспективність інтроспекції та пошуків ірраціонального начала, яке панує над особистістю. Оскільки людська діяльність стає цікавою для оповідача тільки в тому разі, якщо вона піднялась «до рівня історії», якщо право вилитися в слово має тільки «життя, що стало долею», тобто «залишило шрам на тілі землі», традиційний реалістичний автопортрет чи портрет «просто людини» втрачає всякий сенс. Пам'ять Мальро — міфотворець: їй чуже все тепле, трепетно-безпосереднє, плоть і запахи життєвих буднів. Її матеріал — бронза, вона не ступає грішною землею, а ширяє в стратосфері світових проблем. Пам'ять Маль-

Андре Мальро.

ро претендує на те, щоб бути пам'яттю людства, не згадуючи про себе — своє індивідуальне буття, — а заперечуючи себе («Андре — не Мальро», — зауважує він, і, в іншому місці, — «Жан-Жак — не Руссо»).

Розглянемо, наприклад, дитячі спогади. Сімона де Бовуар розповідає про них у найтрадиційніший спосіб: вона детально описує своїх батьків, середовище, перші враження, перші конфлікти з дійсністю, формування характеру, ставлення до світу. Звідси потім простягнеться нитка до народження письменницького покликання. І авторські міркування будуть весь час перевірятися тією дійсністю, яку мемуаристка прагне відтворити по можливості об'ємно й точно, відроджуючи безпосереднє сприйняття того часу, про який ідеться.

Мальро перебуває в напруженому конфлікті із своєю пам'яттю: він відмовляється поринути

у спогади, безвільно віддатися їм, розслабитися. «Якщо існують люди, для яких стан напливаючих споминів є станом, що скрашує їхнє життя, підтримує їх, і люди, для яких він таїть постійну загрозу, то різниця між цими двома типами людей — якнайглибша», — твердить Мальро. І він вибудовує перед своєю пам'яттю — «постійною загрозою» — потужний мур, фільтр неослабної волі і свідомого добору.

Тому в «Антимемуарах» не слід шукати спогадів про дитинство, коли людина ще не усвідомила себе, коли вона — іграшка фатуму і ще не несе відповідальності за себе. «Майже всі письменники, яких я знаю, люблять своє дитинство; я своє ненавиджу» — крапка. Замість розповіді про батьків Мальро пропонує читачеві вже згадуваний уривок із «Ліщин Альтенбурга», де дійсність ідеалізована, піднята на щонайвищий п'єдестал (насправді предки Мальро ніколи не жили в Ельзасі, батько його був паризьким ділком, і, як згадує перша дружина письменника Клара Мальро, він був людиною далеко прозаїчнішою, аніж герой «Ліщин Альтенбурга»): автор «Антимемуарів» відкидає реалістичне відтворення факту, який «був і, отже, цікавий». Він відкидає все «випадкове» — що, як не воля випадку, дає вам тих, а не інших батьків? — і «долю спізнану» обертає на «долю скорену».

Звичайно, у відмові говорити з читачем про «приватне» життя проявилась і натура оповідача. Колись Моніка Сен-Клер у своїй книжці портретів «Приватна галерея» зауважила, що стосовно Мальро навіть запитання: «Як ся маєте, Мальро?» звучить майже образливо. Надзвичайно чутливий до плину часу історичного, Мальро, на відміну від більшості

смертних, до плину свого особистого часу байдужий: «Відчуття, що я постарів, мені невідоме», — зазначає він на берегах книжки Гаетана Пікона, присвяченої його творчості.

Митець епохи, за якої індивідуальна доля зливається з долею колективною, свою особисту історію він бачить як зустріч з Історією, а в цій зустрічі він чутливий передусім не до «сили речей», а до необхідності й можливості підвестися над індивідуальним, знехтувавши ним. Важко знайти іншого письменника, в творчості якого так поєднуються трагічне світосприймання і волюнтаризм...

Жюльєн Грін наводить у своєму «Щоденнику» давнє зневажливе висловлювання Андре Мальро про його сучасників-літераторів: «Чого ви хочете від них? Між вісімнадцятьма і двадцятьма роками життя подібне до ринку, де цінності купуються не за гроші, а за вчинки. Більшість людей нічого не купує». Ті, хто «нічого не купує», для Мальро взагалі не існують. Його цікавлять лише люди дії, але дії, що є одночасно і результатом, і вихідною точкою думки, дії, чиєю пружиною є інтелект. Один із персонажів роману «Надія» (1937) — Гарсія, вчений-етнолог і керівник військової розвідки іспанських республіканців, на питання, як найкраще використати відміряне тобі життя, відповідає: «Перетворити якнайширший досвід у свідомість».

Люди, які не піднеслися до того, щоб перетворювати досвід на свідомість, а свідомість — на дію або на творчий акт, лишаются поза увагою Мальро.

Звідси — гордливий аристократизм «Антимемуарів», що гранично звузив коло живих спостережень.

В автобіографії Сімони де Бовуар роїться безліч людей. Портрети друзів і знайомих природно зринають у пам'яті авторки, тому що на певному етапі життя близькість до цих людей визначала її власне існування: в дружніх зв'язках чи в їх охолодженні виявлялася суть її власної особи. Вагомість і детальність портрета залежить лише від ступеня близькості, від ступеня значності даної людини для Сімони де Бовуар, і аж ніяк — не від слави даної особи як письменника й громадського діяча. В такий спосіб Сімона де Бовуар кидає виклик ієрархічній системі, в якій цінність людини визначається її місцем у суспільній структурі.

В «Антимемуарах» Мальро діалог ідей точиться над головами «покірних представників роду людського, комашок, які не дають світла». Собі Мальро відводить роль не судді, а конфідента — немов персона класичної трагедії, він існує поруч з великими світу сього, щоб вчасно подати репліку і у відповідь почути монолог. Звідси своєрідна «деполітизація» портретів політичних діячів: Мальро подає їх не на «емпіричному», а на «вищому», «епохальному» рівні, відмовляючись осмислювати конкретні дії, конкретні політичні акти.

В «Антимемуарах» зберігається поліфонізм, яким вирізнялися вже зрілі романи Мальро: ідеї в них співіснують, протидіючи і відтінюючи одна одну. Зіткнення різнозначних ідей взагалі характерне для творчості цього письменника.

В одній із перших своїх книг «Зваба Заходу» Мальро протиставив європейський прагматизм східній мудрості; в «Надії» намагався відбити множинність сприйняття революції, неоднозначність підходу до неї («апокаліпсис со-

лідарності» або «організацію перемоги» заради того, щоб люди знали «нащо вони працюють»); в «Ліщинах Альтенбурга» зіткнув несумісні концепції Історії людства, концепції Людини.

Цей діалог взаємовиключних ідей триває і в «Антимемуарах», причому автор спогадів не прагне ні оцінити їх, ні звести суперечності до якогось знаменника. Цінність ідей для Мальро визначається інтенсивністю породжуваної ними дії, глибиною «шраму, залишеного на землі». І якщо Мальро захоплюється Достоевським, геній якого, за його висловом, «полягає в тому, що він примусив сперечатися частки свого мозку», то і персонажі самого Мальро, що з'являються в романах чи «Антимемуарах», — не більш ніж «кремені, потрібні лише для того, щоб, ударяючи ними, викресати іскру». І чи не про марність всіх ідей для автора «Антимемуарів» свідчить уже ця їхня рівновеликість, що породила його інтерес до «великих людей»?

Зневага до «тіла», недовіра до почуття були завжди характерні для Мальро (спадщина християнства?). Лише один раз з'являється в його книгах дитина — хворий син революціонера Гамерліха (роман «Умови людського існування» — 1933). Та й тут він присутній не як жива істота, а як безперервний болісний крик за стіною, що нагадує Гамерліху про його батьківську відповідальність і заважає йому повністю віддатися революції. В романах Мальро майже нема жінок. В «Антимемуарах» їх нема зовсім.

Цікавий парадокс: романи Мальро більше розповідають про його життя, ніж «Антимемуари». Збанкрутівши свого часу на біржових спекуляціях, молодий Мальро пробував повернути свої

справи на краще, викравши з храму, загубленого в джунглях Камбоджі, твори давнього мистецтва, що, мовляв, марно там пропадають. (Історію цієї експедиції детально описано у спогадах Клари Мальро. А через кілька років він друкує роман «Королівська дорога» (1930), герої якого повторюють його спробу. «Переможці» (1928) та «Умови людського існування» невіддільні від особистої участі Мальро — політичного комісара Гоміндану — в китайській революції, «Надія» — від його участі в боротьбі іспанських республіканців (він був одним із перших французів, що запропонували свою допомогу законному іспанському урядові, і став пілотом республіканської авіації—на своєму літаку—ще до створення Інтернаціональних бригад). У романах Мальро відбувається злиття ліричної та епічної стихій, і авторові нема потреби вести оповідь від першої особи, бо в кожному з героїв втілено дух автора. В «Антимемуарах» Мальро значно менш оголений.

Тут нема, на відміну від автобіографії Сімони де Бовуар, уточнення обставин, що послужили матеріалом для романів: майже ні слова, наприклад, про роки іспанської війни або про те, що бачив на власні очі молодий Мальро у Китаї.

Неминуче виникає питання: яка ж мета цих спогадів і нащо, так зневажаючи власну пам'ять, звертатися до жанру мемуарів (бо «Антимемуари» — все ж такі спогади)? Мальро відповідає на це: «Тому що... мені не раз траплялося пережити хвилини, тихі або сліпучі, коли відкривається головна загадка життя, як відкривається вона чи не кожній жінці перед лицем дитини, чи не кожному чоловікові перед лицем смерті».

Ораторська інтонація цієї аргументації, досить далекої від картезіанської ясності, характерна для стилю «Антимемуарів», з їх фрагментарною, уривчастою композицією, яка нехтує логічною та хронологічною послідовністю, з еліпсом як провідною моделлю стрибкоподібного руху пам'яті. Якщо найбільша загадка життя — смерть, якщо кістяк структури, принцип добору «Антимемуарів» — моменти, коли з особливою гостротою постає ця загадка, оголюється сама суть людської долі, то зрозумілою стає навмисна зневага до повсякденності побуту, рівного плину біографії.

Якщо творчість Мальро, як і творчість більшості визначних західних письменників нашої атеїстичної доби, це пошук, це спроба подолання соціального абсурду буржуазного ладу і метафізичного абсурду людської долі, — то особливістю його таланту є інтерес лише до тих, хто з цієї боротьби виходить переможцем. Мальро-художника ніколи не приваблює зображення кволих, принижених і знедолених. Негативна життєва емпірика в його романах не посідає скільки-небудь значного місця, хоч зображення нікчемної, потворної повсякденності виразно переважає в сучасній йому західній літературі. Один із найпроникливіших дослідників творчості Мальро — Гаєтан Пікон — звернув увагу на те, що в тих рідких випадках, коли Мальро виступає як критик, він завжди обирає книжки, якими може захоплюватися.

У передмові до роману «Доба зневаги» (1935) Мальро сформулював завдання літератури як «спробу допомогти людям усвідомити свою велич, якої вони не помічають».

Тут думка Мальро — по суті й

навіть по формі — ніби збігається з провідною ідеєю іншого кумира ХХ століття — Сент-Екзюпері. Голос поета-авіатора чути на сторінках «Антимемуарів» не раз, особливо ж виразно — в розділі про пошуки руїн давньої столиці легендарної цариці Савської. На одномоторному літаку з десятигодинним запасом пального Мальро та пілот Корнільйон (спокушений «дружбою і тим, що «Аеропосталь» визнала справу «несерйозною», а також романтичним характером експедиції») вилітають із Джібуті: «Військові льотчики з тривогою й захопленням побажали нам успіху, а ми дивилися на хмари й на небо, зачудовано, мов халдейські астрологи, недовіриливо, мов пастухи... Тридцять років тому літак був великим жуком, який відразу сліпнув, упускаючи з очей землю. Надійність європейських авіаліній забезпечували радіопередавачі, але в цих краях передавачів не було, а на нашому літаку не було рації. Ми могли орієнтуватися лише за компасом і за швидкістю... Після Харіда почалася велика Південна пустеля, володіння цариці Савської. Тут ще не було положистих довгих дюн, як на півночі Сахари; пустеля тут була скеляста й пласка, гола: жовто-білий скелет землі, повний таємниць і, мабуть, багатий на міражі. Ні долини, ні нагробків. Пустеля нехтувала точними формами, ніби змагаючись із людським зором, що непрохано порушив її планетарну самотність...»

Однак ця подібність інтонацій, породжена подібністю ситуації та бачення, пропадає в міру заглиблення у моральний та філософський підтекст.

Усвідомлення людської величності у Андре Мальро різне на різних етапах його біографії. По-

чав він з оспівування авантюриста, який рве всі буденні зв'язки, на власний розсуд прокладаючи свої шляхи — свої «королівські дороги» в екзотичному світі чужих цивілізацій. «Так само як поет ставить на місце вже існуючих відносин між словами нові відносини, авантюрист прагне поставити на місце існуючих відносин між речами, на місце «законів життя» — особливий зв'язок».

Молодий Мальро знаходить для авантюристів, що діють у царині соціальної невагомості і не підлягають законам суспільного тяжіння, епітет «фарфелю», вдихаючи нове життя в це майже зникле з ужитку слово (його можна перекласти як «дурнуватий», «пришелепуватий», «не сповна розуму»). Як і поняття «дія», «доля», «цивілізація», і «людська гідність», «фарфелю» — один із найважливіших моментів світобачення Мальро. Бо райдужне мерехтіння великих і дрібних «фарфелю» з їхнім потягом до екзотики, пригод, з їхньою зневагою до здорового глузду і самого життя, ніколи — ні в роки революційних поривів, ні в роки міністерської розсудливості — не втратить для Мальро своїх чарів. Не випадково в «Антимемуарах» знову з'являється постать одного з персонажів «Умов людського існування» — барона Кляппіка, аристократа, антиквара, картяра, через легковажність якого гине комуніст Кіо Жізор. Не має значення, вигадана ця особа чи ні — поетика «Антимемуарів» побудована на стиранні граней дійсності і міфа, лиця і маски. Важливе інше: поруч із бронзою політичних монументів де Голля або Неру великим планом зображено легковажного і легкомудного барона де Кляппіка...

Мальро вважають предтечею

французького екзистенціалізму. Але він великою мірою є антиподом і Сартра, і Камю. Рокантен, герой Сартрового довоєнного роману «Млість», — авантюрист, уже розчарований у цінностях екзотичних пригод. На наших очах зазнає фіаско і його спроба втекти від нудної буденщини буржуазно-провінційного побуту. «Чужий» Камю ампутував усі суспільні зв'язки — не лише «правила» й «норми» суспільства, в якому він живе, але й метафізичні зв'язки з людством, з родовим началом. Його опір абсурдові пасивний, він — у гранично інтенсивному переживанні кожної миті, в чуттєвій гущині конкретної малості, яка і є для нього життям, бо все загальне — фікція, бо будь-яке узагальнення вже все фальсифікує. Герой романів Мальро активний, самовільний, і найнапруженіший момент його життя, як правило, — смерть або смертельний ризик. Напруга, що йде від смерті як від полюса життя, визначає інтенсивність життя. Перкен, що кидає виклик тортурам і смерті в «Королівській дорозі», — прямий нащадок Кирилова («Біси» Достоевського).

У романах зрілого Мальро з'являються образи людей, діяльність яких позначена цілеспрямованою активністю революціонера. За його власним висловом, його вабить «тип героя, що поєднує здатність до дії, культуру і ясність мислення». В «Умовах людського існування», «Добі зневаги» і, особливо, у «Надії» — найдемократичнішому романі Мальро — тема солідарності, мужнього братерства однодумців заглушає мотив самотності. Проте її кульмінаційне звучання, як правило, теж пов'язане зі смертю, найвищою вольовою точкою, межею прояву людяності: радянський комуніст Катов,

який віддає молодим китайським товаришам ціаністий калій, а сам іде на жакливу смерть (його мають спалити живцем), іспанські селяни, що несуть через гори труп льотчика і поранених членів екіпажу. Солідарність у романах Мальро завжди скріплена кров'ю. І революція, в якій закладена надія на подолання скінченності індивідуального існування, водночас завжди є для Мальро трагедією, тому що мить життєвої повноти, пережита його героями як щастя причетності до чогось великого й незаперечного, є, на думку автора, тільки мить, і по сліпучому її світлі знову западає непроникний морок.

Характерно, що як тільки Мальро відійшов від революційних позицій, як тільки він перестав бачити в революції суть ХХ століття і можливість поступального руху історії, він перестав бути романістом.

Повоєнний Мальро чекає підтримки, — котрої, як він сам розуміє, людина не може знайти в собі самій (на противагу героям Сартра чи Камю) і не може сподіватися від бога...

Усвідомлення кризи сучасного західного індивідуалізму пов'язане у Мальро з певною ностальгією за цілісністю християнина. Та він не шукає «християнських цінностей», не тужить за колишнім собором, що обернувся на купу битої цегли. Констатує, що Захід має енергію, та не відає, куди її спрямувати, констатує, що цивілізація, яка зробила індивіда своєю найвищою цінністю, опинилася у безвиході, Мальро не шкодує за втраченим раєм — він знімає трагізм за допомогою зміни часового й просторового масштабу виміру людської долі: за одиницю він приймає не особу, а цивілізацію. Не пульсування крові, лік якому ведуть у секун-

дах, а пульс юних і старіючих культур, втілений передусім у мистецтві,— ось істинна міра людського для пізнього Мальро.

Тему мистецтва як Спасіння, як можливості «омити себе від гріха існування», «виправдати своє існування», ми не раз надібуємо в літературі ХХ століття. Проте, що гострішими стають соціальні конфлікти віку, що настійніше відчутна необхідність протистояти фашизмові, необхідність історичної дії, то виразніше проступає тема ілюзорності чи навіть небезпеки втечі в мистецтво. Смішний і вкрай безпорадний у Камю графоман Гран, який так і ськ вертить першу фразу своєї оповіді, шукаючи найелегантнішого і найвиразнішого поєднання слів, тоді як чума душить місто. Страшна у Томаса Манна доля композитора Леверкюна, що піддався диявольській звабі («Доктор Фаустус»).

Духовна еволюція Мальро багато в чому протилежна еволюції Сартра. Якщо в останні роки Сартр «зневірився», як він сам висловився, а після паризького травня 1968 року навіть «відмовився» від ролі служителя культури, перейшов до ультралівацького заперечення її абсолютної цінності, то Мальро, навпаки, втративши віру в революцію, пов'язав усі свої надії з культурою як стихією людяності.

У творчому акті Мальро бачить прояв людяності. Через мистецтво здійснюється головне — наступність цивілізації, зв'язок часів, існування людства не як певної частини природи, яка підлягає фатальним закономірностям, а як невтримного і безупинного пориву людини піднятися над своєю долею.

Ця філософська концепція забарвлює «Антимемуари», як і велику теоретичну працю «Голоси

мовчання» (1953) Мальро, де пам'ятки світового мистецтва — не стільки об'єкт академічного дослідження, скільки привід для ліричних медитацій. Сторінки «Антимемуарів», присвячені музеям та творам мистецтва, набагато емоційніші за гордовито-холодні, риторичні, зневажливо-об'єктивістські зауваження про людей, якщо тільки ці люди самі не є пам'ятками цивілізації. Для Мальро пам'ять мистецтва — єдина справжня пам'ять, бо вона вічно жива, вічно змінює свою форму (мистецтво давніх цивілізацій переживає метаморфозу, воно сприймається нами зовсім інакше, ніж його мислили давні творці), вона — і лише вона — протистоїть смерті, приниженню, мізерності індивідуального існування.

Піднімаючись від індивідуальної — скінченної, абсурдної, поки вона замкнута в собі — свідомості до колективної, Мальро не прилучається, на відміну від Сент-Екзюпері, до тепла живої солідарності. Його безсмертна людина квартирує в музеях. Там зібрано свідчення людської гідності. Своєрідна телеологія Мальро виглядає як рух від активного історичного начала до естетичного і (як всяка телеологія) нехтує окремим життям.

«Гуманізм — не в тому, щоб сказати: «Того, що я зробив, не зробила б жодна тварина» — полемізує Мальро зі славетною формулою Сент-Екзюпері, — гуманізм — у тому, щоб сказати: «Ми відкинули в собі те, чого вимагала від нас тварина, і ми прагнемо знайти людину скрізь, де ми знайшли те, що її пригнічує. Від кожної епохи свідками її величі лишаються твори мистецтва, серед мовчання звучать голоси великих митців, які, самі того не відаючи, втілили «перемогу людини над долею».

Молодий Мальро кидав виклик трагічній людській долі, невідступному жахові небуття зухвалістю індивідуалістичної авантюри. Потім у пошуках універсальних цінностей він прийшов до необхідності історичного діяння, революційного перетворення дійсності, діяння, в якому індивід піднімається до Людини. «Антимемуари» заперечують історію як рух до революції. Цілеспрямованій історичній дії вони протиставляють вічні метаморфози мистецтва, яке може бути назване не лише «антидолею», але й «антиісторією» людства.

Можна зрозуміти цей пристрасний захист прекрасного, створеного генієм людини,— в момент, коли лівацькі «культурні революції» закликають і привчають нехтувати естетичними цінностями. Є щось вельми неприємне в аристократичному культі сильних цього світу, який наклав глибокий відбиток на «Антимемуари». Є щось трагічно вузьке у волюнтаристській картині світу, у насильстві, що його здійснює над власною пам'яттю людина з біографією Мальро.

Життя Андре Мальро зіткане з разючих протиріч: з одного боку, перед нами сміливий борець за

звільнення Г. Димитрова і Е. Тельмана, командир ескадрильї бомбардувальників іспанської республіканської авіації, герой французького Опору, полковник танкових військ антигітлерівської коаліції, романіст, який створив яскраві образи китайських, німецьких та іспанських революціонерів, а з іншого — понурий песиміст, який називає життя «принизливою, моторошною пригодою» і ховається від нього в музейних залах, теоретик-апологет «чистого», «незацікавленого» мистецтва, один із попередників філософії екзистенціалізму. Таке химерне переплетення «світла» і «тіней» у цій постаті свідчить про її виключну складність і є характерним для цілого етапу розвитку новітньої французької літератури.

Історик, який користуватиметься коли-небудь «Антимемуарами» як робочим документом, буде змушений зробити серйозну поправку на довільність висвітлення в них історичних фактів, але ця книжка допоможе йому зрозуміти, а ще більшою мірою — відчути трагізм світовідчуття європейського пізньобуржуазного інтелігента, який уже не знає близькості до «просто людини».

Москва.

Б І Л Я В Х О Д У В С В І Т

Три роки тому в США опубліковано невелику повість досвідченого літератора Е. Сігала «Історія одного кохання». Цей твір викликав шум, що анітрохи не відповідає ні його змісту, ні його значенню. Сюжет повісті простий. Син фінансового магната покохав бідну дівчину італійського походження. Батьки не схвалили його вибір, але він, порвавши з сім'єю, одружився. Долаючи матеріальні труднощі, молодий чоловік закінчив юридичний факультет, влаштувався у великій адвокатській фірмі, та ось, коли нестатки лишились позаду, з'ясувалося, що його дружина хвора на лейкемію. Вона вмирає, а герой примирюється з батьком.

«Історія одного кохання» має нібито всі ознаки сучасного художнього твору. В ній порушено проблему батьків і дітей, таку характерну для сьогоденної літератури США. Є в ній і соціально-політичні натя-

ки. Автор широко використовує підтекст, діалог, в якому раз у раз звучить специфічний «шкільний» гумор, студентський жаргон. Одне слово, і форма, і зміст повісті мають незаперечні прикмети часу. А проте книжка Сігала дивовижно нагадує популярну наприкінці минулого сторіччя повість Ф. Бернетт про маленького лорда Фаунтлероя. Невибagliвих читачів тішило знайомство з блакитнооким, золотоволосим херувимом, що був такий добрий до бідних фермерів і зумів підкорити зачерствіле серце свого суворого діда. Повість закінчувалась, як і треба було сподіватись, торжеством доброчесності і покаранням пороку. Старий лорд Фаунтлерой, полагіднівши під впливом онука, покинув утискувати фермерів і навіть «визнав» невістку, що через неї порвав колись із сином.

Схожість старої зворушливої англійської та нової зворушливої аме-

риканської повістей аж ніяк не вичерпується зовнішніми, сюжетними ознаками. Обидва твори є вмілими підробками під серйозну літературу. Книжка Е. Сігала — типовий зразок конформізму. Ідучи на сварку з батьком, син називає його «каміннолицим», оголошує, що багатство позбавило його людських почуттів. Юнак дозволяє собі деяке «вільнодумство». Він негативно ставиться до проявів расизму і навіть службу обирає в ліберальній фірмі, яка береться захищати репортера, котрий фотографував «заворушення» і котрого побила поліція. Проте все це лише тонка плівка на вбогому змісті. Кидаючись в надійні обійми батька, син, зрештою, виносить вирок своєму «протесту». Книжка Сігала невтішна від початку до кінця, бо письменник, узявшись за реальну проблематику, підміняє соціально-критичний аналіз фальшивою сентиментальною схемою.

Ми не випадково згадали про цю незначну повість. Вона цікавить нас як свідчення того, що навіть відвертий конформіст змушений сьогодні звертатись до гострих проблем американської дійсності, щоб привернути увагу читача. Сігал — битий жак у ділах літературних. І теми, на яких він спекулює в повісті, мають свою історію в новітній літературі США.

Проблема молоді — одна з найбільших внутрішніх проблем країни — давно привертає увагу багатьох американських письменників. Читаючи книжки останніх років про молодь, важко позбутися враження, мовби щось подібне вже зустрічалося в літературі. І починаєш розуміти: все це взято напрокат із творів про «втрачене покоління» — покоління, що з'явилося після першої світової війни, яка вщент розбила буржуазні уявлення щодо патріотизму, честі, обов'язку.

Між «втраченими» 20-х і 60-х років є, звичайно, велика відмінність. Річ не лише в різному життєвому

досвіді, різних причинах невдоволення і неприкаяності, але й у відмінності світосприймання.

БРАТИ ХОЛДЕНА КОЛФІЛДА

Найталановитішою «молодіжною» книжкою повоєнної літератури США стала знаменита повість Д. Селінджера «Ловець у житі» (1951). Слідом за нею в США з'явилося чимало книжок про молодь, виданих письменниками різних поколінь, різних творчих уподобань і політичних поглядів. Ці твори, героїв яких можна по праву назвати братами селінджерівського Холдена Колфілда, дозволяють зрозуміти суть молодіжної проблеми в США.

У романі Л. Олдса «Сліпуче сонце» (1960) вплив Селінджера відчувається від початку до кінця, але образ головного героя Баррі Дугласа, якому «на наших очах» минає вісімнадцять, цілком переконливий, і вся оповідь вирізняється своєю щирістю. Сам Баррі навряд чи зміг би визначити, чим він невдоволений. Вчинки його багато в чому дитинні, у голові панує шалена плутанина. Дія роману відбувається на Алясці, і вже на четвертій сторінці Баррі заявляє: «Щиро кажучи, я не знаю, за яким бісом приїхав на Аляску». Багато безглузвих витівок бентежать і його самого, і він не завжди може виправдатись у власних очах. Виявляється, що головне його нещастя — брак життєвої мети.

Баррі — син заможних батьків, але все в їхньому домі обертається в зачарованому колі споживацтва, всі стосунки «уречевлюються», а духовне життя ніби взагалі відсутнє. Саме тому юнак і тікає з дому на Аляску. Світ багатства в очах Баррі — фальшивий: «... ви ніколи не подумали б, що я багатий, якби зустріли мене, ніколи. Ви подумали б, що я нормальний хлопець. А в нас, між ін-

шим, є й «каділлак» і «форд», і ванна-басейн, як у стародавніх римлян. Я міг би ще дещо назвати, але тоді, мабуть, не сподобався б вам. Адже в мене заможні батьки. Але вдома я товаришую з кількома справжніми хлопцями, моя мати їх терпіти не може».

Баррі раз у раз повертається до цієї теми. Ось він каже, що «не переносить людей, які народились у сорочці», а ще через сторінку міркує: «Хотів би я знати, що сталося з усіма вашими американськими філософами. Мабуть, їх надто турбує думка про те, як робити гроші». Та сама тема звучить знову, коли починається розмова про мистецтво: «Я розумію, у нас надзвичайно важко бути художником... адже народом у нашій країні верховодять ті, хто робить гроші». Так виявляються причини невдоволеності Баррі.

«Розумієте, щиро кажучи, я й сам не знаю, що шукаю», — зізнається він. Це правда, але це не применшує силу його протесту. Неприйняття американського способу життя виявляється не лише в словах героя. Баррі не приймає законів, радіє, коли грабують компанію золотопромисловців. Він із зневагою ставиться до правителів країни, йому ненависна думка про те, що люди, які сидять десь там, нагорі, можуть у будь-який час розв'язати ядерну війну. Однак протест юнака багато в чому не лише стихійний, а й наївний. По суті, «виховання почуттів» героя лише починається. Юнакові доводиться працюю заробляти на життя, і це йому подобається: «Я працював би й двадцять годин на добу».

Частковий вплив своїм бунтарським настроям Баррі знаходить у товаристві, що протистоїть світові багатіїв. У робітничому бараці, у виснажливій, але колективній праці він знаходить стосунки, меншою мірою зіпсуті «уречевленням». Він

знайомиться із зворотним боком дійсності, перевіряє свої особисті якості в трудовому середовищі. Олдс анітрохи не прикрашає це середовище, але саме в ньому Баррі знаходить увагу, розуміння і ті взаємовідносини, яких так бракувало йому вдома.

Герой Олдса доросліший, рішучий, активніший за героя Селінджера. Це складний образ. Протест Баррі треба розуміти серйозно, бо носій його витримав перевірку працею, фізичними випробуваннями, змужнів і не збирається припиняти пошуки «справжнього». Заслугує на увагу, звичайно, і показана автором небезпека нігілізму, пов'язана насамперед з почуттям слабкості й безсилля перед машиною влади, особливо коли мова йде про небезпеку нової світової війни.

Роман Ч. Уебба «Випускник» (1963) ніби доповнює книжку Олдса. Побут і звичаї багатіїв викладено в ній досить об'єктивно. Читач дістає нагоду зсередини спостерігати саме те життя, від якого тікав Баррі Дуглас. Тікає з дому і герой Уебба Бен Бреддок, але його життя «на волі» не показується, а тільки розкривається в оповіді самого героя. «Випускник» — твір цілком самостійний. Він цікавий не лише тим, що доповнює галерею «родичів» Холдена Колфілда, але й тим, що подає критичну картину задушливої атмосфери «споживацького суспільства».

Блискуче закінчивши коледж, отримавши стипендію для продовження освіти, Бен Бреддок, син заможного ділка, повертається додому вкрай розчарований і подальшою перспективою (вчителюванням), і способом життя батьків. Справді, багатство на сторінках обох романів зображено як прокляття Америки. Є комфорт, навіть надмірний, та людина задихається під тягарем речей, нагромодження яких стає єдиною метою життя. Причини невдоволе-

ності Бена Бреддока й Баррі Дугласа — майже тотожні.

Відчувши, нехай поки що туманно, суспільне неблагополуччя, Бен вже не може некритично ставитись до способу життя батьків, не бажає лицемірити, переймати фальшиві норми поведінки. Все ж, так само як герой Олдса, він на практиці переконується в тому, що зовні респектабельне життя насправді глибоко аморальне. Розуміння цього приходить лише після невдалої втечі з дому. Чорна робота не приносить Бену вдовolenня, і невдовзі він повертається додому. Його не злякали нестатки й праця, але й «на вулиці» він не знайшов відповіді на «прокляті» питання. Після повернення моральна криза, що її переживає юнак, набуває особливої гостроти.

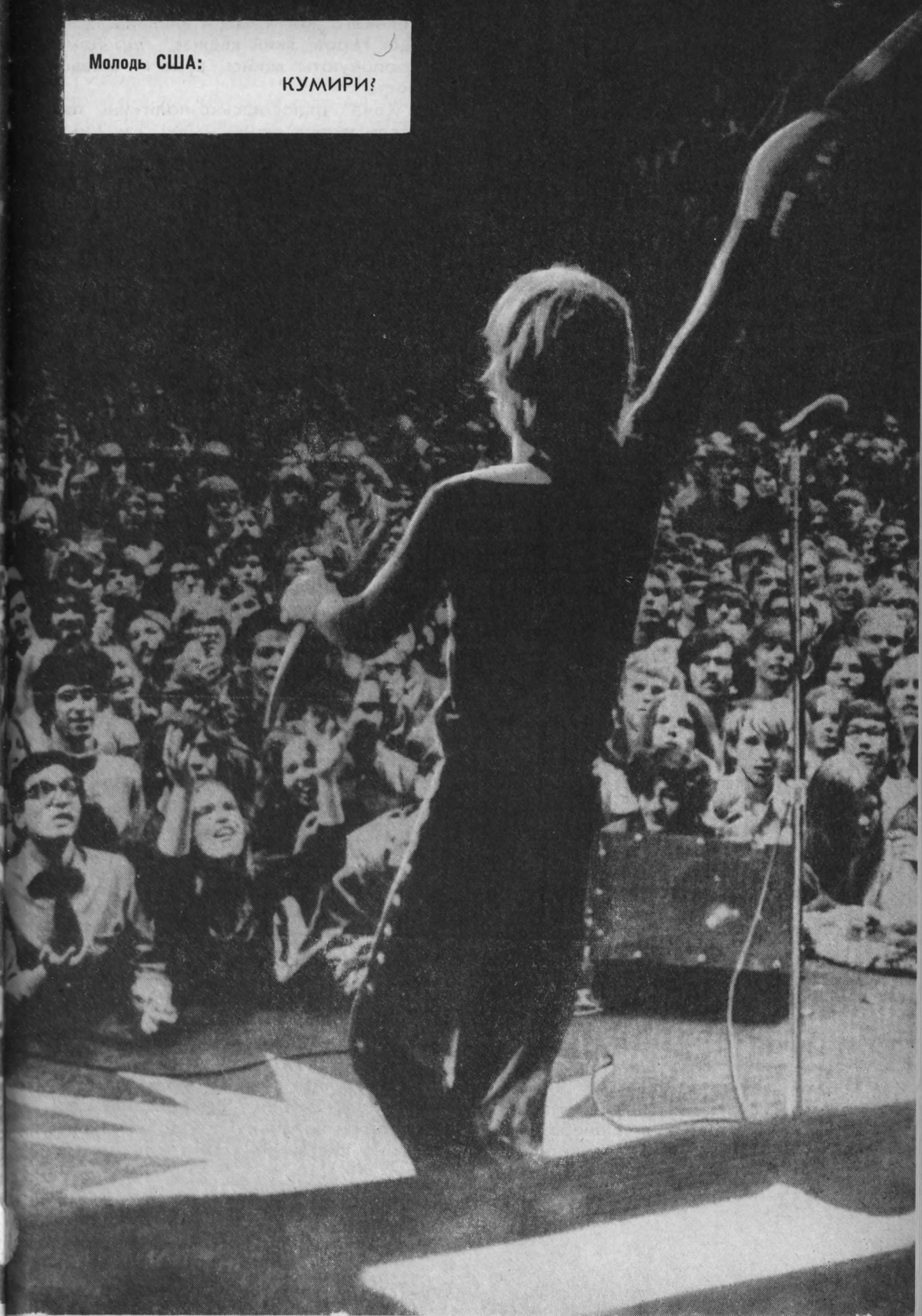
Граючи на самотності й неприкаяності Бена, дружина батькового компаньйона, не першої молодості жінка, кидається хлопцеві в коханки. Бен чудово розуміє аморальність цього зв'язку, даремно намагається якимось його облагородити. Криза надходить, коли приїздить дочка коханки і Бен у неї закохується. Це перше його кохання; разом з ним виникає і прагнення змінити своє життя, перейти від нестерпної і безплідної рефлексії до дії. Зробити це важко. Все повстає проти молодого людини. Бену Бреддоку доводиться боротись не лише з обставинами, але й з самим собою. Те, що з цієї боротьби він виходить переможцем, подає надію. Дівчину хочуть видати за іншого, брешуть їй та її батькові, але Бен викриває брехню і «викрадає» кохану буквально з-під вінця. Закохані кидаються до автобуса, який відходить перед самісіньким носом переслідувачів. Так закінчується роман.

Отож знову ситуація, характерна для роману про «втрачене покоління». Кохання, позиція «удвох проти світу» була для «втрачених» дуже приваблива. Тільки мало хто з письменників, які зачіпали цю тему,

Молодь США:

КУМИРИ?

наважувався показати безперспективність такої позиції. Може здатися, що в романі Уебба просто повторюється давно знайома схема. Проте це не так. Для «втрачених» кохання, якщо вони зберігали віру в нього, було самоціллю, саме по собі було якорем порятунку. Для героїв Уебба кохання не кінець, не самоціль, а лише початок. Боротьба за особисте щастя виступає як перший щабель довгого шляху. Романи Уебба і Олдса пред'являють буржуазному суспільству серйозні звинувачення, але вони відзначаються і певною ідейною слабкістю, нечіткістю авторської позиції.

В одному ряду з розглянутими стоїть і роман Д. Херсі «Надто далеко йти» (1966). Херсі — не перший в літературі США — спробував створити щось на зразок сучасного «Фауста». Його героя звать Фіст, є в романі Маргарет — Маргарита, таємничий Брід — Мефістофель і навіть велика сцена, що прозора пародіює Вальпургієву ніч. У цій сцені автор, вдаючись до символіки, прагне узагальнити причини невдоволеності свого героя. І коли в «реальному» плані розповідається про студентську демонстрацію, то в символічній сцені змальовано «мисливця на відьом» сенатора Маккарті,— в ролі содоміта. «Фаустіанський» задум, проте, втілено в романі досить посередньо. Книжка несе сліди розмаїтих літературних впливів, зокрема — Керуака. Все ж образ головного героя наділений рисами, які допомагають зрозуміти сутність молодіжної проблеми в США. Херсі прийшов у літературу з журналістики і не втратив репортерської інтуїції; його вибір цієї теми досить симптоматичний.

Центральний персонаж роману Джон Фіст — студент коледжу. На першому курсі він вчився старанно, на другому — втратив інтерес до наук. Батьки Фіста — заможні люди, але ні сім'я, ні фешенебельний коледж не можуть прилучити його до

великого життя. Це й викликає протест героя, який вважає, що йому пропонують якийсь сурогат реальності.

Хоча філософсько-політичні погляди юнака вкрай наївні, є в них і раціональне начало. Так, війну у В'єтнамі він називає «безумством». Думки про відірваність від реального життя ні на мить не залишають Фіста. «Не бачу, щоб те, що називається тут світом пізнання, мало який-небудь зв'язок з дійсним світом», — каже він, пояснюючи своє небажання вчитись. Невдоволеність буржуазним середовищем поєднується у Фіста з невдоволенням самим собою. Але протест юнака виявляється найчастіше зовсім по-хлоп'ячому: з гуртожитку до аудиторії, на його думку, задалеко йти. Херсі не висміює свого героя, а лише показує, що стіни, які відділяють Фіста від великого життя, досить міцні.

Як Олдс і Уебб, Херсі також малює нетривалий період духовної кризи молодого людини і початок пошуків «справжнього», тобто дійсних етичних цінностей. Спрямованість протесту молодого людини проти реакційно-політичних тенденцій американського життя показано цілком переконливо, і в образі головного героя ми знаходимо ще один варіант Холдена Колфілда.

Частота, з якою американські письменники звертаються до таких образів, показова сама по собі. Навіть у творах на інші теми нерідко з'являється герой, дуже схожий на Бена Бреддока, Баррі Дугласа або Джона Фіста. Так, у романі Д. Чивера «Буллет-Парк» (1969) чимале місце відведене підліткові Тоні, сину одного з головних персонажів книжки. Як і Джон Фіст, він епатує своїх батьків, вводячи до статечного буржуазного дому даму сумнівної поведінки. Як Баррі Дуглас, він не може знайти спільної мови із своїм батьком. Як Бен Бреддок, він «захворює» на дивну хворобу: йому сумно. Бен сидів удома й нічого не

робив. Тоні лягає у постіль і теж нічого не робить.

Письменники США створили узагальнений тип молодого людини, якій остобісіли фальшиві цінності капіталістичного суспільства. У літературі з'явилась сила-силенна «братів» (і «сестер») Холдена Колфілда.

НАЩАДКИ РОБЕРТА КОНА

У своєму романі «Фієста» Хемінгуей контрастно протиставив «втрачених», носіїв кращих рис особистого «кодексу» Джейка Барнса — Робертові Кону. Характер Джейка сформувала перша світова війна; а Кона — забезпечене і благополучне життя, що виховало його слабковільним егоїстом. Відмінність між Джейком і Коном величезна. Вони — ніби істоти з різних планет, хоч породжені однією епохою. Якщо Джейк втілює в романі трагізм повоєнного світу, то для Кона різниці між довоєнним і повоєнним часом нема, і займається він виключно власною персоною.

Образ Кона — очевидне мистецьке відкриття Хемінгуея. В літературі США це перший з плеяди молодих людей, що вирізняються типом американською інфантильністю. Кон створює для себе наче власну, а насправді вичитану з книжок жалюгідну мораль, так би мовити, моральний кодекс, який внаслідок свого книжного походження лише карикатурно відбиває вироблений в окопах кодекс Джейка. А втім, коли цей «кодекс» йому заважає, Кон дуже легко від нього відмовляється. Ця зручна особливість інфантильної свідомості, ніби поділеної непроникними перегородками, робить Кона особливо небезпечним. Нарешті, вся система суспільних зв'язків і відношень, в якій ріс Кон, визначає його крайній (і теж інфан-

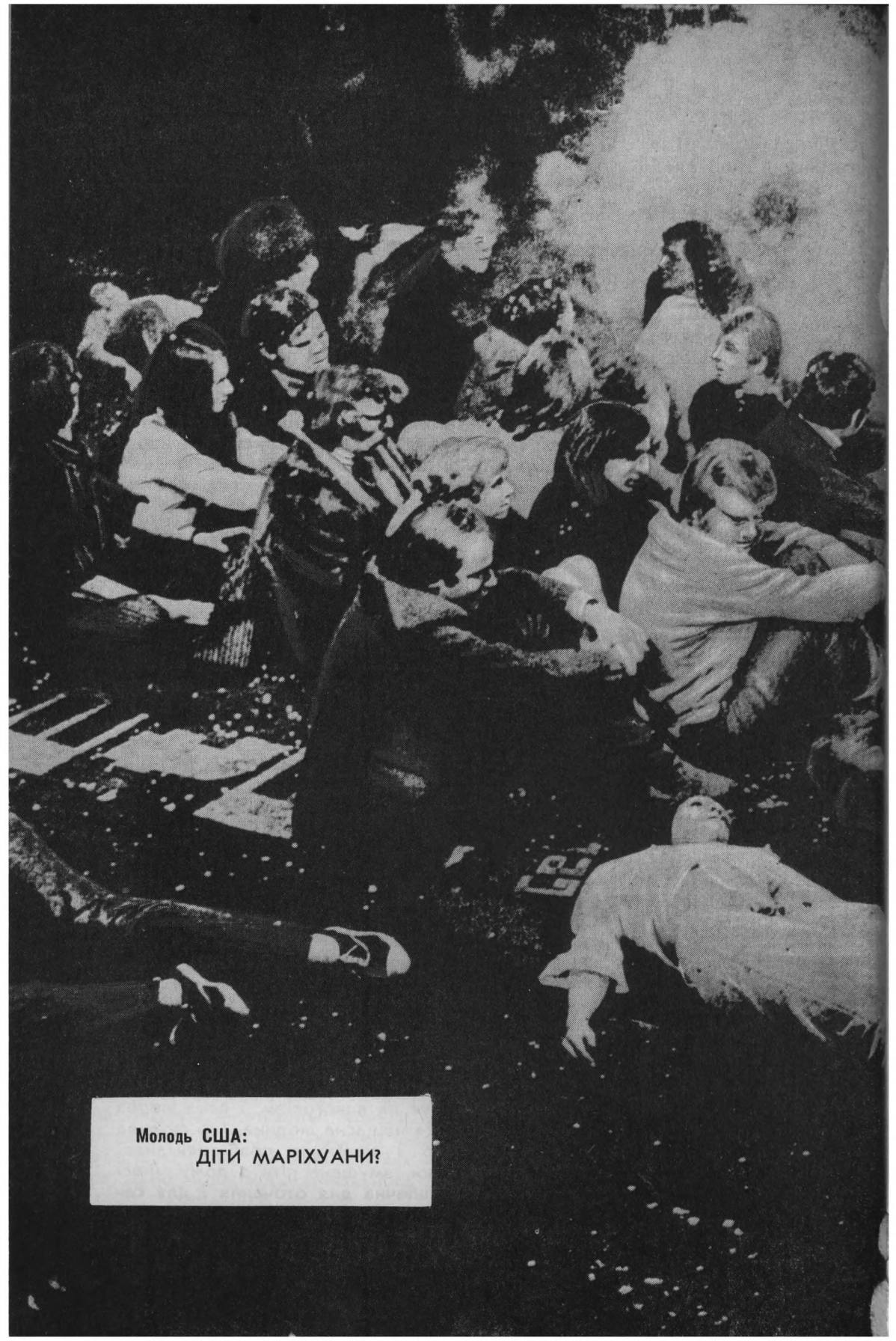
тильний) егоїзм. Натомість «втрачені», що за їхньою спиною був досвід війни, розглядали свої особисті проблеми як частковість, зумовлену загальним положенням в оточуючому світі. Світ же Кона — це він сам. Уся його поведінка являє собою суцільне порушення того кодексу, того ставлення до життя, яке допомагає Джейкові лишатись людиною.

У повоєнній американській літературі, особливо в романі 60-х років, нащадки Роберта Кона зустрічаються напроцуд часто.

1967 року вийшов роман Філіпа Рота «Коли вона була гарною». Хоч заголовок — це рядок з дитячого віршика, автора, тоді вже відомого письменника, цікавлять цілком «дорослі» проблеми.

Коли Люсі Нелсон звірилась на вмовляння Роя Бассарта, який щойно відслужив в армії, їй було сімнадцять, а йому двадцять. Рой одружився, сповнений надій на щастя, але за чотири роки сталась трагедія... Протягом усієї оповіді автор змушує читача шукати винуватця цієї трагедії. Дотримуючись хронологічної послідовності, не вдаючись до сюжетних і композиційних мудрувань, письменник здійснює справжнє розслідування.

Люсі Нелсон — тип складний. Це тямуща енергійна дівчина. Заради здійснення своїх бажань вона ладна багато й тяжко працювати, їй не можна відмовити у наполегливості, силі волі. Але змалку Люсі засвоїла жалюгідну, куцу пуританську мораль, типову для американської провінції. Вузьколобий, міщанський фанатизм перетворює дівчину на моральну потвору. Усе, що вона замислює як добро, виходить на зло. Люсі знущується з власного батька, який слабує на алкоголізм, і саме через неї ця нещасна людина, яка любила сім'ю і прагнула позбутись лихого звички, змушена піти з дому. Люсі небезпечна для оточення і для са-

Молодь США:
ДІТИ МАРІХУАНИ?

мої себе. Вузькість кругозору, інфантильні і водночас фанатичні уявлення штовхають її на дії, що межують з безумством; врешті-решт вона замерзає на вулиці, неподалік від власного дому.

Інфантильність Люсі — особлива. Вона виникає як наслідок впливу суспільної моралі, поглядів, засвоєних дівчиною з дитинства. Люсі рабськи й фанатично слухається чужих правил. Тому вона й небезпечна, тому всі довкола неї нещасні.

Усе могло б вийти у цій сім'ї інакше, якби іншим був Рой Бассарт. Але й він неймовірно інфантильний — лише на свій копил. Рой небезпечний насамперед тому, що йому зовсім не властиве почуття особистої відповідальності. У його безвіллі й слабкості таїться нерозумна сила, яка робить його слухняним виконавцем будь-якої, навіть злочинної волі, солдатом-автоматом, людиною, не здатною відповідати за свої вчинки.

Історію Люсі та Роя автор подає на досить широкому тлі провінційного життя. Рот не знімає провини ні з Люсі, ні з Роя, але показує, що трагедія зумовлена і об'єктивними чинниками. На суперобкладинці першого видання роману є анотація, у якій мовиться, що Рот у цій книжці продовжує свій літопис «прагнень і розчарувань у наш час і в нашій країні». У цьому випадку видавці оцінили твір цілком справедливо.

За зовнішніми атрибутами роман Д. Ферчайлда «Сім'я на годину» (1967) відрізняється від твору, розглянутого вище. Замість глухої провінції — Нью-Йорк, замість дрібнобуржуазного кола — багатії, які роблять не лише гроші, а й політику, замість вбогих комірчин — розкішна двоповерхова квартира, що коштує триста тисяч доларів.

Читаючи Ферчайлда, мимохіть згадуєш блискучий опис світу багатіїв, зроблений чудовими американськими письменниками Фітцдже-

ральдом і Вулфом. Ферчайлд поступається своїм попередникам і мірою хисту, і соціальною сміливістю, але його роман добре показує, який потворний вплив справляє на людину вищий світ Нью-Йорка, і одночасно досліджує ще один різновид інфантильності, небезпечної бездумно егоїстичним, безвідповідальним ставленням до життя.

Заможна, вродлива, енергійна Фіона Стефенсон виходить заміж за юнака свого кола Майкла Чейза. Справжнього кохання молоді не починають.

Фіона відокремлена від реально-го життя високим муром свого суспільного становища. Щоправда, її енергія шукає виходу, але марно, як марною була енергійність Люсі Бассарт. Зрештою всі свої честолюбні заміри Фіона переносить на чоловіка. Але в неї стільки ж підстав вимагати від нього якихось звершень, скільки і в героїні Рота стосовно Роя. Як і Фіона, Майкл, цей сильний, здоровий юнак, безнадійно інфантильний.

Після різкого конфлікту Фіона та Майкл зовні примирюються, їхнє життя входить у свою колію і триває «нормально», тобто в беззмінній та порожній круговерті...

В романі Д. Херсі «У центрі шторму» (1967) зустрічаємо ще одного представника покоління сучасних інфантильних американців, який, проте, належить вже до інтелектуального світу. Флікер, герой цієї книжки — кібернетик-економіст. Письменник обдуманно вибрав для свого героя фах. У світі «уречевлених» людських стосунків авторитет машини і модної інтелектуальної спеціальності поширюється на того, хто працює з цією машиною, приховує його слабкість, вироблену соціальними факторами. Автор знімає зі свого героя романтичний серпанок «людини завтрашнього дня». Хоч Флікер тримається самовпевнено і звик до загаль-

ної уваги, дуже скоро з-під машкари інтелігента визирає обличчя безвідповідального хлопчика, примхливого і безвільного.

«Нащадків» Роберта Кона, як ми бачимо, можна знайти у різних соціальних верствах. Це пояснюється тим, що споживацька свідомість властива духовному стану американського суспільства в цілому. Мікроб інфантильності дуже активний, і чимала заслуга сучасної літератури США полягає в тому, що вона помітила і виявила ознаки небезпечної соціальної хвороби.

БАТЬКИ Й ДІТИ

У сучасному американському романі, присвяченому молоді, «вічна» проблема батьків і дітей є однією з головних і постає з особли-

вою гостротою. Це пояснюється зростанням молодіжного протесту проти імперіалістичної політики, расової і соціальної нерівності, нелюдських суспільних законів.

Проблема батьків і дітей нерідко вивчається в комплексі з іншими важливими темами, як, наприклад, з антивоєнною.

Це помітно, приміром, у романах Д. Уестона «Салют, герою!» (1968), І. Хантера «Сини» (1969). Проте особливо цікава щодо цього книжка Д. С. К'юнена «Сунична заява» (1969). Студент Колумбійського університету, К'юнен розповідає про студентські заворушення, що потрясли всю країну в квітні — серпні 1968 року. Його книжка — чудовий людський документ, щира розповідь, що включає уривки з щоденника, роздуми автора на етичні, соціальні та політичні теми. Сві-

Молодь США:
ПІСНЯ ПРО МИР.

жість сприйняття, гранична правдивість автора забезпечила творові заслужений успіх.

У книжці багато наївного, але вона дозволяє побачити, як далеко пішов уперед від Холдена Колфілда і його «братів» нинішній прогресивно мислячий студент; до того ж наївність К'юнена не має нічого спільного з безпорадною інфантильністю. Його записки свідчать, зокрема, і про те, що сучасна американська література помітно відстає від суспільного руху молоді.

Не бувши професійним письменником, автор, одначе, переконливо показав і багатолікий студентський рух, і відособленість негрів, і брак у більшості студентів чіткої програми. Та хоч молоді люди слабкі в теорії, вони все-таки добре знають, що їм не до вподоби в сучасній Америці. К'юнен показує, як ідеали молоді дедалі більше конкретизуються.

К'юнен і його друзі відверто і обґрунтовано кидають виклик суспільству, владі, соціальному злу. Через усю книжку проходять теми са-

мотності у великому місті, «зречення» людських стосунків. Усе це накладається на тему пошуку справжніх життєвих цінностей і готовності, якщо треба, битися за свої ідеали. В книжці виявляється, звичайно, теоретична незрілість автора (і всього студентського руху в США), але водночас вона сповнена оптимізму, наступального пафосу, яскравого життєлюбства.

Герої К'юнена наділені серйозним почуттям відповідальності за все, що відбувається в країні і в світі. Від рефлексії до дії, від розгубленості і розпачу до активних соціальних виступів і відкритої боротьби — такий, як свідчить автор, шлях передової американської молоді.

Зрозуміло, значення молодіжного протесту не слід переоцінювати. Але не можна не рахуватися з тим, що прогресивна молодь Америки вже пройшла випробування поліційними кийками, в'язницями, газетною брехнею. У надрах скомпрометованого соціального ладу визріває ще дійовіший, ще активніший протест.

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

3 ПРОБЛЕМ ПЕРЕКЛАДУ

Віктор Коптілов. Першотвір і переклад. Київ, «Дніпро», 1972.

За останні два роки побачили світ дві праці київського перекладознавця й перекладача Віктора Коптілова — «Актуальні питання українського художнього перекладу» (КДУ, 1971) та «Першотвір і переклад». Друга праця є, власне, теоретично поглибленим варіантом першої. Отож варто детальніше зупинитися саме на новому дослідженні, бо, як пише і сам автор, — «це книжка про художній переклад, про труднощі — часом, майже непереможні, — з якими стикається перекладач, про блискучі перемоги й гіркі поразки, що ними позначено важкий шлях майстра перекладу, про різні способи перекладу й суперечки, які точаться навколо них». У кожному розділі автор послідовно і переконливо доводить можливість рівноцінного художнього відтворення першотвору «з будь-якої мови на будь-яку» і обґрунтовує об'єктивні вимоги до якості перекладу.

Порівняно з попередньою працею в новій монографії глибше розвинуто ідею відповідності оригіналові семантико-стилістичної структури перекладу, яка в даному разі розглядається як семантико-стилістична паралель першого. Досягти такого рівня відповідності можна, як наголошує автор, тільки успішно відтворюючи поетичний першотвір на кожному з таких п'ятих рівнів: фонетичному, ритмічному, лексичному, морфологічному та синтаксичному.

Шляхом накладання семантико-стилістичної структури першотвору на цю ж структуру перекладу визначається їх відповідність (+), часткова відповідність (\pm) чи розбіжність (—). Що щільніше накладається одна структура на другу, то досконаліший переклад. Така схема аналізу, безперечно, дає змогу об'єктивніше визначити рівень художнього перекладу. Автор слушно підкреслює, що, аналізуючи переклад на кожному з п'яти рівнів, слід зважати на стилістичну функцію того чи іншого елемента. Таким чином, кожен з цих рівнів повинен мати ще й стилістичний критерій, бо коли не брати до уваги стилістичну спрямованість елементів твору, то формальне накладання структури оригіналу на структуру перекладу нічого не дасть. Тут слід було б уточнити: оскільки при аналізі складників художнього твору в першу чергу враховується їх семантико-стилістичне навантаження, то й зіставлення їхніх значень треба вести не у фонетичному чи лексичному планах, а в **змістово-семантичному**, і, далі, не тільки в **синтаксичному**, але і в **структурно-семантичному**, бо структури на кожному рівні несуть певне стилістичне, а в поетичних творах ще й «архітектонічне» навантаження.

Досліджуючи методику перекладознавчого аналізу, В. Коптілов цілком слушно зауважує, що формальна констатація збігу

мовних структур тексту без урахування екстралінгвістичних чинників, які обумовили появу того чи іншого твору (суспільне середовище, причини виникнення твору, обставини, що підтримують життєздатність його в різні часи), не дасть уявлення про нього. «При оцінці перекладу, — зазначає автор, — треба виходити з того, наскільки його ідейна, естетична і стилістична концепція як літературного твору відповідає концепції оригіналу».

Багато уваги приділяє автор висвітленню питання про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в перекладацькій роботі, зокрема, в перекладах поетичних творів. Ідеться про те, що кожен суб'єкт по-своєму сприймає та відображає художніми засобами навколишню дійсність. Це стосується і перекладачів, коли вони відтворюють уже з відтвореної «вторинної» об'єктивної дійсності. Своєрідність сприймання художнього твору залежить від практичного досвіду реципієнта, від особливостей його світовідчуття, від рівня його естетичного розвитку тощо. Не дивно, що і об'єктивна система власної творчості поета-перекладача позначається на його перекладах. Наприклад, М. Зеров, як доводить В. Коптілов, додає епітети семантичного поля «темний — світлий», характерні для його оригінальних поезій. Суб'єктивність перекладача впадає в око при порівнянні кількох перекладів одного й того ж твору. Тоді виявляються як спільні елементи — центральні образи й думки («поетичний зміст» — за визначенням Вяч. Вс. Іванова), так і закономірні відмінності, що пояснюються не тільки впливом оригінальної творчості перекладача, але і впливом суспільного середовища, в якому він живе, впливом панівного літературного напрямку, часової відстані між оригіналом і перекладом. В. Коптілов доводить, що спільне в усіх перекладах і є об'єктивним відображенням першотвору, тоді як змінні частини в них свідчать про індивідуальну інтерпретацію художньої дійсності оригіналу. Індивідуальність перекладача розкривається передусім у тих складниках перекладу, «які не мають прямих відповідників до першотвору». Та це не означає, що перекладач може діяти, як заманеться. Його творчі зусилля скеровуються худож-

німи рамками твору, ідейним задумом і образною системою оригіналу. В. Коптілов критикує прихильників «необмеженої свободи» в перекладацькій діяльності, які намагаються «видавати суб'єктивістське насильство над оригіналом за природний вияв творчої особи перекладача». Автор на багатьох прикладах показує, як надмірний суб'єктивізм перекладача, що виявляється, зокрема, у «вирівнюванні» та «згладженні» авторського стилю, призводить до появи перекладів-варіацій на теми оригінальних віршів або до суто «інформаційних» перекладів, які, загалом правильно передаючи зміст першотвору, не зберігають його стилю (як, наприклад, «Енеїда» Котляревського в російському перекладі І. Бражніна).

На нашу думку, автор цілком справедливо вирізняє переспів як один із жанрів оригінальної творчості; аналіз переспівів, отже, не належить до компетенції перекладознавства, хоч і місце їхнє в оригінальній літературі цілком особливе.

З поняттями суб'єктивного й об'єктивного тісно переплітається проблема стилізації перекладу, також детально розроблена автором рецензованої праці. Під стилізацією перекладу В. Коптілов розуміє «вживання в ньому таких стилем, які не є відповідниками тих чи інших елементів оригіналу». Це, власне, і перенесення в текст перекладу типових особливостей стилю, притаманних усієї творчості автора першотвору; і переорієнтація стилю, коли він настільки віддаляється від стилю оригіналу, що перестає бути його семантико-стилістичною паралеллю і перетворюється, зрештою, на переспів. Не погоджуючись повністю чи в деталях з дефініціями стилізації, запропонованими О. Квятковським, В. М. Лесиним та О. С. Пулинцем, В. Коптілов визначає такі специфічні типи стилізації перекладу: а) індивідуалізуючу (яка впливає з урахування стилістичних особливостей усієї творчості автора); б) локальну (перенесення дії в країну перекладу, напр., «українізація» чи «русифікація» твору); в) часову (затирання чи підкреслення ознак епохи); г) жанрову (збільшення чи зменшення кількості ознак певного літературного жанру, до якого належить даний твір); д) індивідуальну (створення но-

вих слів, словосполучень чи образів «у дусі оригіналу», чи, навпаки, пропускання саме тих компонентів, які характеризують індивідуальний стиль автора).

У монографії ставляться й інші питання, і з приводу окремих з них хотілося б запропонувати деякі уточнення. Зокрема, полемізуючи з польським лінгвістом О. Войтасевичем, В. Коптілов, може, дещо беззастережно, висловлює переконання, що всі специфічні елементи мови першотвору «підлягають неодмінному відтворенню в перекладі... шляхом компенсації неперекладної особливості». Цього, проте, не завжди можна досягти, як радить автор, «надолуженням пропущеного перекладачем через відтворення його в іншому місці тексту». Цілий ряд специфічних елементів, у тому числі й стилізаційно-історичного плану, як відомо, не піддаються компенсації. До речі, трохи далі це зазначає і сам автор: «У світлі філософської думки В. І. Леніна стає зрозумілою безпідставність вимог відтворити в перекладі все наявне в оригіналі». І це справді так, бо, наприклад, евфонія, а також деякі зображальні засоби мови першотвору, відтворюються лише частково, або й зовсім не відтворюються. Крім того, треба враховувати й ту обставину, що добір засобів компенсації обумовлюється ще специфікою елемента, який їй підлягає, жанровою особливістю твору і т. д. Скажімо, в поетичних творах найчастіше виникає потреба в ком-

пенсації засобів-тропів, власне, художніх образів, а часто й ритмомелодики та архітектоніки віршів. Причому, наприклад, для деяких систем віршування поетів Сходу рівнозначна компенсація взагалі неможлива, і перекладач вдається до заміни. Це ж стосується і деяких європейських поезій. Отже, цілковитої компенсації втрат досягти важко, а часом і зовсім неможливо. Тому треба дбати про відповідні заміни в сфері того чи іншого рівня перекладу. Такі заміни, особливо на фонологічному й семантико-синтаксичному рівні, легко виявити в будь-якому перекладі, надто в перекладі з неспорідненої мови.

Можна сперечатися й щодо визначення мети перекладу, яка, на думку В. Коптілова, полягає тільки в тому, щоб «задовольняти вимоги читача, який хоче познайомитися з іншомовним твором». Таке визначення надто вузьке: переклад має задовольняти потреби всього суспільства в цілому — сприяти розвитку його літератури, культури, розширювати пізнавальний обрій народу тощо.

Висловлені зауваження, проте, не мають на меті применшити значення рецензованої праці В. Коптілова, яка є, безумовно, вагомим внеском у справу вироблення наукових основ поетичного перекладу.

**Ілько КОРУНЕЦЬ,
Михайло ДУДЧЕНКО**

ДЖЕНТЛЬМЕНИ-ГАНГСТЕРИ

Ralph Maloney. The Nixon Recession Capers.
New York, W. W. Norton and Company, 1972.

Роман Джона Стейнбека про пограбування банку, що не відбулося, — «Зима тривоги нашої» — вийшов у 1961 році. Роман Ральфа Мелоні про пограбування банку, що відбулося, — «Вибрик часів Ніксонової депресії» — вийшов 1972 року. Схожість цих творів впадає в око, хоч Мело-

ні нічого не запозичував у свого старшого колеги і розробив соціально-етичну тему цілком по-своєму. Його самостійність виявляється і в стильовій манері, і в добірї героїв, і у вмотивуванні їхньої поведінки.

Герой Стейнбека Ітен Аллен Хоулі — лю-

дина чесна, добра, розумна. Він намагається стати «як усі», прагне розбагатіти, але не може піти на злочин — єдиний шлях до багатства. Сумніви й вагання Ітена позначилися на композиції роману. Дія часто переривається спогадами про дитинство, уявними розмовами з дідом, батьком, тіткою. Врешті-решт Ітен свідомо відмежовується від суспільства, де люди в гонитві за багатством легко порушують моральні норми, але, коли хтось із них «досягав поставленої перед собою мети, йому нічого не варто було повернутись до колишніх своїх чеснот, — все одно що поміняти сорочку, і, наскільки можна було судити, він не зазнавав жодних докорів сумління».

Люди саме такого гатунку стали героями нового роману Ральфа Мелоні. Сендфорд Кемпбелл, колишній віце-президент одного банку; Джек Кармоді, колишній рекламний агент; Гаррі Прайс, відомий кіноактор, якого більше не запрошують грати; Сем Дейч, розорений фабрикант, — усі вони належать до місцевої еліти. Усі вони стали жертвами депресії 1968 року, яку президент чомусь назвав «застоем». Кемпбелл, найбільш активний і заповзятий з-поміж них, пропонує об'єднати зусилля й пограбувати банк. Після недовгих вагань, поверхових і дивовижно несхожих на скрушні роздуми Стейнбекового героя, всі погоджуються, вбачаючи в цьому найшвидший і найнадійніший спосіб поліпшити свої фінансові справи. Поважаним джентльменам добре відомо, що в їхньому містечку «ганебніше бути невдахою, ніж пройдисвітом». По-гангстерському вправно пограбувавши банк, вони знову стають добропристойними, вельми лояльними громадянами і засновують нове комерційне підприємство — одне слово, живуть, як респектабельні бізнесмени. Спогади про злочин їх не тривожать, докори сумління не мучать. Перехід від респектабельності до злочинності і знову до респектабельності минає для них безболісно. Та вони й не усвідомлюють цього переходу. Герої не раз підкреслюють, що вони не злодії, не ледарі, не гангстери. Вони роблять з формули «бізнес є бізнес», здавалося б, парадоксальні, але насправді логічні висновки. Пограбування банку для

них — такий самий спосіб розбагатіти, такий самий бізнес, як і будь-яке інше підприємство. Відповідна і композиція роману. Дія розгортається в чіткій, майже документальній послідовності. Нема ні відступів, ні спогадів, ні болючих рефлексій, притаманних роману Стейнбека.

Думка про те, що гангстер і джентльмен — одного поля ягода, проходить через увесь роман. Психологія героїв не змінюється. Вони лишаються люблячими батьками родин. Часом, щоправда, у них трапляються конфлікти з дітьми. Особливо гостро проблема батьків і дітей стоїть у Сема. Він скаржиться на свого нащадка, який краде автомобілі. Сем не може втямити, чому він, зразковий сім'янин і громадянин, працюючий фабрикант, має сина злочинця. Сатиричний заряд підсилюється за рахунок того, що розмова відбувається в машині, яку син за відповідну винагороду викрав на прохання батька і якою вся компанія їде грабувати банк.

В сатиричному плані розв'язується й конфлікт Сема з дружиною. Довідавшись про те, що було, вона картає його... за нерішучість і боязкість. Мало того. Коли грошей знову стає обмаль, Джоана радить друзям Сема знову пограбувати банк і пропонує свою допомогу, бо вона, мовляв, холоднокровніша за свого чоловіка й краще керує машиною. Їй теж нічого не варто «перейти межу», яка відділяє буржуазну псевдореспектабельність від злочину.

Несамохіть причетним до злочину виявляється управитель пограбованого банку Мел Хайден. Він нова людина в місті й усіма силами прагне вибитись «нагору», вступити до привілейованого клубу. Кемпбелл сприяє йому, його спільники поручилися за Мела. Хайден і його дружина щасливі, вони близькі до здійснення своєї мети. Але випадково, під час вечері на честь нового члена клубу, Мел із жахом упізнає в своїх нових друзях... гангстерів, що діяли в масках. Мел розривається між обов'язком і особистими інтересами. Обов'язок громадянина велить йому негайно повідомити поліцію. Але директора банку навряд чи потішить скандал, що зачіпає його друзів. І Мел жене від себе сумніви. Він мовчатиме. Ніхто, навіть грабіжники, не повинні здогадуватися про те,

що Хайден знає все. Так виникає ще один парадокс: управитель банку і гангстери опиняються в одному таборі, підтримують дружні стосунки, управитель приймає послуги злочинців і приховує злочин.

На перший погляд, роман Мелоні може видатися сатирою. Але в ланцюгу парадоксів, зображених письменником, відверто сатиричні ноти звучать лише вряди-годи. Інтонація роману спокійна, об'єктивна, автор немовби хоче дати безсторонню картину американської дійсності, і лише ситуація, покладена в основу твору, показує, що за «буденним» цим ховається страхотливо потворне.

Мелоні не дає глибокого соціального аналізу подій, не робить якихось далеко-

сяжних висновків. Власне, в основі твору лежить лише показовий епізод. Але характер описаного недвозначно свідчить про те, що одинадцять років, які відділяють книжку Мелоні від роману Стейнбека, стали часом катастрофічної девальвації моральних цінностей. Значення роману Мелоні полягає насамперед в об'єктивному відображенні морального занепаду в США, зумовленого поважними соціальними причинами. Тема грошей, їхнього роз- тлінного впливу, що давно вже стала традиційною для американської літератури, по-новому розвивається в талановитому творі Ральфа Мелоні.

Елла ШЕЙНКІНА

НОВЕ ЖИТТЯ «ЕНЕЇДИ»

Публій Вергілій Марон. Енеїда. З латинської переклав Михайло Білик, зредагував Борис Тен, передмову написав, коментарі та словник імен власних склав Йосип Кобів. Київ, «Дніпро», 1972.

Вергілій, *altissimo poeta*, як його називає Данте, був натхненником Ів. Котляревського — одного з творців української національної літератури. Та, незважаючи на це, в нас мало займалися Вергілієм: хоч професори Києво-Могилянської академії часто цитували його в своїх «Поетиках» та «Риториках», часткові переклади з'являються досить пізно. Правда, всі ми ще з шкільної лави пам'ятаємо «Вергілієву Енеїду», але вона асоціюється в нас більше з Котляревським, ніж з великим Мароном. І ось, нарешті, ми маємо українську «Енеїду» в майстерному перекладі Михайла Білика. Автор передмови Й. У. Кобів ґрунтовно інформує читача про складну тканину поеми, сплетену з різних гармонійно поєднаних елементів, про красу і чар музичного гекзаметра. Отже, читач, усвідомивши великі труднощі, пов'язані з перекладом «Енеїди», приступає до читання з глибокою пошаною до перекладача, що так майстерно

виконав своє подвижницьке завдання. Правда, велич Вергілія захоплює читача. Михайло Білик вміло передає широкий, очищуючий подув «Енеїди», шляхетний і специфічний римський пафос, який окрилює, чарує, упоює. Гекзаметр Вергілія відзначається особливою милозвучністю, незрівняною силою, чарівністю і красою. Це пояснюється добором слів, блискучим застосуванням паратаксисту, а особливо тим, що Вергілій вміє відтворити гекзаметром будь-яку ситуацію. Він вільно володіє тонким мистецтвом алітерації, вміє дактилі та спондеї розмішувати так, що вони, приміром, чудово передають поспіх:

Гомін лунає, по четверо в ряд вони їдуть,
на порох
Поле копитами збилц... (VIII, 596),

або повільність, як-от у змалюванні напруги рук і неквапливих важких ударів молотами:

В чергу так вони із зусиллям руки
здіймають (VIII, 452).

Вергілій—незрівнянний майстер гармонії. Він передусім володіє ритмом вірша, в нього незвичайна гра цезурами і, нарешті, особлива майстерність порядку слів, у якому одні поняття й образи виступають на першому плані, інші лишаються в тіні чи зближують коротко й несподівано. І в цьому він поступається єдиному Гомерові.

М. Білик вклав у свій переклад велетенський труд і пильність. Мова «Енеїди» стисла і дуже змістовна, вона лаконічно малює цілі картини; зате форма, гекзаметр — повніший від українського олександрійського вірша. Багатство прикрас, звукових і стилістичних, уже в античності викликало питання: «Чи Вергілій більше поет, чи оратор?» Ми відповідаємо: він передусім художник. Для нього форма не менш важлива, ніж зміст.

«Енеїда» хвилює і полонить сучасного читача, як хвилювала і полонила колись римлян. Бо ж у Вергілія немає прозаїчних висловів. Поет говорить образами, акустичними і оптичними, тому в нього багато фігур і тропів. Рядок за рядком поєднуються так гармонійно, що кожна пісня «Енеїди» — це одна суцільна симфонія. Але найбільша сила Вергілія у звучності. У малюванні звуками ніхто з ним не зрівняється. Для кожної картини, для кожного образу Вергілій знаходить слова, які передають їх звуками, розкривають, розгортають їх перед очима читача. Звуконпис Вергілія перетворює вірші в картини, скульптуру, музику. Словами він дає нам відчуття бурі, битви, пристрасті. У Вергілія мало архаїзмів і грецизмів; він переносить на поезію принципи поміркованої прози. Занадто довгі періоди забороняв Ціцерон («Про оратора», 111, 181 і «Оратор», 222), визначивши для прози як нормальну довжину чотири гекзаметри. Цього строго дотримувався Вергілій, а винятки виправдовувалися змістом. Крім цього, для Вергілія характерна драматичність. Кожна пісня «Енеїди» — це завершена драма.

Що ж до самого перекладу, то вже перші рядки свідчать, що першотвір відданий адекватно, рядок за рядком. Гекзаметр лине плавно, без зламів і читається з такою ж приємністю, як оригінал. Ознакою перекладу є легкість. Талант і любов, з якою його виконано, надали українській

«Енеїді» якоїсь дивної ясності, краси, чарівності. Очевидно, слід тут підкреслити і велику редакторську роботу Бориса Тенна; він сміло може сказати словами Вергілія: «І я був великою частиною цього».

Для алітерації Вергілій найчастіше використовує сонорні «м», «н», плавні «р», «л» і губні «ф», «в», «п», що видно вже в першому рядку, де за допомогою «р» він зображає силу, мужність, відвагу і героїство Енея:

Arma virumque cano, Troiae qui primus
ab oris.

Прекрасно і вдало віддана ця алітерація і в перекладі рівною кількістю звука «р»:

Ратні боріння й героя вславляю,
що перший із Трої.

Те саме треба сказати і про вірш I, 124:

Interea magno misceri murmure pontum,

В цьому рядку майстерно використовує поет звуки «р» і «м», що вдало передає також і перекладач:

Але Нептун запримітив тим часом,
що море заграло
І зашуміло могутне.

Щоб проілюструвати майстерність М. Білика, дозволимо собі навести ще один уривок з його перекладу (VII, 607—615):

Брама війни є подвійна — усі її так
називають, —
З самої віри священна і з остраху
перед суворим
Марсом. Сто мідних замків і залізні
запори одвічні
Міцно її замикають. Сам Янус стоїть
на порозі
Й пильно вартує. Якщо вже ухвалить
старійшини люду
Йти на війну, тоді відчиняє цю браму
скрипучу
Консул в плащі квіринальськ¹ім, вдягнувши
його по-габінськи,
І до війни закликає; за ним поспішає
вся молодь.
Звуком зловісним йому приграють
іще й мідні сурми...

Кожний, хто прочитає ці рядки, відчує, що вони звучать гомоном бойової сурми. Отже, нарешті «Енеїда» Вергілія діждалася гідного себе перекладача, редактора і коментатора.

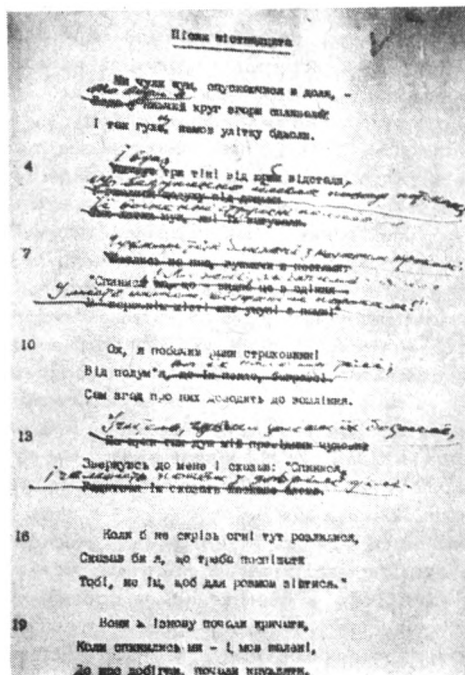
Юрій МУШАК

Львів.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ РЕДАГУЄ ПЕРЕКЛАД...

М. Рильський захопився творами Данте ще в юнацькі роки. У вірші «Не ясноокий образ Беатріче» (1911—1918 рр.) молодий поет, оспівуючи свою кохану, використовує Дантів образ. Згодом, працюючи над останньою сценою «Дзядів» Міцкевича, перекладач згадує автора «Божественної комедії»: «Та сама жахлива, моторошна, потрясаюча, «пекельна» фантазія»... А в статті «Література і народ» (1957), підкреслюючи думку Горького про те, що великі образи світової літератури виникли на ґрунті народної творчості, Рильський зауважує: «Навіть в алегоричній, а разом з тим гостро сучасній «Божественній комедії» Данте не можна не помітити елементів народної творчості, що особливо сильно позначається на мові поеми».

Рильський все своє життя вивчав Данте і мріяв про той час, коли «Божественна комедія» з'явиться «в доладних і повних... перекладах». Як відомо, І. Франко, Леся Українка та В. Самійленко перекладали уривки з цієї поеми.

Сторінка перекладу, редагована М. Рильським.

На початку 50-х років поет П. Карманський подав у Державне видавництво художньої літератури свій переклад першої частини твору «Пекло», але рукопис був невикінчений. Видавництво звернулося до Рильського з проханням довершити цей переклад.

Яких же принципів треба було дотримуватися, віддаючи цей найбільший поетичний твір доби Відродження?

В. Брюсов у листі літератору С. Венгерову писав: «Якщо я можу сам визнати якісь достоїнства свого вірша, то передусім — стислість і силу... а саме ці якості потрібні для Данте». Визначення влучне, але — не вичерпне. Треба, звичайно, зва-

жати й на особливу структуру Дантової фантастики, евфонію його вірша та народний елемент у його мові.

Цікаво, як Рильський враховував ці художні особливості, редагуючи рукопис. Він послідовно посилював емоційну насагу кожної терцини. Згадаймо напучення святої Лючії, яка посилає Беатріче допомогти поетові. Карманський, скутий оригіналом, дає кальку: «Чому того не хочеш врятувати, Кого ти з кола піднесла низького?» Рильський шукає тепліші слова, надає рядкам схвилюваного звучання: «Чому того не хочеш врятувати, Хто сповнений кохання неземного?» (пісня 2, рядки 104—105). Інколи перекладача підводить прагнення зберегти якнайбільше деталей оригіналу. Пригадаймо, як поет із вожатим перепливали Стігийське болото човном перевізника Флегія, що спалив Дельфійський храм. Російський перекладач М. Лозинський майстерно віддав ці рядки: «Помчався древний струг, і так глибоко не расекалась ни под кем струя». У Карманського вони вийшли спрощені: «Каюк... занурившись, як не було до того». Рукою Рильського виправлено: «Старий каюк помчався, та глибоко занурився знецацька у вологу» (п. 8, р. 29—30).

Довершуючи переклад терцин, редактор послідовно вилучає довгої й прозаїзми, пожвавлює плин розповіді. На початку пісні 16, що змальовує зустріч з військовими й державними діячами, у Карманського була така терцина:

«І гналися щодуху під дощами
Тих лютих мук, які їх катували.
Неслись на нас, гукаючи з нестями».

Рильський переробив усі три рядки, вилучивши неясний образ «дощі мук», надавши останньому рядку логічності, властивої оригіналу. Уривок зазвучав чітко. Стало видно, що юрба

«...безупинно йшла понад потоком;
Її вогненні струмні поливали.

Гукали тіні, ближчі з кожним кроком».
(п. 16, р. 5—7)

Опис цих тіней перекладач теж відтворив не вельми вдало. В рукопису читаємо про рани «від полум'я, що їх пекло багряне». Редактор дає кращий варіант, без підрядного зв'язку. Рядок про «рани страховинні» зазвучав так: «Від полум'я на їх нагому тілі» (п. 16, р. 11).

Рильський редагує переклад, немов довершуючи власний твір, збагачує образність поетичної мови, дбає про стильову стрункість.

Особливу увагу редактор приділяв збереженню афористичності мови першотвору. Пристрасна Франческа да Ріміні називає своє кохання всесильним почуттям і твердо каже про себе і Паоло: «Кохання нас обох на смерть вело». Перекладач це перефразовує: «Втікають від смерті нам було даремно». Зміст затьмарено. Адже Данте говорить про кохання, непідвладне навіть смерті. Рильський устами Франчески виголошує афоризм: «Любов і смерть — тікають від них даремно!» (п. 5, р. 106). Силу кохання порівняно з владністю смерті. Добрано влучний вираз, який перегукується з філософією доби Відродження.

Свої знахідки Рильський майстерно вплітає в діалоги. Серед озера, де караються вмерзлі в лід зрадники, Данте ненароком зачепив одного з них ногою і хотів втішити його згадкою в поемі, але почув сердитий вигук: «Не підлещуйся, йди геть!» Перекладач ввів у діалог невиразну репліку: «Пісні про мене зась тобі складати». Редактор же пропонує класичний афоризм: «Навіщо слава грішному в геєні?» (п. 32, р. 95). В іншому місці підлабузник признається, чому потрапив до пекла. Перекладач відходить далеко від оригіналу: «Бо правди голос був мені незнаний». Але йдеться тут не про брехливість, а про рабське

плазування перед іншими. Редактор виправляє: «Бо лестив людям, що не варті шани» (п. 18, р. 126).

Однією з основних ознак Дантового стилю є поєднання оповіді з гротескними малюнками. Брехливих віщунів поет змалював потворними каліками. Перекладач не зумів відтворити їх опис, у нього вийшло нечітко, незрозуміло:

«Були назад повернуті в них шиї,
Тож кожен грішник мовчки, без упину
Ішов назад і поглядав журливо
В зворотній бік, ніж бути це повинно».

Рильський переробив уривок так:

«Були химерно скручені в них шиї,
Звисали чудно лиця їм на спину, —
Тож задкували духи ті квапливо,
Бо тільки ззаду бачили стежину».
(п. 20, р. 12—15).

Тепер зрозуміло, що цим грішникам не дано більше дивитися вперед.

Рильський прагнув зберегти багатства народної мови в діалогах поеми. В Карманського Франческа каже, розповідаючи про себе: «Є городок, садами оповитий там, де ріка»... Редактор стилізує розповідь під усну мову: «Над По-рікою вродилась я. Садами оповите все наше місто» (п. 5, р. 96—98).

Дотепними діалогами, введенням соковитої лексики, просторіч («постеріг», «патли», «вихудло», «зле»)

та синтаксичних конструкцій, притаманних розмовній мові, Рильський посилив народний елемент у поемі.

Редактор доклав також багато зусиль, щоб озвучити важкі рядки. Наприклад, луг змальовано в перекладі так: «що весь поріс зеленою травою». Тут збіглися шиплячі й фрикативні звуки. Редактор надписує новий рядок: «зелений від густої муравини» (п. 4, р. 111).

Рильський удосконалив і стилістику перекладу. У першій половині поеми він переважно надписував над рядками Карманського кращі варіанти. Друга ж половина перекладу (з вісімнадцятої й до тридцять четвертої пісні) ґрунтовно перероблена. Заново перекладено великі уривки, в яких Карманський вдавався до застарілого лексичного матеріалу й синтаксису.

Звісно, в рукописі лишилося багато терцин, зроблених перекладачем. Отже, не треба применшувати його ролі, бо ж цей текст був основою твору, який довершував редактор. Два майстри художнього слова Петро Карманський і Максим Рильський ввели в українську літературу визначний пам'ятник італійського Відродження, в цьому полягає їх обох велика заслуга.

Петро НОВОХАЦЬКИЙ

ШАРА КАРІГ

Листопад 1971 року. Рівень води в Дунаї внаслідок посухи різко змалів. Прив'язані до причалів, безнадійно стоять порожні річкові катери й довгі, наче хлібосховища, баржі. Оголилися гранітні береги, відкривши вкриту водоростями лінію. Завжди темна й вогка, ця лінія тепер світиться сухим світло-зеленим кольором. На гранітних сходах перед парламентом заклакли закохані, спостерігаючи за кволим плином змілілої ріки. Ми вдруге в Будапешті і, здається, маємо всі підстави звикнути до буденності побачених картин з життя великого міста — таких однакових в багатомільйонних містах. І все ж почуття свята не кидає нас, і створюють це почуття рухливі будапештці: їхня фонетично витончена, абсолютно незрозуміла мова в'ється навкруги химерними мереживами, наче тіні дерев у сонячний день на першому снігу: щось прекрасне і незбагненне. Та, проте, не треба знати мову; послухайте, ли-

шень, як безтурботно і весело сміються люди в трамваях, повертаючись з роботи, як легко й жартома ставляться вони до дрібних незручностей життя; придивіться до будапештців в їхніх улюблених кав'ярнях і ресторанах: тут панує атмосфера хатнього затишку, меткі кельнери звертаються до відвідувачів, як давні друзі, незнайомі люди весело перемовляються один з одним.

Ми ходимо по місту, не розуміючи жодного слова, однак не відчуваємось усамітненими, відчуженими. Нам добре в Будапешті, на диво добре. Ми трохи знаємо вже місто, хоча подеколи доводиться зупинятися й розгортати велику карту; наче мандрівники, ми шукаємо орієнтирів, щоб «прив'язатися» до карти, яку шарпає вітер з Дунаю, немов нетерпляче зазирає в неї хтось невидимий.

Та сьогодні наш маршрут зовсім ясний і зрозумілий, і ми не виймаємо карти, бо й так знаємо його напам'ять: з Пешта, понад

берегом Дунаю, далі через міст Ланцхед, на протилежний берег, на Адам-Кларк-тер, до Буди. Варто трохи піднятися вгору, і ви знайдете цю старовинну вуличку, схожу на одну з київських вуличок у районі площі Калініна. Це вулиця Понті, що сходишками своїми легко збігає вниз.

Господиня—струнка літня жінка—відчиняє двері. На обличчі весело виблискують молоді темні очі. Ми вітаємося і заходимо до невеличкої квартири. Тут усюди стелажі з книжками, добра третина з яких — книжки українські.

На стіні — портрети Лесі Українки та Янки Купали.

Ім'я господині — Шара Каріг.

Формально Шара Каріг є старшим редактором відділу слов'янських літератур у видавництві «Європа». Фактично ж вона постійний представник української літератури в Угорській Народній Республіці.

Шара Каріг народилася 1914 року в південній Угорщині (місто Бая), в родині професора педагогічного інституту. Батько пристрасно любив музику; він був засновником музичної школи в рідному місті, керував симфонічним оркестром і викладав музику.

В домі Карігів поруч з композиціями класиків світової музики часто звучали твори таких великих угорських композиторів, як Барток і Кодаї. Їхня музика виховувала любов до рідної Угорщини.

Любов до літератури, до рідної мови прищепила мати — вчителька за фахом, що на ті часи вважалося чимось незвичним. Гімназичний курс Шара разом з сестрою проходила в Німеччині, в одній з баварських шкіл. Потім вчилася в Сегеді, де отримала 1932 року атестат зрілості з відзнакою. Шарі Каріг довелося робити вибір між музикою й літе-

ратурою. Вступивши на філологічний факультет Сегедського університету, вона цей вибір зробила.

Роки навчання в Сегеді були чи не найщасливішими для Шари Каріг — і чи не найвирішальнішими в її духовному розвитку. Їй пощастило познайомитись і заприятелювати з визначними представниками тогочасної угорської творчої інтелігенції — такими, як світової слави біохімік, лауреат Нобелівської премії професор Сент-Дьєрді, поет Міклош Радноті, художники Дьєрдь Будаї та Іштван Деші-Хубер, прозаїк Дьєрдь Балінт. Ці люди відіграли велику роль у сформуванні світогляду молодого здібної студентки Шари Каріг.

1935 року Шара Каріг поїхала до Англії й продовжила навчання в Дархемському університеті. Через три роки повернулася на батьківщину, оволодівши англійською мовою на рівні кваліфікованого перекладача.

В Європі темрява в прямому (затемнення, повітряні тривоги) й переносному смислі: війна, голод. В Угорщині фашизм. Література не потрібна фашистським диктаторам. Шарі Каріг доводиться тяжко працювати на фабриці, віддаючи перекладам свої сили ввечері, у вільний від роботи час. На фабриці знайомиться вона з Палом Юстусом — визначним діячем угорської соціал-демократичної партії. В 1941 році, після нападу фашистської Німеччини та її сателітів на Радянський Союз, Шара Каріг стає членом соціал-демократичної партії (пізніше — партії миру, «Бекенпарт»), що об'єднує антифашистськи настроєні ліберально-демократичні сили Угорщини. Доводиться працювати в підпіллі, ризикувати життям...

З 1956 року і досьогодні Шара Каріг працює у видавництві

«Європа». Вікна цього видавництва, яке стоїть на великому майдані Лайоша Кошута перед парламентом, виходять на Дунай. З висоти шостого поверху старої кам'яниці, побудованої у стилі «сецесіон», можна побачити сіру поверхню ріки, осінні меланхолійні схили Буди, дощову замальовку базилики Сент-Іштван з банею іржаво-малахітового кольору. Однак інституція, яка видає іноземну літературу угорською мовою, робить все для того, щоб бачити інші, дальші обрії — що діється за межами країни, в широкому й бурхливому світі сучасної літератури. Видавництво «Європа» цікавиться не лише літературною Москвою, Лондоном, Вільнюсом, Парижем, Белградом, Києвом чи Стокгольмом, але й зазирає на далекі американський, африканський та азійський континенти. Переді мною — каталог дуже популярної серії «Сучасна проза», в рамках якої вже видано понад двісті книжок сучасних авторів. Беру на вивчення: Дюрренматт, Хікмет, Фолкнер, Биков, Бель, Бакланов, Ружевич, Апдайк, Роб-Грійє, Кобо Абе, Катаєв... Приємно, що в цій серії представлена також сучасна українська література.

Шара Каріг почула українську мову в перші повоєнні роки. Почула і полюбила назавжди. З притаманною їй скромністю Шара скаржиться, що погано знає нашу мову, пасивно, не так, як хотіла б. В своїх нечастих листах до Києва вона просить прислати їй словники, словники й ще раз словники, твори Франка і Білецького, Рильського і Зерова; все, що стосується теорії літератури, мови й перекладу. Гадаю, що Шара даремно применшує свої знання з української мови: як природжений стиліст, як людина з безхибним почуттям стилю,

Шара Каріг тонко розуміється в різних мовних шарах, складних синтаксичних структурах, знаходячи для них точні угорські відповідники. Жодна зустріч з Шарою не обходиться без її доскіпливих запитань з приводу тлумачення тих чи інших українських виразів та слів.

Надзвичайно символічне те, що першою українською книгою, яку впорядковувала й редагувала Шара Каріг, був «Кобзар» Тараса Шевченка, що починався всіма (здається, їх було п'ять) угорськими перекладами «Заповіту». Шевченків «Кобзар» став для Шари Каріг немовби еталоном української літератури, за яким перекладачка вимірює твори, що потрапляють до її рук.

Після Шевченка були Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Юрій Яновський. До кожної з цих книжок треба було добрати тексти, організувати й відредагувати переклади, написати коментарі та післямову, звірити написання географічних назв та імен, підібрати ілюстрації... Роботу, якою могло б пишатися ціле видавництво, Шара Каріг виконує самотужки. Ця невгамовна жінка скінчила після війни курс фольклористики в будапештському університеті у професора-фольклориста Дьюли Ортуті. Не дивно, що видавництво «Європа» доручило їй редагування серії «Казки народів світу», в якій вийшло вже 54 книжки, а серед них — українські народні казки.

Але головним у творчості Шари Каріг в галузі угорсько-українських літературних зв'язків я вважаю дві антології, яким віддала вона кілька років свого життя, — антологію українського оповідання й антологію нашої поезії. Це, на мій погляд, найбільш представницькі антології

української літератури, що будь-коли виходили за кордоном: досить сказати, що, наприклад, антологія українського оповідання, видана в 1968 році, містить твори 47 письменників — від Квітки-Основ'яненка до Стельмаха, від Мирного до Загребельного, від Стефаника до Григора Тютюнника, — зібрані в томі, який налічує 607 сторінок.

Шара Каріг вперше побувала в Києві 1957 року — і відтоді майже щороку регулярно приїздить до нас, збираючи матеріали для нових видань. Велику антологію української поезії вона почала готувати в 1967 році. Мені довелося бачити, як створювалася ця антологія — у численних зустрічах Шари з нашими поетами і критиками, в гарячих суперечках, в глибоких роздумах.

Антологія української поезії вийшла друком у Будапешті восени 1971 року. Упорядниця намагалася дати широку картину розвитку нашої поезії упродовж кількох століть. Вона була не тільки укладачем антології, не тільки ретельним і суворим редактором перекладів (розповідала мені, як кілька разів повертала переклад відомому угорському поетові, доки не вдовольнила її якість тексту), але й спромоглася розшукати унікальні ілюстрації — маловідомі малюнки Шевченка, забуті вже графічні портрети багатьох наших поетів, — і тепер ними прикрашено сторінки цієї книги.

Та для Шари Каріг усе це в минулому. Її ж турбує зараз майбутнє. На її столі — переклад роману П. Куліша «Чорна рада», здійснений талановитою перекладачкою української літератури Анною Бойтар. І твори Сковороди, проза Стефаника, Гуцала,

поезії Драча... Плани, плани... Пунктуально, методично, долаючи всі труднощі, виконує Шара Каріг свої творчі плани. Тепер вона запалилася ідеєю створити антологію української повісті, складену з творів кращих прозаїків 20—30-х років. Поки що вона не дуже охоче розмовляє на цю тему, поки що ідея перебуває в стадії розробки, перших креслень, але я бачив, що Шара збирала ілюстрації — графіку пореволюційних років.

І все ж Шара Каріг невдоволена собою — вважає, що зроблено замало: сама вона перекладає з української мови не стільки, скільки б їй та й нам того бажалося. Секрет тут простий: Шара Каріг відома передусім як перекладачка болгарської літератури. В її перекладах на угорську мову вийшли десятки книжок письменників народної Болгарії — за ці досягнення уряд НРБ нагородив її орденом Кирила і Мефодія.

Думаючи про Шару Каріг, я думаю про те, що в останні роки виникла своєрідна соціалістична співдружність письменників і перекладачів. Плідні й регулярні творчі контакти зміцнюють цю співдружність, наповнюють її новим змістом. Думаючи про Шару Каріг, я згадую про наших польських, чеських, румунських, німецьких, болгарських друзів-перекладачів, які роблять так багато для того, щоб гідно представляти мистецтво Радянської України перед своїми народами. Нам конче потрібно було б зібрати цих людей разом, віддати їм належну шану і обговорити з ними питання дальшого зміцнення наших творчих зв'язків. Хотілося б, щоб нелегка праця цих людей була належним чином нами одзначена.

Юрій ЩЕРБАК

НОВАТОРСТВО ДЕЛАКРУА

У 1815 році, після останніх конвульсій наполеонівської імперії, почався грандіозний політичний спектакль, трагіфарс, відомий під назвою «реставрації». Французька реакція завзято гальванізувала дореволюційні суспільні організми. Власне, це була незграбна спроба імітувати середньовічний устрій — аж до... інституту «автодафе»! Режисери й суфлери цього спектаклю (донедавна безробітні королі та принци, фанатики-роялісти, клерикали, публіцисти-ретрогради на кшталт де Местра чи Бональда) вдавали, ніби Велика французька революція — це не страшний суд над феодальним світом, а скороминущий інцидент, свого роду педагогічне дійство, розраховане на аристократів — «лібертинів», які, нехтуючи своєю становою гідністю, зачитувалися «пасквілями фернейської мавпи» (Вольтера) і «женевського годинникаря» (Руссо). Реальна історія і політична практика тієї доби перебували в різних площинах. Економіка країни погроху переходила на буржуазні рейки, а в Реймсі монарх, коронуючись, бавився ритуалами часів Людовіка Святого. Склоро-

тична уява еліти перетворила революційну бурю на дурний двірцевий анекдот: шкільні підручники запевняли, що Наполеон — генерал почту його Величності, який збунтувався проти «найхристияннішого», а один надміру лояльний вчений написав трактат, у якому доводив, що Наполеона взагалі не існувало...

Отож на початку XIX століття останні з феодальних могікан поводитися так, ніби плин часу зупинився, а то й повернув назад, у «золотий вік» добродайних королів, набожного простолюду і звияжних походів у святу землю. На європейському континенті запанувало фіктивне, наскрізь стилізоване середньовіччя. Інтелектуали, ще вчора солідарні з «генієм 1793 року», тепер, спокутуючи гріхи революційної молодості, поспіхом перефарбовують свої погляди у відповідності з новою палітрою «кольорів часу».

І все ж таки крізь рум'яна та білила, накладені різного роду ретушерами на напівварварське обличчя пізньофеодальної Європи, виразно проступають «гіппократові» — передсмертні — риси. У її підпіллях нуртують опози-

Човен Данте.

ційні сили — від італійських карбонаріїв до лівого крила французького романтизму. Час від часу революційна лава заливає то Піренеї, то Сіцилію, змітаючи геть середньовічні декорації. Невипадково публіцистика та поезія тієї доби, шукаючи найточніші лексичні характеристики революції, вдаються до «тектонічної» метафорики — «виверження вулкана», «землетрус» і т. п. Зокрема, саме так висловився в останній хвилини свого життя згаданий Жозеф де Местр, спостерігаючи перші сполохи всеіталійської революції. «Вольтер реакції», «пророк минулого», останній мислитель середньовіччя, він, безперечно, мав рацію: земля справді тремтіла. В підземеллях королівських палаців і феодальних замків назбиралося стільки

пороху, що найближчий революційний вибух мусив висадити їх у повітря.

І ось, у липні 1830 року, вулкан європейської революції знову запрацював. Попіл забуття засипає останні феодальні помпеї — і європейське людство знову виходить на незнані й тому особливо привабливі історичні терени, і знову падають бастії за бастіліями, і знову ентузіасти передрікають швидке й повсюдне пришествя вселюдського щастя. Це був один із найсильніших сплесків європейської енергії — варто пригадати її тогочасну феноменологію — від шопенівських етюдів до утопічного соціалізму.

Мистецький авангард тієї доби негайно відгукнувся на нове одкровення в грозі й бурі. Його фортепіанна соната, картина, вірш — це не що інше, як художній сейсмограф, який негайно й точно фіксує найменший підзем-

ний поштовх, найменший зсув європейського ґрунту. І художня спадщина Ежена Делакруа (1798—1863) уявляється особливим — мистецьким — виявом згаданої енергії. Здавалося б, таке твердження дещо парадоксальне: сюжети Делакруа, за деякими (хоча й суттєвими) винятками, досить-таки далекі — і в часово-просторовій, і в ідеологічній площині — від паризької політичної емпірики тих часів. І все ж таки саме в його сюжетах

відчувається найзлободенніша сучасність.

Делакруа як митець і як людина гартувався і мужнів у безнастанних боях з конаючим, але ще агресивним класицизмом — особливим мистецьким акомпанементом згаданої «реставрації». Класицистська традиція за півтораєта років свого активного існування виробила не лише багату́ючий репертуар художніх

Різня на Хіосі.

Свобода на барикадах.

прийомів, бездоганно продуману поетику, але й по-своєму логічну «модель світу», започатковану ще Декартом. Провідною і справді симпатичною рисою цієї моделі було надивовижу шире, не закаламучене рефлексією переконання у впорядкованості, системності, структурності людського і природного космосу. Зрозуміло, що генератором загальної досконалості всесвіту виступало божество, яке в інтерпретації мислителів доби Корнеля і Расіна нагадувало швидше ідеального абсолютного монарха, аніж біблійного диктатора. Класицизм понад усе прагне до соціальної та біологічної рівноваги — пригадаємо на диво впорядкований світ великого

Пуссена, де людські пристрасті й космічні дієства підкоряються спокійному ритму, підлягають системі якихось суворих і сталих правил. Так, на його картині «Аркадські пастухи» феномен смерті енергійно нейтралізується високою внутрішньою дисципліною героїв, їх очевидною орієнтацією на родову мораль. Так само у його «Викраденні сабіянок» драматизм зображених подій пояснюється і бодай почасти виправдовується їх високою державною доцільністю, уособленою величним жестом Ромула. Класицистська свідомість постійно перебуває у двомірній спрIMITизованій світоглядній системі. На її духовному обрії не промайне жодної випадковості, не забілють вітрила якихось «п'яних кораблів», не здійметься буря

спровокованих, обдурених, дезорієнтованих почуттів. Найменші спроби індивідуалістського бунту і просто надмірні амбіції в театрі Расіна караються не менш жорстоко, ніж у королівському судилищі. І людина, і природа не повинні виходити за межі тих чи інших рамок і стандартів, установлених царями небесним і земним. Переживання світу як напруженої, бездоганно організованої **системності** насичує чи не кожний жанровий шаблон класицистського письменства — від лаконічної епіграми до трагедії, до грубезної героїчної поеми.

Чи варто говорити, що одним з аспектів культурної активності

людини є усунення з навколишнього світу всього зайвого, безформного, косного та впровадження в тій чи іншій сфері саме системності. Вже один цей аспект культури свідчить про певну нерівновагу між нею і природою. Отож післякласицистська доба вже не зважається порівнювати космос з витворами людської цивілізації, як це робив Г. Р. Державін:

Что есть гармония в устроеньи мира,
Пространство, высота, сиянье, звук
и чин?
Не то ли, что чертог, воздвигнутый
для пира,
Для зрелища картин
В твоём, о Безбородко, доме?

Перед нами — вірєць класицистського оптимізму, наївного переконання в тому, що завдяки

Поеднок гяура і паші.

невтомній діяльності вищих саванників небесних департаментів — у космосі, в «Північній Пальмірі» і в палаці князя Безбородька панує бездоганний порядок!

Заслуга Делакруа — як і всього європейського романтизму — полягає саме в усуненні класицистських та просвітницьких трюїзмів, за якими світом правлять схожий на короля бог і схожий на бога король, таблиця множення і геометрія Евкліда. Діти революційної доби, Делакруа та його однодумці — учасники перших атак французького романтизму, — бачили загибель стількох імперій, на їх очах стільки «впорядкованих» ідеологічних систем зазнали цілковитої ерозії, що вони, зрозуміло, вже не вірили в можливість осмислення світу шляхом шкільної логіки і наївного раціоналізму — власне, псевдораціоналізму. Вони не вірили, звичайно, і в успіх того трагіфарсу, який ми назвали французьким неосередньовіччям. Вони вірили тільки в поступ усього сущого, в нескінченні перспективи, які відкрилися перед людською волею після 1789 року, в глибоку мудрість шіллерівського рядка, написаного на порозі XIX століття: «старі форми руйнуються...»

Людське існування, твердив «активний» романтизм, не вичерпується кількома, хай навіть дуже дотепними формулами.

Конституція, яку Бурбони, зціпивши зуби, «подарували нації», оголосила основою громадського та особистого існування любов до бога і пошану до короля. Творчість Делакруа — це напружена полеміка з усіма виявами догматичної думки, перифраз у фарбах Гамлетових слів про «чудеса, які й не снилися вашій мудрості», слів, що належали улюбленому героєві французько-

Автопортрет у костюмі Гамлета.

го художника, одному з перших новоевропейських інтелігентів (Делакруа в одному з своїх автопортретів навіть зображує себе Гамлетом)... Лейтмотив його творчості — певність того, що прекрасне і хаотичне багатство світу не охопити якимись плоскими одномірними істинами. Художникове антикласицистське, антипросвітницьке зміщення пропорцій в антитезі «стихія—культура» справді різке. Між ними — вкрай напружений конфлікт, жорстокий герць, часто густо не на користь останньої.

«Човен Данте»... На вутлому човні водами пекла плывуть Данте і Вергілій. Це одна з найбільш вдалих мистецьких інтерпретацій Дантової есхатології. Човен звідусіль оточений грішниками. Їх атлетичні торси, покручені судомрами, свідчать про найвищу напругу духовної і тілесної муки. А

на обрії палахкотить моторошна заграва міста Діта, де ув'язнені «безрадісні люди» («Пекло», пісня восьма).

«Загибель корабля «Дон-Жуан»... Жменька людей, уцілілих після катастрофи, напівмертвих від спраги, серед безмежжя океану. Напевне, вони приречені на смерть.

«Смерть Сарданапала»... Ще хвилина і один із найславетніших азіатських вождів завершить свій останній моторошний бенкет. За його наказом забивають невольниць. Хвилина — і палац Сарданапала охопить полум'я.

Отож героям Делакруа загрожує стихія — ось-ось вона залле чи спопелить їх. Цю загрозу ми-

тець відтворює за допомогою не тільки сюжетної техніки, а й використовуючи внутрішні, ніким до нього не виявлені ресурси художніх засобів. Радянський мистецтвознавець М. М. Пунін писав: «Підходячи до картин Делакруа, ми часто не помічаємо ні сюжету, ні зображеного на полотні, ні форми, ні, можливо, навіть кольору, але ми відчуваємо якусь розмаїтість і надзвичайно бурхливий темперамент Делакруа». Він вважав, що такий психологічний ефект зумовлений особливим «способом накладення фарби», притаманним художникові.

Саме новаторська сміливість

Здобуття Константинополя
хрестоносцями.

Автопортрет.

допомогла Делакруа вдосконалити найголовніші ідейно-художні принципи своєї творчості, віднайти для них переконливі художні відповідники.

Так, у багатьох його роботах драматизм великого протистояння «культура — стихія», «людина — зло» — плід не стільки сюжетно-літературного, скільки власне живописного, навіть надміру декоративного мислення. У славетному творі «Різня на Хіосі», на перший погляд, забагато байдужого орієнтального антуражу. І лише поступово стає очевидним, у якому глибокому відчаї художник створював це полотно — зображував конфлікт людяності у її патріархальному, зворушливо-невинному різновиді і антилюдяності, яка навіть не припускає можливості якихось некривавих форм людського існування. Це було чи не перше побачення Делакруа з історією як процесом. прихований драматизм якого рано чи пізно виходить на поверхню, ламаючи усталені погляди на добро і зло, на їх взаємовідносини і пропорції. Так, «Здобуття Константинополя хрестоносцями» — це зустріч двох «антисвітів» — західно-ришарського, ще зовсім моло-

дого, брутального і дужого, і тисячолітньої східної імперії, занепад якої розпочався задовго до пришествя хрестоносців.

Перед нами трагічне видовище взаємознищення двох культур, полеміка у фарбах з опортуністичною історіософією, що будь-яку катастрофу пояснює божою волею. Персонажі історичної драми, відтворені Делакруа, — учасники історичного процесу і тому, зрозуміло, підлягають його такту і ритму, але вони активні учасники цього процесу, а не слухняні класицистські маріонетки «вищої волі». Саме тому «Здобуття Константинополя», як і інші історичні полотна Делакруа, типологічно споріднені з художнім світом Вальтера Скотта, де також яскраво спалахує діалектична «вольтова дуга» між волею суб'єкта історії та її закономірностями. Таким чином, Делакруа-мислитель уявляється одним із діячів коперніканських зміщень у європейській думці, яка після французької революції більше не розглядала історію як стихію максимальної несвободи індивіда, скованого кайданами так званого «приречення». Так торувалася дорога до ще вищих шаблів історичного мислення.

Не дивно, що історичний жанр Делакруа випередив пізньокласицистську холодну риторику на історичні теми так само, як історичні романи Вальтера Скотта — безпорадні спроби Мармонтеля (середина XVIII століття).

Отже, «світогляд у фарбах» Делакруа наелектризований чи не всіма ідеями, набутими тогочасною Європою внаслідок велетенського історичного досвіду, — і в першу чергу ідеєю безнастанного оновлення світу, повсюдної і невтомної рухомості.

Зрозумівши принципову не-

Бійка коней у стайні.

правоту «прокрустових» державних та духовних систем, Делакруа разом з тим не потопає в нігілістичній стихії, у «світовій скорботі» — на відміну від шанованого ним Байрона (а втім, у зрілому віці художник уже ставився до англійського поета вельми скептично). Свідок невтомної політичної та індустріальної творчості революційної Європи, він вбачає людське покликання саме в активній, справді «фаустівській» життєдіяльності. Недаремно він завжди дотримувався суворої, навіть аскетичної фахової дисципліни. Пригадаємо «Човен Данте». Грішники, які потопають у пекельних во-

дах, палаючий Діт — це, власне, «метонімія», фрагмент космічного абсурду. Але обов'язок людини — зберігати гідність навіть у найтяжчих — есхатологічних — умовах. На обличчях Данте і його поводиря написане високе трагічне знання, яке дозволяє їм вбачати у хаосі, у, здавалося б, безнадійній безструктурності контури майбутньої впорядкованості, переддень бездоганної узгодженості. Таким чином, Делакруа не випадково обрав своїм героєм автора «Енеїди», де врешті-

решт святкується перемога впорядкованості над демонічною недисциплінованістю стихій, розуму і обов'язку над свавіллям пристрастей, державності над анархією, і автора «Божественної комедії», яка повторює найголовніші етапи сотворіння світу, етапи перетворення безладу в лад. Невипадково у своїй картині «Звільнення Анжеліки» знов-таки виринає хай дещо декоративно вирішена символіка одвічного протистояння культури і стихії.

Разом з тим Делакруа проникливо осмислив непростоту цього протистояння, особливо відчутну в образах Фауста і Гамлета, цих художніх прообразів новоевропейської людини. Драма новітньої людської ситуації, за Делакруа, — в безнастанних загрозах з боку космічного й соціального зла, в численних ірраціональних звабах, про які трохи пізніше розповідатиме Достоевський. Мефістофель — найбільш концентрована персоналіфікація цього зла — зваблює Фауста, нашіптує Гретхен моторошну

Греція на руїнах Міссолонгі.

Мефістофель і Маргарита в церкві.

«антимолитву», заманює героя в стихію войовничої «антикультури» — Вальпургієву ніч. Відьми спокушають Макбета королівською короною, божеволіє Офелія, Гамлет, споглядаючи череп Йоріка, подумки сягає найдальших кордонів філософського нігілізму... Безперечно, шекспірівський і гетевський цикл Делакруа, — це, сказати б, візуальний філософський роман, у якому представлені та осмислені чи не всі небезпеки людського існування.

І все ж таки Делакруа розуміє, що стихія — не лише постійна загроза людській культурі, а й її невичерпний резервуар. У славетній «Свободі на барикадах» («28 липня 1830 року»),

геніально схоплений момент, коли стихія із руйнівної стає творчою. «Свобода на барикадах» — менш за все холодна алегорія «Маріанни» — Французької республіки. Це художня формула революції, зоровий запис її грізної музики. На жаль, численні перешкоди — безладний парламентський гамір, безглузда міністерська метушня та інші вияви післялипневого політиканства — заважали художникові слухати подальші мелодії французької революції. Але і «Свободи на барикадах» вистачить для того, щоб, розглядаючи її, зрозуміти, чому дід одного з головних героїв «Чарівної гори» Т. Манна — суворий італійський карбонарій — порівнював липневу революцію з «п'ятьма днями творіння»...

Втомившись від буржуазної цивілізації, яка, забуваючи про свою героїчну молодість, стверджувалася дедалі безпardonніше, Делакруа, як пізніше Флобер, тікає на екзотичні околиці середземноморського світу, де людина живе ще в злагоді із стихіями.

При бажанні можна накреслити просторову схему вподобань європейського романтизму — чи не всі вони поширюються на світи, ще не отруєні міазмами міщанської псевдокультури. У Делакруа, в його алжирських роботах, географія теж стала ідеологією. Художник не просто милується незвичними для європейського ока реаліями напівпервісного існування — він напружено переживає це існування, солідаризується з ним. У цих роботах людина теж конфліктує із стихіями, але це вже не нерівна конкуренція, а взаємодія двох рівноправних партнерів — пригадаємо сцени полювання на левів.

Екзотика Делакруа — це знов-таки похідне від його переконання в казковому багатстві нашого світу. Що б не писав великий митець — чи найпатетичніші епізоди липневих подій, чи мальовничі сцени архаїчного побуту — він стверджував одне й те саме — невичерпне багатство нашого світу. Саме тому Делакруа — один із найбільших героїв історії світового мистецтва.

ЯК Я ВИВЧАЮ МОВИ

ДЛЯ ЧОГО ТРЕБА ВИВЧАТИ МОВИ?

Вивчаймо мови хоча б тому, що іноземна мова — єдина річ, яку добре знати і недосконало. Слабенький скрипаль не може не помітити, що радість, яку йому особисто дає гра, не йде ні в яке порівняння з муками, що їх він завдає оточуючим. Амастор-хімік не смішний лише тоді, коли знає собі ціну й не претендує на лаври професіонала. Тільки в царині мови навіть бідненькі знання — скарб. Бо і речення, що рясніють помилками, виконують високу функцію — допомагають людському взаєморозумінню.

Мова — будова. Вивчення її — будівництво. Російська мова навіть у найдрібніших своїх рисах — гармонійно довершена, складна, прекрасна. Відома своєю легкістю англійська має простішу структуру, але якщо, «будуючи» її, знехтувати хоч одним елементом, вона «завалиться». Недавно моя приятелька подарувала синові на день народження кілька музичних іграшок — сопілку, барабан, трубу. Петерке попрохав кожну з них почепити на окремий цвях. «Не можна, — сказала мати, — ми зіпсуємо стінку, якщо позабиваємо стільки цвяхів».

ПРО АВТОРА

Като Ломб — угорська перекладачка. Вона володіє шістнадцятьма мовами і кожній знаходить практичне застосування. А втім, ось як про це пише вона сама:

«Рідна, материнська мова в мене — угорська. Російська, англійська, французька і німецька живуть у мені нарівні з рідною. Коли маю справу з китайською, японською, італійською, іспанською чи польською мовами, то, як правило, спочатку годин шість переглядаю свої записи, відсвіжую в пам'яті знання. Ще з шести мов перекладаю художню та спеціальну літератури».

Като Ломб домоглася таких успіхів не за рахунок якихось надзвичайних здібностей, а завдяки невситимій жадобі до знань, любові «докопуватися до сенсу» мов.

Цікаво, що в початковій школі та в гімназії вона не відзначалася особливими лінгвістичними здібностями. Та якось, перегортаючи підручник старшої сестри, дівчина натрапила на стовпчик латинських прислів'їв. Їх милозвучність і лаконізм так захопили Като, що вона записалася на курси французької мови (то були єдині безплатні курси). Після гімназії, однак, вона поступила на природничий факультет університету. Її захопила своєю стрункою логікою органічна хімія.

«А нащо забивати? — щиро здивувалася дитина. — Мені не треба тої частини цвяха, що в стіні, а тільки ту, що стирчить»...

Завжди згадую про Петерке, коли чую, що хтось хоче вивчати мову «пасивно». Знання, як і цвях, сильне якраз тою частиною, якої не видно на поверхні, і пасивному підходу мова аж ніяк не піддається.

ЯКУ ВИВЧАТИ МОВУ?

Вибір — величезний. Біблія каже, що основи філології були закладені під час будівництва Вавилонської вежі, коли між Людиною і Богом виникла суперечка про сфери впливу. Вежа розвалилася, і при цьому народилося 72 мови. Саме така кількість, бо потомство трьох синів Ноя складалося з 72 осіб.

Число як нащадків, так і мов відтоді значно збільшилося. Важко точно відповісти на запитання, скількома мовами розмовляють тепер на світі. Сім кольорів спектру ми лиш символічно можемо називати повною гамою кольорів природи. В дійсності один колір переходить у другий через безліч відтінків. Італійська мова переходить у французьку через лігурійський та провансальський діалекти. Але той, хто не знає французької та італійської, має право ставитися до цих діалектів як до окремих самостійних мов.

У спектрі мов завжди були яскравіші кольори, так звані світові мови. З вивчення однієї з них, очевидно, і слід починати.

ТРЕБА ЧИТАТИ

Читати треба тому, що художній твір подає нам знання в найприємнішій формі. Щоденно зазубрюючи по двадцять-тридцять слів або декілька граматичних правил, ми задовольнятимемо хіба що власне відчуття обов'язку, але таке заняття навряд чи буде джерелом радощів. Зате якщо вивчення мови стане гімнастикою мозку, захоплюючою розвагою — хто від неї відмовиться?

Одержавши диплом, Като Ломб довго не могла знайти роботи. В першій половині тридцятих років в Угорщині лютувала економічна криза. Тоді молодий хімік задумала заробляти собі на хліб... викладанням англійської, яку сама, власне, тільки починала вивчати. Тоді вона й виробила той метод, яким користується і досі.

В 1939 році, зацікавлена успіхами соціалізму в Радянському Союзі, Като Ломб вирішує взятися за російську мову. В хортістській Угорщині мало хто міг наважитися на таке. В сорок третьому бомбили Будапешт, а завзята дівчина, сидючи в бомбосховищі, студіювала «Мертві душі». Щоб не викликати підозри, сторінки книжки довелось вшити між сторінками грубесного угорського словника.

В лютому 1945 радянські війська визволили Будапешт, і Като Ломб зразу ж пішла працювати перекладачкою до комендатури. З 1946 року служила в Контрольній комісії союзників, удосконалюючи знання російської, англійської і французької мов. Відтоді, власне, і починається блискуча кар'єра синхронної перекладачки. Вона енергійно бралася до все нових мов і успішно оволодівала ними.

В своїй книжці «Як я вивчаю мови», уривки з якої ми подаємо, Като Ломб ділиться багатим досвідом і розповідає про свій ефективний метод.

«Вивчайте граматику через мову, а не мову через граматику» — цей заклик відомого французького лінгвіста Гуссена здавався революційним наприкінці минулого століття, коли панували академічні методи й мертві мови. Сьогодні, однак, мало хто сумнівається в тому, що художній твір, надійний носій мови, завжди є і підручником. До девізу вченого можна додати, що з літературних творів можна не тільки вивчати граматику, а й збільшувати свій словниковий запас. Подолання цього бар'єру особливо болісне для дорослих учнів, бо вони вже переросли вік механічної пам'яті, а набуте ними вміння логічно мислити тут не допомагає.

Для того, щоб висловити свої думки і зрозуміти чужі, треба засвоїти не одну тисячу слів і виразів. В кишенькових словниках їх налічується, як правило, 20—30 тисяч. Щоб домогтися гарного («на четвірку») знання мови, треба навчитись уживати 50—60 процентів цієї кількості. Той, хто вже досяг такого рівня, хай запитає себе, яку кількість із цього солідного запасу слів він засвоїв у «традиційний» спосіб, тобто вишукуючи слова у словнику? Виявиться, що зовсім незначну. Більшість слів непомітно «подарували» йому художні твори — джерело багато приємніше, ніж словник чи підручник.

Граматику дорослий мозок засвоює легше, ніж словниковий запас, бо граматика потребує логічного мислення. Однак нашій «технічно-орієнтованій» молоді властиве скептичне ставлення до граматики чи навіть страх перед нею. Даремно! Без знайомства з граматичною будовою правильно розмовляти можна лише рідною мовою.

Людський мозок, стикаючись із чимось новим, запитує «чому»? Граматика якраз і дає найбільше відповідей типу «тому що»... Студентів-філологів знати їх треба обов'язково, так само як хіміків — знати періодичну таблицю елементів чи біологів — правила генетики.

Ні, звести величну будову мови без граматики неможливо так само, як і без слів. І тут ми маємо справу з двома крайностями: те, що стара школа вважала за мету, сучасна молодь не бажає приймати навіть як засіб. Істина лежить десь посередині, і рано чи пізно досвід кожного приводить до неї. Правила треба усвідомлювати.

Не можна вимагати від нашого мозку, щоб, один раз познайомившись з правилом, він запам'ятав його назавжди. Правило — це тільки ідея, якій треба виробити відповідну звичку.

Коли ми зупиняємося перед червоним світлом світлофора, нашій дії не передують складні операції мозку типу: «якщо не зважаєш на червоне світло — порушуєш правила руху, ризикуєш життям, заплаатиш штраф». Ні, ми просто підкоряємося вже виробленим рефлексам. Правило засвоєне, виробилася звичка, дія стала автоматичною.

Цей процес добре відомий вченим. Психологи іменують його складно: «динамічний стереотип», англійські лінгвісти — простіше: «pattern», тобто зразок, модель. Я називаю його ще простіше — «коладкою».

Як ми творимо питальне речення з розповідного в угорській мові? Простою зміною інтонації: «Ви говорите по-англійськи», «Ви говорите по-англійськи?» В англійській же мові будовання питальних речень доручають допоміжним дієсловом: «He speaks English», «Does

he speak English?» Усвідомивши правило, легше виробити «колодку», а коли вона готова, є до чого приміряти нові мовні форми.

Кому не до вподоби порівняння з «колодкою», хай орієнтується на «камертон». Смію стверджувати: що б ви не збиралися сказати, завжди спочатку, здебільшого підсвідомо, ви примусите свій камертон звучати й прислухаетесь «внутрішнім слухом», чи немає фальшу у ваших словах. Вивчення мов базується на виробленні зразків. Найефективніший метод — той, що дозволяє за короткий час виробити якомога більше надійних «колодок». Твердому засвоєнню зразків сприяє багаторазова зустріч з ними в тексті, а надто — спроби вивести ці формули самому. В обох випадках нам допоможе книжка. Читаймо!

Книжка легенька і вміщується в кишені. Її можна розмальовувати помітками, загубити й знову купити. Читати їдучи на роботу, обідаючи чи перед сном. Книжку не треба повідомляти по телефону, що уроку не відбудеться, бо у вас болить голова, вона не сердиться, коли безсонними ночами ви шукаєте в ній порятунку. Її зміст можна «проковтнути» зразу чи старанно розжувати. Вона кличе до пригод і задоволення всі ваші примхи. Вона може вам набриднути, але ви їй — ніколи.

Що читати? Тільки те, що вас цікавить. «Цікавість сильніша за кохання», — кажуть німці.

Треба визнати: спочатку читання з куценьким запасом слів, з туманним уявленням про граматичну будову мови не дає особливої насолоди. Через хвилини двадцять починає здаватися, що ти зайшов у глухий кут. Конче треба знайти якийсь засіб подолати його. Найкращий поштовх — інтерес, зацікавленість. Інтерес залежить від віку, інтелектуального розвитку, роду занять. Я не полінувалася записати відповіді кількох прихильників мого методу вивчення мов. Ось як вони відповіли на запитання: «Що допомогло вам подолати перші труднощі?»

1. Пенсіонер: «Я вирішив упорядкувати свою колекцію марок; при цьому довелося прочитати з десяток каталогів».

2. Школяр: «Цікавився футболом; почав самотужки доскіпуватися в газетах, до яких зустрічей готуються закордонні футбольні клуби».

3. Майстер по ремонту друкарських машинок: «Та, знаєте, маю один винахід. Треба було ознайомитися з літературою».

4. Бабуся: «Чого тільки не пишуть у сучасних книжках про кохання!»

5. Службовець: «Люблю читати детективи. Не кидав книжку, поки не дізнавався, хто ж убивця».

6. Співак: «Пісня — це не тільки мелодія, а й слова»...

Що більшу роль відіграє в подоланні труднощів зацікавленість, то легше застосовувати другий важіль — самодисципліну.

Розмовні навички найкраще розвивати, читаючи сучасні поезії чи гостросюжетні новели й повісті. Так звані «ситуативні елементи» в них настільки зливаються зі змістом, що самі закріплюються в нашій пам'яті; і коли в житті потрапляємо в подібну ситуацію, вони у нас завжди наготові.

Перевага «ситуативних» текстів полягає саме в тому, що вони рясніють не тільки живою сучасною лексикою, а й готовими зразками цілих речень. Кожному, хто взявся до вивчення якоїсь мови, тре-

ба знати, що вона має принаймні два «обличчя», дві форми: писану (літературну) і розмовну.

Прихильникам мого методу легше дається перший варіант, важче — другий.

Дж. Б. Шоу якось сказав, що володіє трьома англійськими мовами. Однією пише свої п'єси, другою користується в офіційних справах, а третьою — в інтимному колі друзів. І мови ці одна на одну зовсім не схожі.

Таке розшарування існує в усіх мовах, але особливо помітне саме в англійській. Справа в тому, що вона будується на лексиці англосакського (германського) і нормандського (французького) походження. Свідченням цього, є, скажімо, той факт, що живих свійських тварин, яких доглядали слуги з переможених германських племен, в англійській мові називають на німецький лад: calf (Kalb) — теля, swine (Schwein) — свиня, ox (Ochs) — віл. Але м'ясо цих тварин в основному споживали переможці-нормандці, і тому його по сьогоднішній день називають відповідно на французький манер: veal (veau), pork (porc); beef (boeuf).

Мій знайомий, що добре володіє німецькою мовою, але не знає французької, повернувшись з Лондона розповів, що йому набагато легше було зрозуміти пояснення регулювальника — «боббі», ніж проповідь священника в церкві, і дав мені послухати плівку з записом проповіді. Коли ми «переклали» цілий ряд слів з «французької» англійської мови на «німецьку» (наприклад to commence — to begin), то все стало до ладу.

В деяких мовах, наприклад у японській, писана мова взагалі не придатна для усного спілкування. Навіть для вираження таких простих дій, як «іти», «говорити», вживаються цілком різні дієслова, в залежності від того, чи співбесідник займає вищу, нижчу чи однакову з вами сходинку в суспільстві. Більше того, навіть однакові дієслова, відмінюються по-різному, залежно від віку й суспільної ваги партнера. Хто забуває вживати по відношенню до себе «найзневажливіше» дієслово, потрапляє в дуже кумедне становище.

«Habent sua fata verba» — слова теж мають свою долю. Одні помирають чи міняють значення, інші народжуються. Тому твори класиків менш придатні для засвоєння лексики, ніж рясна діалогами сучасна література. На жаль, часто підручники й розмовники пропонують учням громіздкі, неприродні конструкції. Хіба не викличе в буденному ужитку посмішку така «сентенція»: «Я бажаю ознайомитися з видатними історичними пам'ятками вашої країни та із зразками продукції сільського господарства»?..

ЧИТАННЯ І ВИМОВА

Ви можете вважати, що знаєте мову, якщо розумієте тих, для кого вона рідна, а вони розуміють вас як усно, так і на письмі.

Читання і сприймання мови на слух є аналітичними процесами, а здатність говорити та писати — процеси синтетичні. Якщо ви не «осідлали» хоча б одного з цих «коників», вважайте, що мети ще не досягнуто.

Всі аспекти мови взаємозв'язані і один одного доповнюють, але практика показує, що можна оволодіти і будь-яким з них окремо.

В Римі я познайомилася із швейцаром, який з бездоганним «прононсом» балакав на семи мовах, але грамотно писати не вмів навіть італійською. Янош Арань і Шандор Петефі уявлення не мали про іншомовну фонетику, а подарували світові чудові зразки художнього перекладу.

Книжка, на жаль, не може навчити правильної вимови. Кілька років тому я була свідком кумедного випадку в Лондонському аеропорту. Службовець митниці, перевіряючи документи студента з Індії, запитав його: «Що ви будете вивчати у нас?» «Лав», — відповів юнак, який, очевидно, ще ніколи не чув, як звучить слово law (юриспруденція) і вимовив його, як love (кохання). З типово англійською незворушністю службовець пропустив юнака, міркуючи, певно, про те, що love у цілому світі штука майже однакова, тож чи варто приїздити по цю науку за тридев'ять земель?

Засвоєння вимови — чи не найважче випробування на нашому шляху. Без солідного словникового запасу і розуміння граматичної будови мови вона нічого не варта, і все ж найперше враження у слухача складається саме від неї. Вона відіграє ту ж роль, що й зовнішність у представниць «слабої» статі.

Навчання вимови почалося порівняно недавно, але з цією наукою вже пов'язано багато помилкових поглядів. Ось кілька з них.

«Щоб гарно вимовляти, треба мати добрий слух» Правильно, але не той, що зветься музикальним. Я знаю кількох відомих музикантів, які часто бувають за кордоном, мають солідний запас слів, говорять без зупинки, але з варварською вимовою. Лінгвіст повинен не тільки розрізняти звуки іноземної мови, але й визначати, чим вони відрізняються від звуків рідної.

«Для засвоєння правильної вимови досить постійно її чути». З таким же успіхом можна твердити, що, регулярно відвідуючи балетні вистави, ти станеш балериною.

Белькотіння маляти лиш батькам здається небесною музикою: дитина ж сумлінно намагається відтворити звуки, що оточують її.

Наш ворог номер один — забування. Найефективніша зброя проти забування — повторювання. Необмежені можливості для повторювання дає знову ж таки книжка. Вона має тисячу достоїнств і єдиний недолік: не вміє розмовляти, не може навчити нас вимови.

Залишається єдиний спосіб: вивчити правила вимови звуків іноземної мови й свідомо порівняти їх із звуками рідної.

Не менш, ніж вимова, важлива й інтонація. Тут мужчина, як правило, поступається жінці, бо вона вправно імітує будь-яку міміку і, головне, не ніяковіє.

У вимові яких звуків треба вправлятися в першу чергу? Тих, від яких залежить значення слова. Звук «е» має кілька варіантів вимови, як і інші голосні звуки. Та хоч би як ми вимовляли слово «берег», кожен нас зрозуміє. Якщо ж в англійському слові bad (поганий) ми вимовлятимемо його як закритий звук, то слово вже означатиме «ліжко»...

І ще дві поради. Вправлятися у вимові звуків найкраще на складах, які взагалі не мають сенсу. Це дозволить уникнути небажаного впливу візуальних асоціацій. Вправлятися можна під час прогулянки з собачкою, сидючи у ванній, чекаючи на тролейбус чи чаклюючи над зачіскою. Останній випадок особливо корисний, бо за допомогою дзеркала можна стежити і за артикуляцією.

Раджу також уважно спостерігати за помилками у вимові іноземців, що розмовляють вашою рідною мовою. Хто хоч раз чув, як американець замовляє офіціантові «салатт з тломатгоу», той ніколи не забуде, що звук «t» вимовляється з придиhamням, аспірацією.

Пам'ятайте про золоте правило: краще займатися менше, але інтенсивно, з повною віддачею, ніж просиджувати біля магнітофона годинами, згадуючи враження дня вчорашнього чи мріючи про день прийдешній.

СЛОВНИКОВИЙ ЗАПАС І КОНТЕКСТ

«Контекст» слово латинське і означає «зіткана матерія», «тканина», а в переносному значенні — оточення. Всякий текст, почутий або прочитаний, є «зітканим». Звісно, можна слово вжити й ізольовано, але воно представляє текст лише настільки, наскільки висмикута з тканини нитка представляє шматок матерії. Слова, як і нитки тканини, переплітаючись, скріплюють одне одного. Мабуть, багатьом траплялося говорити якоюсь раніше вивченою мовою після кількарічної перерви. В таких випадках ми здивовано помічаємо, що в першу хвилину не можемо згадати навіть найпростіших слів, сердито хапаємося за голову: адже ми знали! Та незабаром із тайників пам'яті починають випливати слова. Ось згадали якийсь іменник, майже відразу зринає цілий ряд прикметників, що можуть правити йому за означення, а далі й відповідні форми дієслова. Це вступають у дію сили взаємозв'язку між словами.

До контексту належать не лише мовні елементи, а й вираз обличчя, жести, все, що супроводить мову. Це дозволяє розуміти співрозмовника краще, ніж, скажімо, диктора.

Одного разу в тяжку хвилину мене врятував досить незвичний елемент широкого контексту — колір шкіри автора репліки. Це сталося під час важливої міжнародної конференції, де я робила синхронний переклад. У таких випадках ми працюємо, як правило, з залпченими очима, щоб не заважали можливі «візуальні» перешкоди. Один з делегатів виступив із пропозицією, від якої відгонило расистським духом. Хтось коротко відповів йому чистою французькою мовою, але я недочула головного: вважає він пропозицію прийнятною («acceptable») чи ні («inacceptable»). Я розгублено розплющила очі й побачила, що автор репліки — африканець.

Нещодавно щасливий тато розповідав мені, що його донька вже наполовину опанувала німецьку мову. «Як це наполовину?» — поцікавилася я. «А так: вона вже знає близько 1500 слів».

Словниковий запас — найреальніший показник знання мови, і тому пам'ять на слова часто ототожнюють із здібністю до мов, а кількість завчених слів — з рівнем володіння мовою. Це неправильно. Словниковий запас — неозоре море, яке збільшується в глиб за рахунок творення нових слів, а в шир — за рахунок зв'язку з іншими мовами.

У повсякденному житті ми вживаємо певну кількість слів з багатьох мов, але нікому на думку не спадає вважати, що ми цими мовами володіємо. На єдиній журнальній сторінці під рубрикою «музична критика» я зіткнулася з чотирнадцятьма італійськими словами. Наші болільники навіть не підозрюють, що сперечаються про футбольний матч наполовину англійською мовою. Ми знаємо навіть

кілька японських слів. Кімоно — плаття, тайфун — вітер, рикша — сила, карате — гола рука, харакірі — розпорювання живота. А якщо перекласти всі географічні назви й міжнародні наукові терміни! Річ у тім тільки, що слова, переходячи з одної мови до іншої, приймають її «підданство», тобто підкоряються новим граматичним і фонетичним правилам і настільки змінюються, що навіть фахівцеві часом нелегко впізнати їх у чужому тексті. Французькі слова *chef d'oeuvre* чи *cheval* далеко не всім, хто володіє російською, нагадують про «шедевр» чи про «шваль». Читаючи наукові тексти ще можна здогадатися про значення слів, але тим, хто має справу з художньою літературою, це не допоможе. Отже, треба вивчити певну кількість слів, бо без ниток тканини не зітчеш...

ЯК ВЧИТИ СЛОВА

Класичний метод заучування слів такий: на одній половині сторінки виписуємо незнайомі слова з тексту, на другій — їх значення рідною мовою. Потім долоня закриває якусь половину сторінки, очі дивляться, губи беззвучно ворухаються, а мозок ніби фіксує слова. Метод цей виник майже одночасно з історією вивчення мов. Він має кілька переваг, але ще більше недоліків. Найтяжчий з них: заучуються ізольовані слова, без контексту. Всі значення іноземного слова асоціюються з єдиним значенням рідного. Ми їх немовби вішаємо на один цвяшок. А цвяшок цей може не витримати...

У кращому випадку ми можемо запам'ятати дане — записане — значення слова. Але словники часом дають 10—15 значень. Англійське слово «*marble*», наприклад, у однаковій мірі означає і мрамур, і дитячу гру з кульками.

Достоїнство традиційного методу в тому, що списки слів ми складаємо власноручно. І часто згадати слово нам допомагають особисті враження, а не мовні фактори.

Від щирого серця раджу всім: ведіть конспекти безладно. Текст, написаний рівними літерами, рівними рядочками нагадує краєвид пустелі. Все зливається, очам нема на чому зупинитися. Пишіть різноколірними олівцями, різним шрифтом. Це посилює особисті враження, допомагає пам'яті за щось зачепитися.

Другий метод засвоєння слів я називаю «словниковим». Ним користувалися, зокрема, видатний угорський поет Атілла Йожеф і вчений орієнталіст Рустем Вамбері. Ці незвичайні люди просто вчили напам'ять цілі словники від «А» до «Я». Сучасні словники дають слова не ізольовано, а в мікроконтексті і, може, завдяки цьому словниковий метод на практиці виявляється досить ефективним, хоч і суперечить принципам сучасної педагогіки.

Ми можемо поєднати переваги першого і другого методів, виписуючи в свій зошит слова не ізольовано, а з їх мікроконтекстом, відразу додаючи відомі нам синоніми, антоніми і навіть слова спільного кореня.

Вивчаючи іноземну мову, кожна людина помічає, що одні слова запам'ятовуються легко, інші — важче. Це залежить як від суб'єктивних, так і від об'єктивних причин. Як правило, що сильніші наші особисті враження, пов'язані із словом, то легше воно запам'ятовується. Це ще один аргумент на користь читання. Коли ми не вишу-

куємо у словнику значення слова, а воно нас «осяває» з контексту, підсвідомо виникає «радість перемоги», яка сприяє роботі пам'яті.

Це явище, власне, легко пояснити, виходячи з учення Павлова: сила реакції залежить від сили подразнення, а в нашому випадку подразник (невідоме слово) викликає подразнення як розумової, так і почуттєвої сфер.

Об'єктивна причина того, що одні слова запам'ятовуються легко, інші важче, пов'язана з внутрішнім змістом слів. Як показує досвід, найшвидше запам'ятовуються іменники, що означають якусь конкретну річ (дім, книга, олівець). Далі йдуть прикметники, що означають ознаки, підвладні нашим органам відчуття (кольори, розміри, форми: синій, малий, круглий). За абстрактними іменниками ідуть дієслова, що означають буденні, конкретні дії (іти, читати, нести), нарешті — абстрактні дієслова (забезпечувати, виконувати). Дієслова посідають останнє місце ще й тому, що належать до граматично найбільш мінливої категорії слів. Вони зустрічаються то в однині, то в множині, то в активній формі, то в пасивній і т. д.

Звучання слів теж відіграє певну роль. Що більше літер у слові, то більше шансів потрапити під вплив «перехресної асоціації» і переплутати слово з іншим, подібним. В російській мові, наприклад, багато клопоту завдають такі слова, як: «применять» — «принимать»; «прибирать» — «примерять». Вони звучать дуже схоже. Дехто з педагогів вважає: щоб запобігти «перехресній асоціації», треба всіляко відвертати увагу учнів від подібності слів. На мою думку, слова, які можна легко переплутати, треба просто виписати й твердо завити їх значення — адже плутаються тільки ті слова, в яких ми не певні.

В японській мові три дієслова «окіру», «окору» і «окуру» мають вісім значень: «вставати», «прокидатися», «прибувати», «виділятися», «розсердитися», «провести (на поїзд)», «подарувати», «відіслати». Я довго старалася вживати їх так, ніби і не підозрюю про їх схожість, але нічого не виходило, і я стала випалювати всі три дієслова підряд, надаючи слухачам можливість самим вибирати, яке з них підходить за змістом.

Елементи словникового запасу поділяються ще й за значимістю, за частотою їх вживання. Слово «великий» ми вживаємо частіше, ніж «ілюзія», а останнє, в свою чергу, частіше, ніж «орангутанг». Але найчастіше доведеться вживати: «прошу?» Без сумніву, саме це слово нам захочеться вимовити, коли до нас уперше звернується іноземною мовою.

ПРО СЛОВНИКИ

Анатоль Франс називав їх «світовими університетами, розташованими за абеткою». Признатися, я й тепер хвилююся, беручи їх у руки.

Щаслива наша професія. Досить поворухнути рукою, щоб одержати швидко й однозначну відповідь на будь-яке запитання. Одна мить — і ми вже знаємо те, що хотіли знати. Подумати тільки: скільки експериментів, скільки дискусій треба провести людям інших професій, щоб одержати задовільну відповідь на проблеми, які їх цікавлять!

Словник здатний на протязі багатьох років вгамовувати жадобу до знань. Тож присвятімо кілька рядків тисячослівному змісту його!

Перш за все звертаюся з проханням до любих читачів: користуйтеся словником, але не зловживайте ним. Словник — найдосконаліша відмичка до складного механізму мови. Купіть його, гортайте його сторінки, поки вони не заблищать від ваших пальців (англійці кажуть про книжки, з яких видно, що господар узяв з них усе, «well-thumbed» — «добре запальцьовані»). Словник допоможе швидко й назавжди засвоїти нерідний алфавіт. Мої знайомі, що вивчають російську, перш за все вишукують слово «Москва», потім «мотор» чи інші міжнародні слова. Від «мотора» не важко докопатися до «ротора», а звідси недалеко і до «самовара». Успіх окрилить вас, і, запевняю, ви ніколи не забудете, як пишуться ці слова, як читаються літери. Допоможе словник і при знайомстві з ієрогліфами. Проте через певний час я відібрала б у вас словник. На початковій фазі він підганяє думку, стимулює мислення, але пізніше — навпаки, відучує від нього: люди схильні використовувати його, замість того, щоб думати. Навіщо, мовляв, сушити собі голову над словом, якщо він під рукою, готовий умити розв'язати будь-яку проблему!

Без інтенсивної роботи мозку навчання нічого не варте. Хоч спочатку словник і стимулює розумові зусилля, пізніше він привчає до лінії найменшого опору. Але що ж робити, якщо читаючи, наприклад, ви ніяк не можете згадати значення слова? Не користуватись словником? Користуйтеся, але розумно. Як правило, якийсь елемент забутого слова «звучить» у пам'яті. Ось, перекладаючи на англійську, ви забули слово «стрічка». Рука машинально тягнеться до словника: *gibbon*! Ну, звичайно, ви ж його добре знали. Ви пишете це слово і... в ту ж мить знову забуваєте його. Не спішіть вдаватися до словника! Напружте пам'ять. Якщо крім перших літер (г..., гі..., гі...) нічого пригадати не можете, шукайте слово в англійському словнику. Це забере вдвічі більше часу, але «радість перемоги» забезпечить вдсятеро кращий ефект.

Дехто вважає «радість перемоги» ключем до всієї педагогіки (навіть до всього життя). У вивченні мов це безперечно так.

Вже на початковому етапі знайомства з мовою корисно застосовувати так звані одномовні — тлумачні — словники, наприклад англійський Вебстер, французький Лярус, німецький Дуден.

ЯК Я ВИВЧАЮ МОВИ

А тепер мені б хотілося нарешті розповісти, як я на практиці беруся до вивчення нової мови. Ділячись своїм досвідом, сподіваюся, що розумніші за мене запропонують кращі методи, які і я зможу взяти на озброєння.

Припустимо, я збираюся оволодіти «азільською» мовою. Звичайно, такої не існує. Я сама видумала це слово, щоб підкреслити загальний характер проблеми.

Перш за все, я спробую придбати найбільший азільський словник. Я оптимістка, і ніколи не купую маленького словника. Адже через певний час він мене вже не задовольнятиме, і виявиться, що я розтринькала гроші. Якщо я дізнаюся, що азільсько-угорського словника

немає, то задовольняюся азільсько-англійським чи азільсько-російським.

Він править мені спочатку за підручник. З нього я вивчаю правила читання. В кожній мові (отже, і в словнику) є ряд міжнародних виразів. Що товстіший словник, то їх більше. Це назви народів, країн, міст. Пригадую, в російсько-англійському словнику, придбаному в 1941 році, я найперше відшукала своє ім'я — «Екатерина».

Слова не заучую, а лише розглядаю, наче якийсь ребус чи кросворд. Поки розберуся з правилами читання, словник викаже мені кілька важливих таємниць азільської мови. Вже бачу, як утворюються іменники з дієслів, прикметники з іменників, прислівники з прикметників і т. д. Але це лише своєрідна «дегустація». Смакую мову, намагаюся побрататися з нею.

Потім купую одночасно підручник з азільської мови і художню літературу. Підручник підшую з ключем, тобто таким, що дає правильні рішення всіх завдань. Читаю уроки, скрупульозно виконую всі письмові вправи. Пишу через великі інтервали, щоб, заглянувши в «ключ», було куди вставити правильні варіанти. Виходить досконала ілюстрація до «історії моєї дурості».

Незлобиво картаю себе і зразу ж прощаю свої гріхи (що дуже важливо, див. нижче: «Десять заповідей»). У тому ж зошиті до кожного помилково написаного слова чи речення добавляю 5—6 аналогічних, але правильних випадків, щоб ніколи більше помилку не повторювати. Це робота досить неприємна, тому паралельно беруся читати азільське оповідання чи п'єсу. Якщо не маю адаптованої книги, не вагаючись розгортаю оригінал. Завжди купую зразу кілька книжок, сподіваючись, що хоч одну з них подужаю. Подолати шлях від невідомого через напіввідоме до знайомого — завдання, гідне інтелекту дорослої людини, цікава і хвилююча мандрівка.

Читаючи вперше, виписую лише слова, про значення яких здогадуюся з контексту — звичайно, не ізольовано, а разом з цілими реченнями. Потім, читаючи вдруге і втретє, виписую всі невідомі слова і до кожного обов'язково додаю «сім'ю» із словника чи з книги. Все це, однак, не може навчити мене одного з важливих аспектів володіння мовою — розуміння її на слух. Тому вже на початку затратую годину-другу на «розвідку ефіру». Її мета — встановити, коли й на якій хвилі можна чути азільську мову. Будапештське радіо передає новини на семи мовах, московське — на п'ятдесяти, празьке — на сімнадцяти. Напевно, є можливість впіймати потрібну мені хвилю. В новинах дня всіма мовами розповідають про одні й ті самі події. Тому, перше ніж настроїтися на передачу азільською мовою, треба послухати новини рідною. Це буде ключ до азільської. Незнайомі слова виписую. Відразу після передачі відшую їх у словнику, звіряю значення і правопис. Радість, яку при цьому відчуваю, перетворює навчання в приємну розвагу. За день-два пробую записати зміст новин азільською мовою, по пам'яті. За цей час, як правило, багато що вже забулося — доводиться знову (і не востаннє) звертатися до словника. Щотижня записую передачу на стрічку магніфона. Багато разів прокручую її, звертаючи увагу на вимову. Часто трапляються слова, вже ніби знайомі з книжки, але в устах диктора вони звучать зовсім інакше.

Паралельно шукаю собі викладача азільської мови.

Признаюся, охочіше беру уроки в жінок, бо в них здебільшого

язик підвищений краще, ніж у чоловіків. Які ж вимоги я ставлю до азільського вчителя? Перше, нехай говорить повільніше, щоб я могла спокійно «виловлювати» з контексту слова. Друге, хай виправляє і пояснює мої помилки — в першу чергу ті, що їх я припустилася, виконуючи письмові домашні завдання. Спочатку я пишу «твори на вільну тему», бо це легше. Вигадаю непов'язані між собою речення, вживаючи почуті чи побачені слова та граматичні форми. Контроль з боку вчителя допомагає зрозуміти, чи правильно я вловила їх значення, чи правильно їх уживаю. Потім починаю перекладати. Тут наперед заданий текст вимагає вже, щоб я вживала не добре знайомі слова, а ті, що відповідають контекстові. В перекладі (з рідної на іноземну) я вбачаю один з найефективніших засобів закріплення, «цементування» мовних знань.

Невиправлена помилка — річ дуже небезпечна. Повторювання невиправленої форми призводить до того, що вона пускає коріння і ми сприймаємо її за правильну. Письмовий переклад тим і корисний, що наочно демонструє помилки, які іноді важко вловити на слух.

Охоче направляють перекладача на путь істини представники «малих» мов. Вони ще не звикли до того, що їх мовою розмовляють іноземці, і з місіонерським запалом беруться виправляти найменші помилки.

Якось мені довелося перекладати на урочистій вечері, яку давав голова маленької дружньої держави. Тост він виголосив рідною мовою, яка була ще тоді для мене «далекою знайомою». І я з жахом згадала, що, за дипломатичним протоколом, маю перекладати і відповіді! Не забуду ніколи, як мило господар зупиняв мене, попереджаючи про помилки й тут же пояснюючи, чому треба казати так, а не інакше. Я й досі вдячна йому за цю науку. І сама завжди намагаюся допомагати тим, хто взявся подолати бар'єр моєї рідної мови.

А ось інший приклад. Кілька років тому, в Англії, я працювала серед високоосвічених педагогів — викладачів англійської мови. В перший же день я попросила їх виправляти мої помилки. За три тижні спільної роботи мені, проте, не зробили жодного зауваження. «Невже я не помилялася?» — здивовано запитала я, прощаючись. «Звичайно, помилялися, — відповіли мені ввічливо. — Але, знаєте, ми вже так звикли до цього, що в наших вухах немовби з'явився апарат, який автоматично перетворює ламані звороти на правильні й лише так доносить їх до мозку».

Хочу звернути увагу на ще одну перевагу письмового перекладу перед усною мовою. Розмовляти іноземною мовою — справа досвіду. Хоча б тому, що досвідчена людина скаже лиш те, що знає напевно. Це, звичайно, не біда. Однак в таких випадках ні словниковий запас, ні вміння будувати речення не поліпшуються. Один французький колега вчив мене: «Розмовляючи, кажи те, що знаєш, перекладаючи, знай те, що треба».

Той, хто вже читав «рецепти» подібні до моїх, відразу помітить, що серед моїх порад бракує двох. Перша: «Намагатися детально ознайомитися з історією, географією та суспільно-економічною організацією країни». Звичайно, це не завадить, але я не «намагаюся» і вам не раджу, бо цей процес може витіснити основне завдання — всебічне засвоєння мови країни. Друга традиційна порада, якої я не даю — «шукати можливості потрапити до Азілії, щоб там шліфува-

ти мову». Щиро кажучи, я не вважаю це якимсь особливо ефективним методом. І ось чому: дуже помиляються ті, хто вважають, що перебування в «країні мови» — це лійка, через яку знання самі собою поллються в вашу голову. Мені здається, багатьох вводять в оману латинське прислів'я: «каміння розмовляє». Може, воно й розмовляє, але кам'яною мовою. Під впливом середовища можна підчепити кілька модних словечок, зворотів, але не більше, ніж дома, в цей самий час. Мало чого навчить і «порівняльний аналіз» вітрин (німець каже: Schaufensterlecken — «лизання вітрин»).

От і закінчилися наші мандри по нескінченному полю вивчення мов. Нижче даю букет з найважливіших, на мою думку, міркувань і висновків, до яких привела ця подорож.

ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ ДЛЯ ТИХ, ХТО ВИВЧАЄ МОВИ

1. Щоразу вчи тільки доти, доки інтерес до того, що вчиш, не почне спадати.
2. Мовою займайся щодня, бодай по десять хвилин. Ранкові години особливо сприятливі для тебе. Встань раніше — вивчиш більше.
3. Ніколи не вчи ізольованих слів. Обов'язково пов'язуй їх з контекстом.
4. Випишуй і запам'ятовуй усі вирази, що можуть придатися як готові «блоки» для будування розмови.
5. Перекладай про себе всі уривки реклами, написи на крамницях, випадково почуті репліки. Це навіть для стомленого мозку добра зарядка.
6. Заучуй тільки виправлений учителем текст. Власні неперевірені «твори» читай обережно, помилки легко пускають коріння.
7. Всі граматичні форми записуй, перетворивши їх у нейтральні (однина, неозначена форма дієслова). Звичайно, лише тоді, коли це не руйнує конструкції виразу.
8. Іноземна мова — фортеця. Штурмуй її з усіх боків одразу. Використовуй газети і радіо, недубльований фільм і підручник.
9. Не лякайся можливих помилок. Сміливо починай розмову, просивши співбесідника виправляти тебе. І головне, не ображайся, коли він це робить.
10. Будь твердо переконаний, що ти — геній. Якщо факти свідчать про протилежне, краще лай мову, яку вивчаєш, підручник або цю книжечку, але ні в якому разі не себе.

*З угорської переклав
Йосип БЕНДИК*

ДЗАЙБАЦУ

ЗНОВУ ВІДТОЧУЮТЬ МЕЧ САМУРАЇВ

На світанку 7 грудня 1941 року радіоефір над Тихим океаном прорізав пронизливий сигнал: «Тора! Тора! Тора!» Одночасно на американську військово-морську базу Пірл-Харбор обрушився смертоносний бомбовий шквал. Кодовий сигнал «Тора!» (по-японськи «Тигр») означав, що японський мілітаризм зробив стрибок у вир другої світової війни. Цей стрибок старанно підготували найкрупніші японські промислові монополії — дзайбацу — спільно з гумбацу — реакційною вояччиною. За досить короткий строк японська армія захопила значні території, які увійшли до «великої східноазіатської сфери співпроцвітання», тобто до японської колоніальної імперії. Але азійський варіант бліцкригу виявився не довговічнішим, ніж європейський. Війна призвела до розгрому японського імперіалізму. Дорого коштувала японському народові агресивна політика мілітаристських правителів країни — два мільйони японських солдатів та офіцерів загинули в роки другої світової війни. Та ще слід додати близько мільйона жертв серед цивільного населення. Під час бомбардування були зруй-

новані численні міста і промислові підприємства.

У прийнятій після війни новій конституції було проголошено, що Японія відмовляється од армії та війни як засобів розв'язання міжнародних конфліктів. Відповідно до дев'ятої статті цієї конституції Японія не повинна мати «сухопутні, військово-морські, військово-повітряні сили та інший воєнний потенціал». Були розпущені такі органи гумбацу, як генеральний штаб, штаби армії та флоту. Головні натхненники мілітаризації країни перед другою світовою війною — дзайбацу «Міцубісі», «Міцуї», «Сумітомо» — були ліквідовані.

За повоєнні роки в Японії багато що змінилося. Країна не тільки відбудувала свою зруйновану промисловість. Широке впровадження найновіших наукових досягнень сучасної техніки, модернізація виробничої бази дозволили Японії різко підняти рівень економіки. На початку цього промислового відродження активну участь брав монополістичний капітал Сполучених Штатів, який хотів перетворити Японію на молодшого партнера по здійсненню американської агресивної політики в

Південно-Східній та Південній Азії. Для розквіту так званого «японського економічного чуда» істотне значення мало і те, що в перші післявоєнні роки країна практично не брала участі в гонці озброєнь, яка важким тягарем лягла на плечі інших держав. Тому вже в 1968 році, випередивши Італію, Францію, Великобританію, ФРН, Країна Ранкового Сонця вийшла на друге місце в капіталістичному світі, поступаючись величиною валового суспільного продукту тільки Сполученим Штатам Америки. Зараз Японія будує щороку більше суден, ніж США, ФРН, Англія, Франція та Італія узяті разом; дає більше сталі, ніж разом Англія, Франція та Італія; вона поступається лише Сполученим Штатам у виробництві автомобілів, електроенергії, електронно-обчислювальних машин, телевізорів, сталі, алюмінію, цементу, гуми, пластмас, пряжі. Відповідно до програми дальшого росту економічного потенціалу країни в 1975 році в Японії намічено виплавити 107 мільйонів тонн сталі, виробити близько 6 мільйонів автомобілів, 69,5 мільйона тонн цементу, 3 мільйони тонн поліетилену.

Бурхливий розвиток японської економіки призвів до економічної експансії в багатьох районах земної кулі. Японські компанії качають нафту в Перській затоці і будують заводи в Бразилії, японські транзистори можна почути в глухих куточках тропічної Африки, а телевізори та автомашини, складені на Японських островах, успішно конкурують з американськими в самих Сполучених Штатах.

Колись Японію, за аналогією до її острівного походження, називали «азіатською Англією». Якщо гордовитий Альбійон в свої кращі часи мав звання «майстерні світу», то нині Країна Ранкового Сонця прагне стати «майстернею Азії». До цього спрямована японська політика так

званої «економічної дипломатії», згідно з якою азійські країни повинні постачати на Японські острови сировину, отримуючи за це машини, устаткування, різні промислові товари.

Та останнім часом Японію вже не задовольняє роль «великої економічної держави», вона починає претендувати на звання «великої політичної держави». Колишній японський прем'єр-міністр Ейсаку Сато сказав одного разу: «Нині існують дві світові держави, але я вважаю, що вистачить місця і для третьої». А тому японці «повинні мислити в глобальному масштабі». Що ж він розумів під таким мисленням? Виявляється, Японія зобов'язана дбати про оборону так званих «життєвих інтересів країни». А інтереси ці простягаються аж до Індійського океану, що далеко виходить за межі «східноазійської сфери співпроцвітання». Демагогічні посилання на «життєві інтереси» лише маскують японські прагнення економічного та політичного панування в Азії.

В Японії існують певні кола, які мріють перетворити країну на міцну воєнну силу в Азії. Це, насамперед, воячина — гумбаца, яка відродилася знову. Її підтримують понад чотири тисячі мілітаристських союзів. Такі, як Японське товариство сімей загиблих фронтовиків та Братство товаришів по зброї, налічують по півтора мільйона членів. За цими товариствами стоять чотириста ультраправих організацій. Самурайський письменник Юкіо Місіма, який зробив характері, щоб надихнути цим реакційні сили на більш активні дії, був засновником і духовним наставником однієї з найоскаженілиших реваншистських організацій. Праві сили Японії відкрито вимагають переглянути конституцію країни, яка заважає повній мілітаризації. Для японських ультра дев'ять стаття конституції, немов сіль в оці.

Те, чого голосно вимагають япон-

ські реакційні кола, без зайвого галасу роблять гумбацу. Країна швидкими темпами йде по шляху інтенсивного озброєння. Цей курс посилює нагнітання міжнародної напруженості. Говорячи про сили війни на світовій арені, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначив у звітній доповіді на XXIV з'їзді КПРС, що в Японії до них відносяться мілітаристи, які всупереч конституції, що «на вічні часи» забороняє війну, намагаються знову штовхнути країну на шлях експансії й агресії.

Загальна сума прямих військових витрат в японському бюджеті зростає з 1956 по 1967 рік майже втричі. І хоч японський воєнний бюджет становить лише один процент валового національного продукту, за останні десять років військові витрати зростали тут найвищими в світі темпами. Третій п'ятирічний план «оборони» Японії (1967—1971 роки) вдвічі перевищував другий план, а четвертий план, в свою чергу, дорівнює подвоєному третьому. Крім того, обсяг японського валового національного продукту постійно зростає. Якщо в 1955 році він становив одну чотирнадцяту частину американського національного продукту, то зараз поступається перед ним лише в п'ять разів. До 1980 року за обсягом валового продукту Японія перевищуватиме всі країни Азії, взяті разом. Витрати по четвертому плану «оборони» на 1972—1976 роки досягнуть величезної суми — 5,8 трильйона ієн (16 мільярдів доларів). За асигнуваннями на воєнні цілі Японія увійде до п'ятірки найбільших імперіалістичних держав.

Сучасна японська армія, яка виступає під вивіскою «сили самооборони», налічує 300 тисяч чоловік. За своєю потужністю та мобільністю вона набагато перевершує довоєнну імператорську армію. «Сили самооборони» мають таку сучасну військову техніку, як ракети близького та середнього радіусу дії, ке-

ровані снаряди, винищувачі-бомбардувальники типу «Фантом», підводні човни, важкі танки тощо. Японські ВПС налічують близько 1300 літаків. До 1974 року планується повністю забезпечити японську армію керованими снарядами. За період сімдесятих років передбачається подвоїти тоннаж військово-морського флоту, причому головна увага приділятиметься будівництву кораблів-ракетоносців і підводних човнів. Намічається створити 15 нових ракетних дивізіонів. Удвічі збільшиться кількість бойових літаків. «Сили самооборони» мають дуже високий процент офіцерських кадрів. У військово-морському флоті та в авіації майже на кожного солдата припадає один унтер-офіцер, а на одного офіцера лише два-три солдати та ефрейтор. Наявність такої величезної кількості офіцерських кадрів дозволяє в короткий строк мобілізувати армію. Але гумбацу цього недосить. Вони вимагають збільшення постійного контингенту армії до мільйона солдатів.

Отже, «велика політична держава» створюється звичним для самураїв шляхом, який веде до «великої воєнної держави», а в наш час така держава неможлива без атомної зброї. Японське Управління національної оборони випустило в світ Білу книгу з воєнних питань — свого роду мілітаристське кредо правлячих кіл. Там відверто сказано, що Японія має «законне» право мати тактичну ядерну зброю — «виключно для самооборони».

В країні існує матеріально-технічна база для виробництва ядерної зброї та засобів її доставки — перш за все розвинута важка промисловість й такі нові галузі, як атомна, нафтохімічна, радіоелектронна. Останніми роками в японській пресі активно обговорюється питання про створення власної ядерної зброї. Журнал «Тембо» наводив деякі підрахунки: «Те, що Франція зробила

за десять років, з 1955 по 1965 рік, Японія легко зможе зробити за п'ять років, з 1971 по 1975». В свою чергу журнал «Гендай» прикинув, що за один-два роки при мінімальних витратах — приблизно 100 мільйонів ієн — Японія могла б створити атомну бомбу плутонієвого типу. Для створення уранової бомби потрібні капіталовкладення в кількості мільярдів ієн та будівництво збагачувального заводу. Але й на це пішло б не більше трьох років. А журнал «Економісудо» твердить, що «Японія спроможна виготовити атомну бомбу протягом одного року». Крім того, як заявив представник Управління національної оборони, проектна документація для створення японської ядерної зброї повинна бути готова до часу завершення четвертого п'ятирічного плану оборони 1972—1976 років.

Питання, безумовно, не в фінансуванні цієї справи, яке потребує лише 0,5 процента валового національного продукту, і тим більше не в технічних можливостях. Труднощі може викликати постачання збагаченого урану. Але з 1970 року Японія почала провадити розвідувальні роботи по виявленню уранової руди в Австралії, Канаді, Південно-Східній Африці, Латинській Америці. Почалося також будівництво першого заводу по переробці уранової руди. В країні вже збудовано 14 дослідних атомних реакторів, які щороку виробляють таку кількість плутонію, що її вистачить для 20 атомних бомб. Діючі атомні електростанції також виробляють плутоній. Компанії «Міцубісі ньюклар фьюел» і «Джапан ньюклар фьюел» мають своєю головною метою виробництво плутонієвих стержнів. Внаслідок широкого будівництва нових атомних електростанцій виробництво плутонію в Японії на кінець 1975 року зросте до кількості, рівній 80 атомним бомбам. Американський фахівець з воєнно-стратегічного про-

гнозування Герман Кан передрікає, що до 1975 року Японія спроможна буде виробляти ядерної сировини на тисячу атомних бомб на рік.

Ще в 1967 році японці почали проектувати атомний підводний човен призначений нібито для «захоронення ядерних відходів». Щороку тут спускають на воду підводний човен, конструкція якого дозволяє в разі потреби обладнати атомні двигуни. На підприємствах відроджених концернів «Міцубісі» й «Міцуї» виробляють ракети, здатні нести ядерні боєголовки. До того ж не слід забувати, що Японія належить до числа держав, які здійснили запуск штучного супутника Землі. До 1975 року тут планують вивести на орбіту важкий метеосупутник вагою в кількості кілограмів. Ракета-носіє зможе нести і водневий заряд. А на базі космічних ракет не важко буде створити і міжконтинентальні балістичні снаряди. Отже, теза «великої воєнної держави» фактично перетворюється на тезу «великої атомної держави».

Все це викликає серйозне занепокоєння як в самій Японії, так і за її межами. В портах Індонезії, Філіппін, Сінгапуру, Таїланду вже швартуються військові кораблі, на щоглах яких майорять прапори з емблемою Країни Ранкового Сонця. Вигляд цих прапорів викликає в народів Південно-Східної Азії не дуже приємні спогади.

А тим часом триває фактична окупація самої Японії американською воячиною. Сполучені Штати мають в країні близько 150 баз і військових об'єктів, де розміщуються понад 40 тисяч американських солдатів та офіцерів. Американські бази займають загальну площу в 360 квадратних кілометрів, що дорівнює площі другого за величиною міста Осака. Згідно з деякими повідомленнями японської преси, на цих базах зберігається ядерна, хімічна та бактеріологічна зброя.

Широко розрекламоване повернення під японський адміністративний контроль островів Рюкю виявилось лише політичною фікцією. Вашингтон має твердий намір зберегти там свої військові бази. Головний острів архіпелагу — Окінава — це найбільша стратегічна цитадель Пентагону на Тихому океані, спираючись на яку, він здійснював свої агресивні авантюри в Південно-Східній Азії. На Окінаві розташовані американські ракетно-ядерні бази, де в підземних арсеналах зберігаються літаки-снаряди з ядерними боеголовками. В порту Наха базуються атомні авіаносці та атомні підводні човни, озброєні ракетами «Поляріс» і «Посейдон». З аеродрому Кадена щодня стартували гігантські стратегічні бомбардувальники «В-52», які несли свій бомбовий вантаж в Індокитай.

Формально Японію із Сполученими Штатами зв'язує японо-американський договір «безпеки». Фактично ці зв'язки значно глибші — це зв'язки між американськими та японськими монополіями, між двома військово-промисловими комплексами. У лютому 1971 року в США перебувала делегація японських промисловців. 18 днів 25 візитерів знайомилися з військовими об'єктами та війсьним виробництвом у Сполучених Штатах. Ця поїздка переконливо підтвердила, що тісне співробітництво військових монополій двох країн, розпочате багато років тому, триває далі.

Коли після другої світової війни могутні дзайбацу перетворилися на групи дрібних фірм, нібито зовсім не зв'язані між собою, здавалося, що демонополізацію в Японії здійснено. Але демонополізація лишилася на папері. Паралельно з бурхливим розвитком післявоєнної економіки в Японії відбувалася концентрація виробництва, внаслідок чого з'явилися могутні концерни. Особливо цей процес прискорився за

останні роки. Тільки в 1968 році відбулося 1020 злиттів, у тому числі серед великих хімічних і машинобудівних компаній. В 1969 році об'єдналися дві сталеливарні компанії «Явата сейтецу» і «Фудзі сейтецу», народивши гіганта «Джапан сейтецу», який став поруч з самою «Юнайтед стейтс стил». А в жовтні 1971 року внаслідок злиття банків «Дай-іті» і «Ніхон кангйо» з'явився один з найбільших у світі банків — «Дай-іті кангйо». Так само відродилися й головні довоєнні дзайбацу — «Міцубісі», «Міцуй», «Сумітомо», підприємства яких виробляють 17 процентів промислової продукції країни.

Трагічне зіткнення в районі міста Моріока військового літака з цивільним, внаслідок якого загинуло 155 пасажирів і 7 членів екіпажу, символізує сучасний стан в японській економіці — військовий бізнес перетинає шлях розвитку мирної промисловості, а в небі стає тісно від військових літаків Японії та США. Тиждневик «Сюкан асахі» писав, що в ділових колах країни з'явився девіз «Ракети замість телевізорів». Дзайбацу рвуться до військових замовлень, вбачаючи в них гарантію надприбутків. Їх міркування базуються на досвіді післявоєнного відродження промисловості, адже до японського «економічного чуда» значною мірою спричинилися американські військові замовлення.

Коли почалася війна в Кореї, Японські острови відігравали роль найближчої тилової бази для пентагонівського вояцтва. «Спецзамовлення» Вашингтона на виробництво військового спорядження стали тим пасом, що запустив маховик японської воєнної промисловості. За період корейської війни японські монополії відбудували свої військові заводи й почали випускати для військ США озброєння та бойову техніку. Згодом американські військові замовлення зросли ще більше. Трясовина брудної війни Сполуче-

них Штатів у В'єтнамі стала золотим дном для дзайбацу, звідки вони витягли мільярд доларів.

Численні галузі японської промисловості працювали на обслуговування інтервентів у В'єтнамі. Між японськими портами і Сайгоном був наведений міст з кораблів, які приставляли військові вантажі, колючий дріт, цемент, автомашини, обмундирування і взуття для американської армії. Лише компанія «Ніттоку Кіндзоку» поставила сайгонській маріонетковій армії мільйон автоматів. 92 проценти всіх напалмових бомб, які були скинуті американськими літаками на в'єтнамські міста і села, виготовлені на японських підприємствах. Особливо великі замовлення надходили зі Сполучених Штатів до Японії на виробництво військової радіоелектронної апаратури. В значній мірі саме завдяки розширенню воєнного виробництва ця галузь промисловості посіла своє провідне місце. Тільки за останні десять років капіталовкладення в радіоелектронну промисловість зросли з 9,8 мільярда до 66,9 мільярда ієн. Японський журнал «Орієнтл економіст» писав, що американський солдат у В'єтнамі міг пробути цілу добу на повному забезпеченні японською зброєю, спорядженням, технікою та обладнанням.

Дзайбацу прагнуть вести широкий продаж воєнної продукції за кордон. Ще в 1969 році японська артилерійська асоціація зажадала від уряду своєї країни «більш позитивної політики» у відношенні експорту зброї. Зараз вже відомо про численні угоди на поставки озброєння, укладені між дзайбацу і військовими відомствами ряду азіатських держав, серед них Таїланд, Лаос, Філіппіни, Південна Корея, Сінгапур. Крім того, в деякі країни експортуються навіть цілі воєнні заводи. Фірма «Асахі сейке» поставила на Філіппіни комплексне

устаткування для заводу, який спроможний випускати 15 мільйонів патронів на рік. Споруджуються заводи сучасної зброї і боєприпасів у Південній Кореї, фірма «Хова» поставила 12 тисяч автоматичних гвинтівок у Сінгапур, а фірма «Ісікава-дзіма харіма» піднялася модернізувати там військово-морський арсенал після того, як англійці залишать його.

Характерною рисою нової воєнної програми є активний перехід Японії на повне забезпечення своєї армії вітчизняною зброєю і технікою. Вже сьогодні Японія виробляє до 50 процентів свого озброєння та військового спорядження і майже перестала купувати його за кордоном. Як свідчить журнал «Фар істерн економік рев'ю», японські заводи виробляють 97 процентів усіх необхідних боєприпасів, 84 проценти літаків, танків, військово-морських суден. В процесі здійснення четвертого військового плану загальна пайка вітчизняних озброєнь, які закуповує Управління національної оборони, зростає до 80 процентів. Програма передбачає також виробництво японською промисловістю керованих снарядів за американськими патентами і при технічній допомозі США, та електронного устаткування і надзвукових винищувачів-бомбардувальників «Фантом», спроможних нести ядерну зброю.

З часом японська воєнна промисловість перестане виробляти військову техніку за закордонними ліцензіями, як це робиться зараз. Газета «Асахі» сповістила, що в Японії створено новий танк з 105-міліметровою гарматою. Він обладнаний найновішою апаратурою, включаючи лазерний далекомір. Цілковита герметизація машини дозволяє діяти в умовах атомного й бактеріологічного зараження. Японська авіапромисловість почала випускати свій реактивний вій-

ськово-транспортний літак «ХС-1», який уже пройшов льотні випробування. Найкрупніша компанія «Міцубісі дзюкоґйо» приступила до виробництва літаків «В-1» — поліпшеної моделі американського стратегічного бомбардувальника «В-52».

Нова «оборонна» програма гарантує промисловим компаніям вигідні війнні замовлення на тривалий строк. І вже значна кількість підприємств переходить на воєнне виробництво. За даними японської преси, виконанням замовлень Управління національної оборони в 1967 році займалося 1460 компаній. В 1970 році їх число зросло до 1835. Дзайбацу охоче кинулися до військового пирога. Почав утворюватися союз гумбацу і дзайбацу — військово-промисловий комплекс, основу якого складають концерни «Міцубісі», «Міцуй», «Сумітомо», «Фудзі», «Кавасакі» та інші, що колись були головними постачальниками зброї для імператорської армії. Для перебудови виробництва на війнні рейки дзайбацу здійснили певні організаційні заходи. Концерн «Міцубісі» створив воєнно-промислову групу, що виробляє кораблі, літаки, керовані снаряди та радіолокаційне устаткування. Воєнно-промислова група концерну «Міцуй» включає електротехнічну, машинобудівну та ядерно-енергетичну компанії, «Сумітомо» — металургійну, радіоелектронну. «Кавасакі докку» будує підводні човни, а «Кавасакі коґйо» — вертольоти. Фірма «Комацу» спеціалізується на будівництві есмінців-ракетноносців.

Однак провідна роль у воєнному бізнесі належить, безумовно, дзайбацу «Міцубісі». Це гігантський фінансово-промисловий комплекс, який спирається на три головні компанії — банк «Міцубісі», компанію важкої промисловості «Міцубісі дзюкоґйо» і торгову компанію «Міцубісі сйодзі». На підприємствах цього концерну працює понад

чверть мільйона чоловік. «Міцубісі сйодзі» — одна з найбільших торгових фірм Японії — реалізує продукцію підприємств групи як всередині країни, так і за її межами на суму понад 2,3 трильйона ієн на рік. На її долю припадає 13 процентів імпорту та 10 процентів експорту.

За даними журналу «Сюкан іоміурі», дві компанії групи — «Міцубісі дзюкоґйо» і «Міцубісі денкі» поглинають близько 40 процентів асигнувань Управління національної оборони. Підприємства групи «Міцубісі» виробляють головні види сучасної військової техніки: ракети, реактивні винищувачі, танки, кораблі, підводні човни. «Сюкан іоміурі» відзначає, що в новій «оборонній» п'ятирічці «Міцубісі» поставить японській армії 400 найновіших літаків «F—4E-Фантом», сотні нових танків, ракет та інше озброєння. Якщо перед другою світовою війною концерн називали «азіатським Круппом», то нині «Міцубісі» характеризують як японське міністерство озброєнь.

Привілейоване становище у воєнному бізнесі таких великих компаній, як «Міцубісі», «Міцуй», «Сумітомо», значною мірою базується на широких зв'язках з урядовими установами. Японські підприємці об'єднані в спеціальні товариства, що відіграють важливу роль в економіці і політиці країни. Це — Федерація економічних організацій, Товариство економічних однодумців, Японська торгово-промислова палата, Федерація японських підприємців. Найвпливовіша з них — Федерація економічних організацій — «Кейданрен», яка об'єднує 730 великих промислових підприємств та понад 100 комерційних установ, має комітет оборонного виробництва, що й розподіляє всі урядові війнні замовлення. Останнім часом був створений також Комітет по вивченню проблем виробництва, при-

значений координувати діяльність всіх організацій японських підприємств у справі озброєння. Таким чином, воєнно-промисловий комплекс Японії має чіткі організаційні форми.

Одночасно з метою зміцнення зв'язків з воячиною монополії залучають до роботи вищих військових чинів, що вийшли у відставку. За даними журналу «Хосеки», тільки 74 компанії, зв'язані з воєнним виробництвом, мають серед своїх радників 168 відставних генералів та адміралів.

Намагаючись заспокоїти передову громадськість в країні і закордоном, яка дуже стурбована лиховісним відродженням мілітаризму в Японії, колишній японський прем'єр Сато вдавався навіть до досить екстравагантних заходів. Виступаючи на засіданні бюджетної комісії японського парламенту, Сато зробив заяву, що він як прем'єр-міністр готовий дати «письмове зобов'язання в тому, що мілітаризм в Японії ніколи не буде відроджений». Заява прем'єра трохи запізнилася. Японський мілітаризм не примара, а цілком реальне явище. Другий представник японських правлячих кіл і одночасно виразник політики японського військово-промислового комплексу колишній начальник Управління національної оборони Японії Накасоне (якого за екстремізм прозвали японським Штраусом) зробив таку барвисту заяву: «Ми прагнемо перетворити військову міць Японії з кошеняти на дорослого kota. Говорити ж про японський мілітаризм — все одно, що називати kota тигром. Коли військова міць Японії — тигр, то цей тигр — паперовий». Однак народам Азії і всього світу японський мілітаризм зовсім не здається паперовим. Вони добре бачать, що самурайський тигр ожив і гострить свої кігті. Його знову тягне на шлях війни, а це викликає дуже серйозні

занепокоєння всієї прогресивної громадськості.

Проте в світі відбуваються важливі зміни. Програма миру, проголошена на XXIV з'їзді КПРС, знайшла широке визнання серед народів усіх континентів. Всіх чесних людей на землі приваблює конструктивний підхід радянської зовнішньої політики до назрілих міжнародних проблем, курс на перетворення в життя ленінського принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом.

Наполегливі заклики Радянського Союзу до правлячих кіл Заходу про необхідність усвідомити до кінця реальність сучасної обстановки в світі знаходять дедалі більше визнання. Звичайно, Японія теж не залишається осторонь цього бурхливого процесу політичних змін. Як свідчить проведене опитування, 70 процентів японського населення висловлюється за політику нейтралітету. Пропозиція Радянського Союзу про розширення взаємовигідного співробітництва з Японією знаходить все більший відгук серед реалістично мислячих кіл країни.

«Останнім часом, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XV з'їзді профспілок СРСР, — намітився помітний поворот на краще в наших відносинах з Японією. Недавно СРСР і Японія погодилися провести переговори про укладення мирного договору. Ми розцінюємо це як важливий позитивний факт. Ми переконані, що повна нормалізація радянсько-японських відносин цілком відповідала б не тільки інтересам обох наших народів, а й взагалі інтересам миру та безпеки на Далекому Сході і в басейні Тихого океану».

І хочеться сподіватися, що японський народ, який зазнав свого часу трагедію Хіросіми й Нагасакі і який прагне жити в згоді з іншими народами світу, зуміє приборкати самурайського звіра мілітаризму.

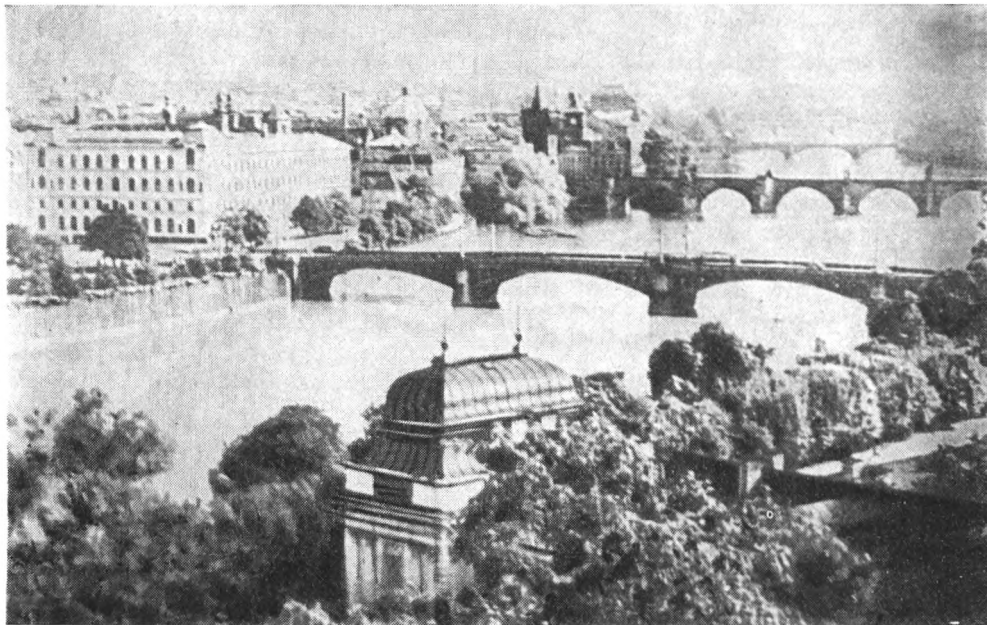

Перспективи Праги

Пробуджений край

За туманами Нової Зеландії

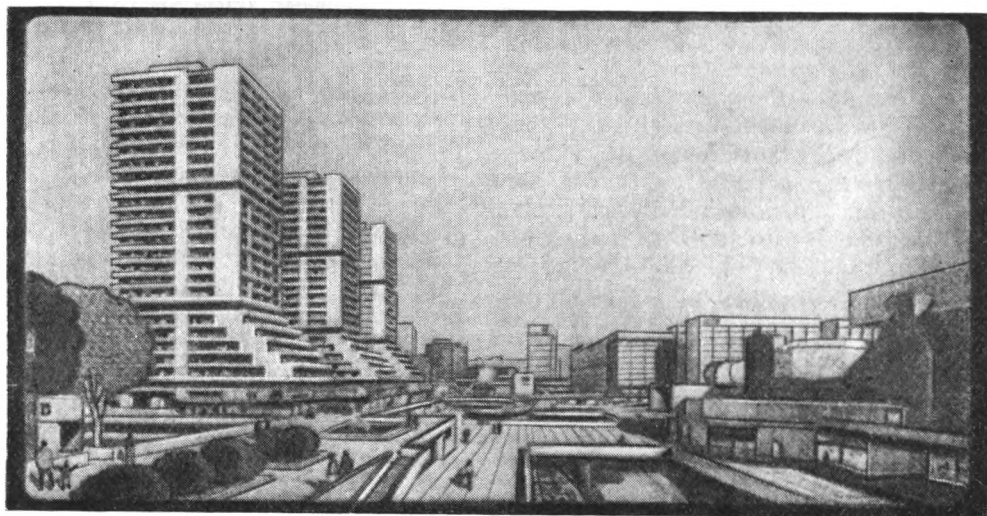
ПАНОРАМА „ВСЕСВІТУ“

Мости на Влтаві.

ПЕРСПЕКТИВИ

Так виглядатиме майбутній Південно-Західний район.

На найвищому поверсі Староміської ратуші, під самим дахом у мансарді влаштовано незвичайну виставку. З вікон залу відкривається чудовий вид на Прагу — на дахи Старого міста, на історичні будівлі, на нові квартали. Перед вами минуле і сучасне. Та досить тільки обернутися, щоб побачити й майбутнє. В численних картах, планах, кресленнях і макетах, розміщених на виставці, зосереджена трирічна праця великого колективу

архітекторів, плановиків та інших фахівців з Праги і Середньочеського краю.

«Досі розвиток Праги відбувався у відповідності з директивами територіального плану, розробленого десять років тому,— пояснив інженер Їржі Груза, автор проекту майбутнього розвитку Праги. — Однак вже сьогодні ми значно виходимо за його рамки. Разом з архітекторами Середньочеського краю ми приступили до розробки нового плану розбудови столиці та її околиць. При підготовці проекту будуть враховані природне розташування Праги, її історичний і соціальний розвиток».

«Гості нашого міста по праву милуються його красою, — говорить головний архітектор Праги Б. Боровічка. — Адже Прага — це осередок визначних

архітектурних творінь, розміщених у Влтавській долині та на навколишніх висотах. Прокіпська долина, Жижков, Шарка, Виногради, Градчани — все це формувало і формує наше місто, а його особливі природні умови примушували наших попередників, та й нас часом примушують, при забудові міста нехтувати загальноприйнятими правилами будівництва. Воду ми змушені подавати на велику висоту, споруджувати складну систему каналізації»...

Сьогодні в столиці Чехословаччини здійснюється саме те, про що йшла мова на XIV з'їзді КПЧ. Ведеться будівництво нових житлових районів, метро, автомагістралей, магазинів. Вже в нинішній п'ятирічці на кожен квадратний кілометр Праги буде витрачено 40 мільйонів крон. Почався новий етап розвитку, якого ще не знала столиця. А він вимагає концентрації великої кількості людей і техніки.

Тим часом підрахунки спеціалістів показали, що в наступному двадцятиріччі ще відчутнішою стане нестача продуктивних сил, хоч частина її буде покрита за рахунок запровадження у виробництво механізації та автоматизації.

Так, Прага потребує робочих рук, а робітникам потрібне житло. Мірилом можливостей спорудження житлових будинків вже давно є не кількість вироблених панелей та їх монтаж, а технічна готовність території, відведеної під будівництво: тобто наявність водопроводу, каналізації, електро- й телефонних кабелів, доріг. Проте найзручніші будівельні майданчики вже використані. Завершення в цій п'ятирічці будівництва Північного району, зведення Південного і Південно-Західного районів у наступній, вичерпають всі вільні площі на території столиці.

Декому турботи про те, де вестиметься будівництво через 10 чи 20 років, можуть видатися передчасними. Та сьогоднішній досвід показує, що це просто необхідно, адже від виникнення ідеї будівництва нового масиву до закінчення перших кварталів минає кілька років. Отож саме через те ми вже зараз думаємо

про спорудження метро в новому районі на півдні міста, де ще тільки прокладається каналізація, що відведе стічні води до очисних споруд у Бубенцях.

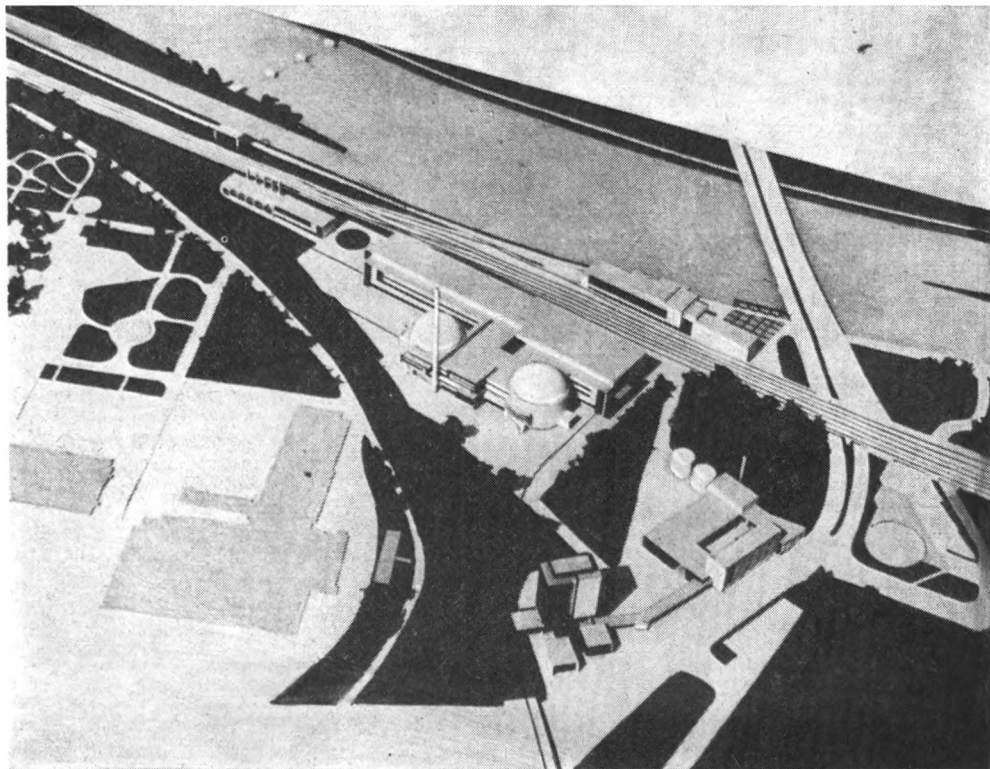
Високі темпи житлового будівництва дозволяють розпочати реконструкцію старих районів Праги. Вже в цій п'ятирічці почнеться модернізація старих жител у Жижкові. В наступній п'ятирічці на звільнених від старих будівель площах буде зведено 1000 сучасних квартир. Реконструкція охопить й інші райони. Однак кількість жител тут не збільшиться. Навпаки, коли сьогодні в старих районах мешкає близько 1200—1500 чоловік на

гектар, то реконструкція дозволить зменшити цю кількість до 500 чоловік на гектар. Не слід чекати великого збільшення числа квартир і від росту будинків угору, адже при спорудженні жител більш ніж на 10—12 поверхів витрати різко зростають, а густота населення при цьому, враховуючи потреби мешканців у школах, магазинах, лікарнях, бібліотеках, дитсадках, кінотеатрах, які теж займуть значні площі, практично не збільшиться. До того ж висотні будинки не можна ставити щільно один біля одного, бо вони закриють доступ повітрю й сонцю.

Особливого значення набувають при

Новобудови Праги.

Модель атомної електростанції в Голешовіцах, що даватиме струм для Праги.

будівництві житлових масивів проблеми транспорту. Якщо в Північному районі це питання було розв'язане шляхом продовження трамвайних ліній і введенням нових автобусних маршрутів, то в Південно-Західному районі ситуація зовсім інша. Понад сто тисяч жителів цього майбутнього району можна буде перевозити через Сміхов і Влтаву тільки за допомогою метро, якому надається велике значення.

Траси А, В, С вже в 1985 році дадуть можливість звільнити центр Праги від трамвайних ліній, що значно збільшить простір для інших видів транспорту. Згодом виникне траса Д. Швидкісне сполучення дістануть жителі Іноніци, Глоубетіна, Лібеня та інших районів столиці.

Невпинно зростає й автомобільний парк столиці, щороку тут з'являється 10 000 нових машин. Знайти місце для стоянки автомобіля вже сьогодні є пекучою проблемою не тільки в центрі, але й на околицях. Допомогти вийти з

цього складного становища можуть нові багатоповерхові гаражі. В Північному районі столиці вже організовано два кооперативи, що споруджуватимуть бокси для індивідуальних власників. Почалася також реконструкція залізничного вузла.

З цікавістю вивчають відвідувачі виставки план електромережі. Поруч з уже діючими магістралями, що перетинають місто з півночі на південь і з сходу на захід, тут подано схему кільцевої магістралі, розробленої згідно з постановою XIV з'їзду КПЧ. Будівництво цієї лінії почнеться вже в цій п'ятирічці.

Виставка розповідає також про цілу низку інших питань розвитку Праги. Всі вони свідчать про любов чехів і словаків до своєї столиці, про їх прагнення зробити її ще кращою й величнішою.

«Руде Право», Прага

Золота мечеть в Багдаді.

ПРОБУДЖЕНИЙ КРАЙ

АНДЖЕЙ ЖЕРОМСЬКИЙ

Тут поставали й зникали великі цивілізації: шумерійська, вавілонська, асирійська, халдейська. Тут була колиска людства. В межиріччі Тигру і Євфрату, де зараз лежить невелике арабське містечко Курна, містився легендар-

ний рай. За тисячу кілометрів звідси, на гористій півночі, в гроті Шадінар було знайдено кістяк неандертальця 60-тисячолітньої давнини. Тепер його можна побачити в Багдадському музеї. Експонатами з Іраку пишуться колекції Берліна, Парижа, Лондона.

Протягом тривалого часу країну грабували могутні держави. Європа й Америка сягали все вищого рівня розвитку науки і техніки, а Ірак, через колоніальне ярмо, зупинився на мертвій точці. Здобуття формальної незалежності у 1932 році фактично нічого не змінило.

ЗМІНИ

Переверот Касема, здійснений 1958 року, назавжди покінчив з монархією. Проголошення реформ, насамперед аграрної та освітньої, і планова перебудова суспільства на соціалістичній основі викликали ентузіазм широких народних мас. Однак новий уряд не виправдав сподівань. Брак творчої ініціативи та послідовності в питаннях зовнішньої і внутрішньої політики швидко остудив народний запал.

Від тих часів у Багдаді лишилися широчезні вулиці, абсолютно недоречні з погляду міського планування. Щоправда, їх прокла-

дання дало працю багатьом безробітним, але ж існували справи набагато нагальніші. Аграрна реформа теж не була послідовно проведена в життя.

Те саме відбувалося і за часів президентів-братів Арефів. Обіцянки роздавалися щед्रो, а діла робилися скуппо. Всі наступні уряди маскувалися словом «соціалізм», але нічого не робили, щоб позбавити панівні верстви привілеїв.

Революція 17 липня 1968 року, внаслідок якої до влади прийшла партія баас, а президентом і головнокомандувачем став секретар цієї партії Ахмед Хасан аль-Бакр, вписала нову сторінку в історію Іраку. Ірак впевнено і послідовно домагається цілковитої політичної й економічної незалежності.

В країні будуються нові фабрики, шляхи, лікарні, промислові комплекси, як наприклад сірчані шахти в Мішраку, розробляються нафтові родовища в Румейлі. Це перші в історії Іраку капіталовкладення, котрі дозволили використовувати власні природні багатства без виплати данини міжнародним монополіям.

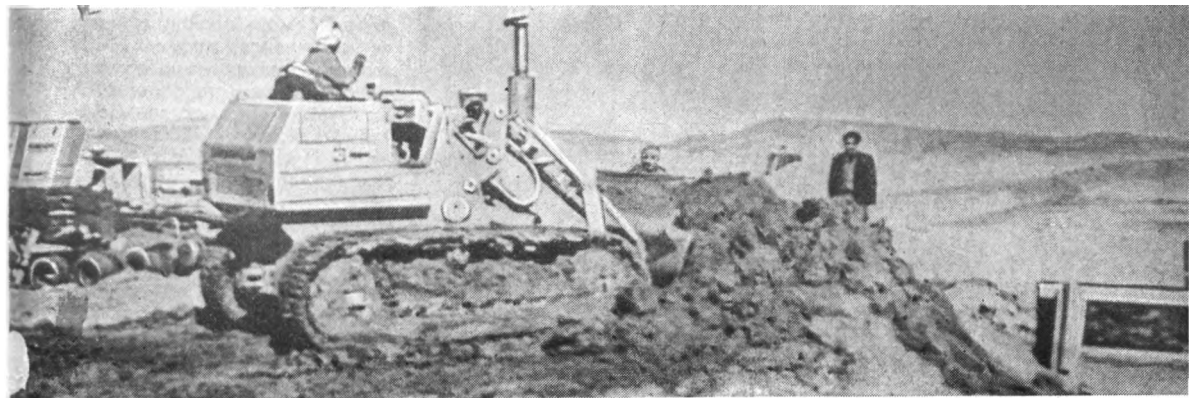
Скрізь на будовах можна побачити найновіші механізми. Стародавня країна невідомо змінює своє лице.

АГРАРНА РЕФОРМА

Найбільшою проблемою минулого літа стала справа з отруєним посівним зерном. Але щоб зрозуміти, як виникла ця драматична ситуація, необхідно зробити деякі пояснення.

За відомостями 1969 року (новіших ще не опубліковано), в сільському господарстві країни зайнято 1 306 400 чоловік з 2 407 500 працюючих. Наступні роки, незважаючи на широке промислове будівництво, теж не принесуть кардинальних змін. Ірак був, є і ще довго залишатиметься аграрною державою, хоча найбільше його багатство — нафта. Тим-то розвиткові сільського господарства приділяється основна увага, що і позначилося на 5-річному плані 1970—1974 рр. Витрати на сільськогосподарські потреби становитимуть 336,5 мільйона динарів проти 207 мільйонів, передбачених на розвиток промисловості.

Перенаселеність і нужденність села викликали масову міграцію до міст, насамперед до Багдада. Люди сподіваються знайти там засоби до існування. Це в свою чергу ускладнило житлову проблему столиці — Багдад почав швидко обростати трущобами, а також збільшилося безробіття. Спробою хоча б частково

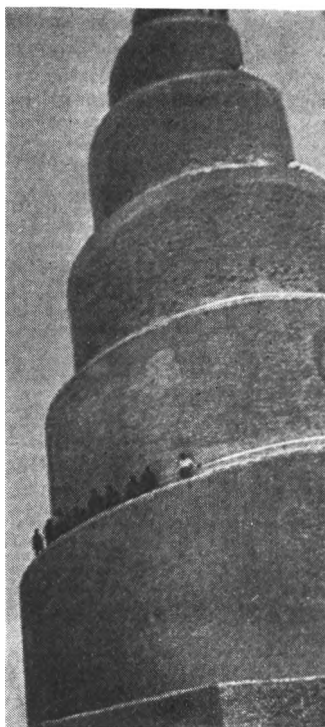
вирішити житлову проблему було спорудження великого масиву Ас-Саура (Революція), куди переселили мешканців бідонвілів. Однак це задовольнило лише потребу в житлі: віддалений від Багдада масив з півмільйоном мешканців і без комунікацій перетворився, по суті, на окреме місто. Проектом не було передбачено спорудження установ та підприємств, котрі б забезпечили людей роботою, а також шкіл, магазинів, лікарень та інших соціальних закладів.

Масова втеча з села до міста викликала цілу низку адміністративних заборон, наприклад, заборону поселятися у великих містах. Проте на практиці це важко здійснити. Уряд розраховує на те, що проведення аграрної реформи не лише зупинить приплив людної до міст, але й зумовить від'їзд тих, хто не зумів забезпечити собі в місті бодай найскромнішого існування.

Аграрну реформу проголошено 21 травня 1970 року. Реформа не ліквідувала поміщицьке землевласництво, а лише значно обме-

жила його, причому, на відміну від реформи 1958 року, експропріація землі відбувалася без грошового відшкодування. За офіційними даними, реформу вже здійснено в більшості провінцій, а в липні цього року вона має бути завершена по всій країні. Та, незважаючи на всі заходи уряду, на шляху її проведення постають значні труднощі. По-перше, іракські землевласники ще не втратили свого впливу й роблять все можливе, щоб загальмувати революційні перетворення. По-друге, селяни-фелахи не відчують справжнього потягу до землі, бо не вірять у можливість змін. По-третє, позначається економічна неспроможність господарювання на отриманих землях. Адже земля вимагає техніки, реманенту, добрив і багато іншого. Почалося створення кооперативів під керівництвом досвідчених людей. В країні вже існує 1 100 таких кооперативів. Уряд робить все можливе, щоб допомогти хліборобам, доказом цього є придбання в Австралії посівного зерна.

То було зерно дуже високої якості, воно обійшлося державі в 9 мільйонів динарів. Розподіляли його поміж селянами безкоштов-

Унікальна «спіральна мечеть» в Самарзі, — одне з див арабської архітектури.

Молоді іракці — це від них залежить майбутнє країни.

но, попереджаючи, що зерно придатне лише для посіву, бо оброблене спеціальними хімікатами, які мають уберегти його від шкідників. Уживати зерно в їжу суворо заборонено. Однак фелахи не витримали, й перед самою посівною, коли скінчилися продовольчі запаси, взяли до насіння. Ніякі інструкції та попередження не допомагали. Почали надходити повідомлення про випадки отруєння людей та худоби, траплялися навіть смертельні. На ноги було піднято службу здоров'я, уряд звернувся до селян з відозвою здати зерно назад до приймальних пунктів. Ця історія є яскравим прикладом труднощів, які стоять перед країною.

ГОЛОВНЕ БАГАТСТВО

Інші проблеми — економічні й політичні — пов'язані з нафтою. На території країни діють три концерни: «Ірак петролеум компанії» (ІПК), «Басра ойл» та «Мосул ойл». В минулому році вони видобули понад 92 мільйони тонн. Це солідна цифра, але, на думку іракських фахівців, якби в нафтову промисловість вкласти ще 40—50 мільйонів динарів, то продукція зросла б до 150 мільйонів тонн на рік.

Грошові прибутки, отримані від нафтових компаній, значно підтримують бюджет країни. Збільшення видобутку «чорного золота» — це збільшення національного доходу, що дає можливість розвивати інші галузі народного господарства.

В 1964 році було створено Національне нафтове товариство Іраку, що так і не змогло вийти за організаційні межі. Після революції 1968 року ситуація різко змінилася. Уряд визнав за необхідне експлуатувати нафтові багатства власним коштом.

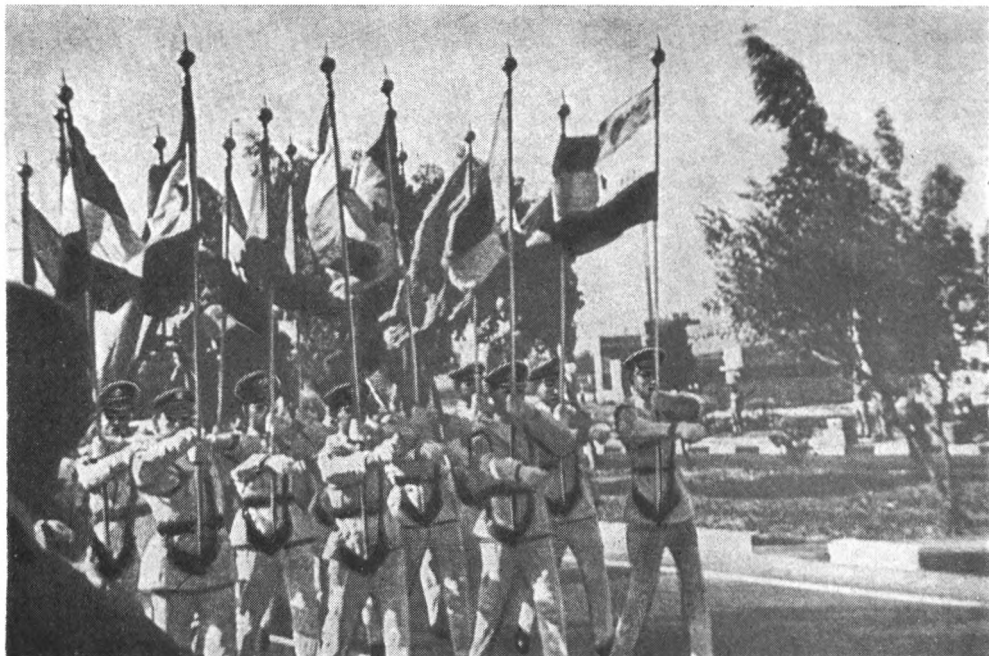
Створення Національного товариства мінеральних добрив, а також підписання угоди з Польщею на будівництво сірчаної шахти в Мішраку, контракт з СРСР на обладнання нафтових копалень в Північній Румейлі, націоналізація «Ірак петролеум компанії» — стали першими етапами боротьби за цілковиту економічну незалежність.

Землі Північної Румейли лежать на південь від Басри. Місцевість тут пустельна: не ростуть навіть фінікові пальми, яких поблизу налічується 15 мільйонів (за врожаєм фініків Ірак посідає перше місце в світі і задовольняє 80 процентів світового попиту. — **Ред.**), немає води. Тут є лише нафта. Шлагбаум, пости, таблиця з написом «фотографувати заборонено» — все свідчить, що ми прибули на експлуатаційну ділянку.

Перші свердловини пробурили в 1969 році. Частина робітників і технічного персоналу живе на місці, в благоденних, але охайних будиночках. Частина наїждить автобусом з Басри. Тут є клуб і їдальня. Умови праці в пустелі, де температура сягає 50 градусів,

В цій пустельній місцевості в Мішраку будуть споруджені сірчані шахти.

зрозуміло, нелегкі. Тому працівники мають трижневий робочий місяць. Поблизу табору споруджується ще 100 будиночків для робітників майбутніх свердловин. Перший етап буріння вже закінчено. Діючі свердловини даватимуть щороку 5 мільйонів тонн нафти. Вона транспортуватиметься нафтопроводом до порту Фао на Перській затоці. Там чехословацькі фахівці вже допомагають будувати нафтопереробний комплекс. Другий етап буріння буде завершено 1974 року, тоді видобуток зросте до 18 мільйонів тонн. На таку кількість розраховані нафтозбірники, резервуари та інше устаткування, обладнане радянськими й іракськими спеціалістами. 10-річна програма Іракського національного нафтового товариства передбачає, що при капіталовкладеннях у 50 мільйонів динарів добуватиметься 150 мільйонів тонн рідкого палива. Дальший розвиток цієї найголовнішої галузі

Парад іракських військ з нагоди Дня революції.

народного господарства відбуватиметься при допомозі соціалістичних країн. Уже зараз, крім Радянського Союзу, з Іраком уклали угоди Румунія й Угорщина.

Від прибутків, як то кажуть, голова не болить, але певні клопоти в іракців можуть виникнути. Йдеться про експорт. Великі концерни Заходу влаштували бойкот іракській нафті. Тому перші її тонни будуть продані країнам соціалістичної співдружності, хоча, звичайно, вони не зможуть купувати всю продукцію. Однак експерти компанії настроєні оптимістично. Вони твердять, що збільшення попиту на світовому ринку та конкурентність стануть головними чинниками, які переважатимуть над

політичними міркуваннями. І, певно, мають рацію.

ПОЛІТИЧНІ НАПРЯМКИ

Правильне використання власних природних багатств — ось найпопулярніше зараз гасло серед іракців, хоча чимало є й таких, котрі зітхають за «старими добрими часами». Та на них вже ніхто не зважає. Порівнюючи зміст розмов, що точилися три роки тому, із сьогоднішніми, можна сказати одне — раніше в них відчувалася, якщо не ворожість, то принаймні невіра в програму баасистів. Тепер же домінує переконання, що політика цієї партії може привести до тривалих і корисних змін.

Умовою втримання влади й реалізації програми дій є створення Національного

фронту, який би згуртував усі прогресивні сили Іраку. Першим кроком у цьому напрямку було опублікування 15 листопада 1971 року детального документу, названого Хартією національної дії. В ній ішлося про необхідність вироблення постійної конституції, скликання Народних Зборів тощо. Хартія національної дії була схвалена, хоча і з деякими застереженнями, Іракською комуністичною партією та Демократичною партією Курдистану.

Для туристів і археологів Ірак — країна стародавня. Для людей же, котрі цікавляться насамперед сучасністю, — це країна, що після років колоніальної залежності та часів непевних політичних ситуацій повернула нарешті на правильний шлях розвитку.

«Перспективи», Варшава

ЩО СКОЇЛОСЯ

З ДЖУДІ?

Моя восьмирічна донька Гріна повернулася того дня зі школи дуже заклопотана. «Із Джуді діється щось дивне, — заявила дівчинка просто з порога, — то вона гасає як навіжена, торохтить без упину, а то просто падає від втоми. А потім візьме й засне прямо на уроці. Може, вона приймає наркотики?» Підозри Гріни виявилися слушними. Однак не подумайте, що Джуді потрапила в лабетти до одного з безсоромних нью-йоркських торговців гашишем, що ними аж кишить той район. Ні, таблетки їй давали... вчителі.

Джуді належить до так званих «над-активних» дітей: моторна, жава, пустотлива. За висловом педагогіс, дівчинка була нестерпною в своєму «природному стані», і вчителі вирішили вгамувати її за допомогою заспокійливих таблеток.

Я не дуже добре знаю Джуді й, зрозуміло, не можу з усією компетентністю сказати, потрібні їй ті ліки чи ні. Але в одному я переконаний твердо: не можна напихати психотропними засобами восьмирічних дітей, та ще й до такої міри, щоб вони поринали в сон просто на уроці. А це відбувається із Джуді майже щодня.

Незабаром мені до рук потрапило кілька тривожних документів. Виявляється, американські вчителі й шкільні лікарі все частіше й частіше вдаються до цього засобу. В документах його називають «контроль поведінки» або «модифікація поведінки». Зрозуміло, ніхто не подає точних даних про те, скільки дітей приборкано за допомогою хімічного контролю, але журналіст Нат Хентоф, який вивчав це питання, твердить, що жертвами «модифікації» стало принаймні 300 000 учнів у віці від 5 до 13 років. Наслідки дослідження, проведеного в Мічигані, виявилися ще сумнішими.

30 процентам американських школярів регулярно дають заспокійливий препарат риталін. Лікар із Род-Айленда, доктор Поль Ламарч вважає, що принаймні 90 процентів учнів, яким прописують ці таблетки, зовсім їх не потребують, але вчителі не бажають морочитися з непоси-

дючими, жавими дітьми. І дитячому організмові завдається непоправна шкода, адже всім відомо, що навіть найбезневинніші, на перший погляд, транквілізатори мають побічні ефекти, порушують як фізичне, так і психічне здоров'я людини.

Найчастіше до «контролю поведінки» вдаються в негритянських школах. Ні для кого не секрет, як упереджено ставляться білі педагоги до своїх чорних вихованців. Більшість вчителів ідуть працювати в ці школи, коли не можуть знайти собі іншої роботи або для того, щоб заслужити місце в «достойному» учбовому закладі. Ось чому, збираючись на урок, вони беруть із собою не лише крейду та підручники, а й аптечку. Сонливі, апатичні й «слухняні» діти більш зручні для них, ніж галасливі непосиди.

Ось що розповідає Нат Хентоф про тринадцятирічного Девіда Уотсона з Род-Айленда. Хлопчикові почали давати таблетки, коли йому ледве сповнилося вісім років, бо, за «діагнозом» шкільної лікарки, він «і секунди не міг висидіти за партою». Девід ненавидів ліки. Він втратив апетит, безперестанку плакав. По ночах його мучили жахливі сновидіння і, зрештою, він зовсім втратив сон. Годинами перевертався з боку на бік, тоді вставав і йшов на вулицю.

Шкільна лікарка ще збільшила хлопчикові дозу, хоч Девід шалено опирався, а його мати почала все більше й більше непокоїтися. Через кілька місяців у малюка стався нервовий напад, після чого він відмовився йти до школи. «Не буду я більше ковтати оті гидкі таблетки», — заявив він.

Мати зателефонувала директорові й сказала, що доки хлопчику не перестануть давати порошки, його ноги більше не буде в школі. Шкільна адміністрація подала позов до суду, і мати Девіда, безперечно, програє цей процес, бо формально в США освіта до певного віку є обов'язковою.

Про легалізоване зловживання в школах заспокійливими засобами американська громадськість знає вже давно. Але тільки зараз газети і деякі інституції порушили мовчанку навколо цього питання. Десятки, а то й сотні тисяч дітей мимоволі стають наркоманами, бо вчителі і шкільні лікарі гадають, ніби знайшли найліпший засіб забезпечити дисципліну в класі і свій особистий спокій.

А за шкільною брамою дітлахів чекає торговець амфеталіном, гашишем, героїном. І хіба школярі знайдуть в собі сили протистояти його вмовлянням, коли інші, куди авторитетніші люди вчать, що всі незгоди розв'язуються, мов дим, досить тільки ковтнути маленький білий кружечок?

«Експресен», Стокгольм.

Узбережжя Північного острова.

ЗА ТУМАНАМИ НОВОЇ ЗЕЛАНДІЇ

Наш літак з групою різномовних пасажирів приземлився в аеропорту новозеландської столиці, спорудженому на намитому в морі ґрунті. Ледве встигли пройти митні формальності, як суцільна стіна молочного туману оповила все навкруги, вкрила товстою сірою ковдрою протоку Кука, що ділить країну на два острови — Північний і Південний. Я згадав слова сусіда по літаку Пітера Андерсона, який, розповідаючи про свою батьківщину, сказав: «Корінні мешканці островів — маорі, називають Нову Зеландію — Аотеароа, тобто країною Великої Білої Хмари».

Маорі мають рацію. Коли наближаєшся до Новозеландських островів, то спершу бачиш товсту сіро-білу ковдру хмар, що висять над лазуровою гладіною тихоокеанських просторів.

Лише опівдні сильний вітер, що інко-

ли навіть збиває з ніг необережних пішоходів, розгонить хмари, і далека «...Ландія» постає в своїй повній красі.

Столиця Нової Зеландії, місто Веллінгтон, терасами спускається з гір до протоки Кука, а її вулиці зигзагами звиваються між пагорбами, подвоюючи і потроюючи відстані. За винятком десятка висотних будинків, місто забудоване невеликими одноповерховими котеджами, серед яких немає близнят. Барвисті будиночки стоять по обох боках кривих вуличок. Тиша, спокій.

Проте це тільки на перший погляд. Люди тут часто прокидаються від стогону вітру, який хитає будинки. Веллінгтонці стверджують, що бурані народжуються в протоці Кука, яка і є «кухнею» столичної погоди.

Спокій новозеландських обивателів та урядовців порушують також робітники

і студенти, які донедавна влаштовували демонстрації й мітинги проти злочинної війни американців у В'єтнамі та підтримки її новозеландським урядом, настійно борються за нейтралітет країни, за свої права. Не випадково в 1969 році саме в новозеландській столиці відбувалася всесвітня конференція громадських і політичних діячів, що звернулася із закликом до всіх народів світу боротися за негайне припинення агресії США в Південно-Східній Азії і надання можливості народам цього району самим вирішувати свою долю.

Незважаючи на посилену поліцейську охорону, на стінах адміністративних і урядових будинків столиці та інших новозеландських міст часто з'являються лозунги: «За мир і прогрес народів!», «Свободу — народів Ольстеру!», «Незалежність соціалістичної Куби — недоторкана!» тощо. Читаючи ці написи, переконуюєся, що трудящі далекої

Нової Зеландії йдуть в ногу з усім прогресивним людством, виступають за збереження миру і безпеки на всій планеті.

Новозеландці вважають свою країну найбільш сільськогосподарською в світі: адже сільськогосподарська продукція дає понад 85 процентів прибутків і є головною запорукою добробуту країни.

Перше, що впадає в очі, коли мандруєш по країні,— це нескінченні дротяні огорожі, за якими пасуться вівці, корови, кози, коні. Умови для їх розведення тут якнайкращі. Своїми пологими пагорбами країна нагадує Шотландію, хоча клімат тут м'якший, тепліший, а сонце ласкавіше й щедріше.

...Наш «валіант» мчить із швидкістю 130 кілометрів на годину широкою асфальтованою трасою на північ від столиці. Дороги, озера й ріки обабіч шляху належать державі, земля — приватна власність фермерів. Керуючий одним з фермерських об'єднань країни Алан Грір супроводить мене в долину Вайкатоу, що славиться своїм тваринництвом. На-

Родина дрібного маорійського фермера.

зустріч повзе туман, залишаючи краплі бісеру на вітровому склі. В просвітах видніються буйно-зелені косогори, на яких то там, то тут ростуть купки тополь, евкаліптів та хвойних дерев.

Алан пояснює:

— Як бачиш, ми міцно сидимо на траві. Трава для нас це свого роду культ, що посідає важливе місце в економіці країни. Вона є тією сталою сировинною базою, яку «живі машини» в шлунках ко-

рів та овець переробляють на масло, молоко, сир, м'ясо, вовну. Швидко, дешево і вигідно. Корови й вівці цілий рік пасуться під відкритим небом, звільняючи фермерів од витрат на спорудження хлівів та заготівлю кормів.

Квінт-стріт — головна артерія найбільшого міста країни Окленда.

З цими аргументами важко не погодитися. За вирощуванням якісних трав слідкує вся країна. Уряд щороку виділяє спеціальні асигнування на оренду сільськогосподарської авіації для обробки хімікаліями пасовиськ, посівів і підгодівлі трав добривами. Як правило, такі асигнування надаються фермерам безвідплатно, бо од розвитку тваринництва і, особливо, од зниження собівартості та підвищення його конкурентоздатності залежить економіка всієї країни.

Зараз у Новій Зеландії налічується близько 2,9 мільйона населення. З них — 68 000 фермерів, які володіють 9 мільйонами голів великої рогатої худоби (в тому числі — 2,6 мільйона молочних корів) і понад 61 мільйоном голів овець. Щороку 270 молокозаводів виробляють 260 000 тонн масла, 100 000 тонн сиру, 65 000 тонн казеїну, понад 200 000 тонн молочного порошку. Крім цього, в країні за рік виробляється 1 000 000 тонн м'яса і до 330 000 тонн шерсті. Однак уся ця продукція йде на експорт. Так, протягом одного 1971 року Нова Зеландія поставила на міжнародний ринок тільки ягнячих тушок до 25 мільйонів штук.

Випасати таку велику кількість худоби новозеландським фермерам допомагають дресировані собаки-пастухи. Одна собака заміняє на випасі двох, а то й трьох робітників. Я неодноразово спостерігав таких собак у роботі. За спеціальною командою фермера пес розділяє стадо й переганяє з пасовиська на пасовисько. Але робиться це без гарчання і гавкання, щоб не налякати овець, які від страху можуть і не послухатись. Застосування безплатних послуг собак-пастухів значно знижує витрати на розвиток тваринництва країни.

При цьому слід зазначити, що активно розвиватися тваринництво почало не так давно. Лише в 1814 році до Нової Зеландії завезли двох корів і бугая. Перша вівчарська ферма з'явилася там 1840 року, а через тридцять років на англійський ринок поставляли вовну вже понад мільйона овець. 15 лютого 1882 року від новозеландських берегів відійшло перше судно-рефрижератор «Данідін», трюми якого були заповнені м'ясом, маслом і сиром. Через 98 днів судно кинуло якір у лондонському порту, поклавши початок регулярним рейсам, які не припиняються й досі. Відтоді Нова Зеландія вважається тваринницькою фермою Англії.

І не тільки фермою. 70 процентів акцій найбільшої в країні сільськогосподарської компанії «Далгеті» належать англійському капіталу. Компанія володіє величезними пасовиськами, де годуються сотні тисяч корів і мільйони овець. Агент «Далгеті» Бернард Текер везе нас мок-

Одне з найбільших дерев світу—гігантська каурі на Північному острові.

рими польовими дорогами, що в'юнка звиваються між косогороми. Зупиняємося біля пункту збору молока недалеко від міста Паероа. Під великою широкою повіткою стоять електродоїльні апарати, що обслуговують одночасно 40—50 корів і по трубах направляють молоко безпосередньо в цистерни, які вишикувалися біля шосе Вранці і ввечері молоковози об'їжджають ферми, забирають молоко і приставляють його на молокозаводи. Фермер при цьому не присутній. Часто він навіть не знає, коли і як забирається від його корів молоко. Його цікавить лише гроші, що завод перераховує на його банківський рахунок.

На молокозаводі Керапехі його директор К. Міллер пояснював:

— Якість і кількість випуску молочної продукції та її доставка гарантуються

спеціальними угодами фермерів з молокозаводами. Зловживанню тут немає місця. Не виконав угоди — прощайся назавжди з своєю фермою. Найтяжче доводиться дрібним власникам, які часто просто не мають змоги виконати той чи інший пункт угоди. Коли ферма перспективна, надаємо їй один-два кредити, а ні — доводиться стягувати борги в інший спосіб.

М'ясокомбінати-бойні розташовані в країні так, щоб відстань до ферм не перевищувала двохсот п'ятдесяти кілометрів. Втрат м'яса від перегону худоби тут практично не існує. На комбінат її приставляють у спеціально обладнаних автомашинах безпосередньо з пасовиськ чи ферм.

За стародавнім звичаєм маорійці вітаючись, торкаються один одного носами.

Чарлі Харвенсен, фермер і бізнесмен, запропонував оглянути м'ясокомбінат в Ашбертоні (Південний острів). Огляд починається із заднього двору, розбитого перегородками на загони, заповнені вівцями. Тут же стоїть довжелезний грузовик з причепом, з якого собаки зганяють отару й заводять її в приміщення. Вівці купкою збилися перед дерев'яною стіною з прорізними в ній широкими щілинами. Тільки-но в одній з них з'являється голова чергової жертви, різник миттю перерізає їй горло. Інший робітник підвішує тушу на гак, звідки вона автоматично потрапляє на другий поверх, де біля вузького довгого столу стоять робітники. Кожен з них виконує свою операцію чітко і швидко. Конвейєр не може чекати. Один відрізає від туші голову, другий — копита, третій виймає шлунок — і все це зникає в люці за спиною робітників. Потім готову тушу обмивають гарячою водою, обробляють дезинфекційними засобами і, після огляду ветеринарного лікаря, направляють по конвейєру в холодильник. Нам пояснили, що на обробку однієї голови великої рогатої худоби (від забою до розфасовки) витрачають 12—14 хвилин, ягняти — 4—5 хвилин.

В підвалі обробляють відходи: хімічними засобами знімають із шкури вовну, потім її промивають і сушать для відправки на фабрику; промивають і готують для відправки в Англію і США кишки. Поступово від вівці залишаються тільки різки та ніжки. Проте слід відзначити, що така висока організація і продуктивність праці на м'ясокомбінатах Нової Зеландії досягається шляхом застосування поточної системи й нещадної експлуатації трудящих.

— Після восьми-, а інколи і десятигодинної зміни, — розповідав нам робітник комбінату — змаглявий, чорноволосий маорі Рос Нгати, — ледве вистачає сил добратися до ліжка. А бос нас не балує. Не встигаєш за конвейєром — переводить на низькооплачувану роботу, а то й зовсім звільняє. Доводиться напружувати всі сили, щоб прогнати сім'ю та забезпечити дах над головою.

Зовні «тваринницька індустрія» Нової Зеландії має вигляд солідної, передової, прибуткової і, на перший погляд, досить стабільної галузі економіки. Тут є чого й повчитися. Проте, як говорив Бернард Текер, є найбільш сільськогосподарській країні спокійно сплять лише великі фермери і власники скотарських станцій. Дрібні й середні господарства постійно розоряються (за останні три роки зникло 12 процентів таких господарств).

Незважаючи на свою уявну самостійність, Нова Зеландія до цього часу лиша-

Учнівська форма обов'язкова для новозеландських школярів

ється сировинним придатком Великобританії. А тому рішення про вступ Англії до «Спільного ринку» викликало в новозеландців страх перед безробіттям і голодом, які не стерлися з їхньої пам'яті ще з періоду економічної кризи тридцятих років.

— Боюсь, що таке становище може повторитися знову, — зауважує Бернард. — І тоді нам не допоможуть ні кліматичні умови, ні, тим паче, «ненька» Великобританія, яка вже давно стала для нас мачухою.

Бернард, як і багато інших новозеландців, кого дійсно хвилюють національні інтереси країни, бачить вихід з такого становища в розвитку торгівлі з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами. Але новозеландський уряд продовжує зволікати з налагодженням тісніших зв'язків.

Природа країни — своєрідна і неповторна. Тут ростуть найбільші на нашій планеті після американської секвої дерева — каурі. Сірі стовбури цих гігантів сягають в небо на 15—18 метрів. З одного такого дерева можна побудувати невеличке селище. Є тут і помідорне дерево, плоди якого їдять не з сіллю, а припусивши цукром. Зустрічається і одна з найдивовижніших пташок на світі —

невеличка, мов курча, безкрила, безхвоста, волохата ківі. Її назва походить від звуку кі-уї, який вона інколи видає. Ківі ніколи нічого не п'є, а їсть лише хробаків. Цих рідкісних пташок лишилося зараз 50—60 штук, живуть вони головним чином у заповідниках та зоопарках, де їх навчили вживати і м'ясо. Самка ківі несе тільки одне яйце, вага якого дорівнює третині її власної, а висиджує пташеня батько, який за два з половиною місяця сидіння в кублі втрачає третину своєї ваги.

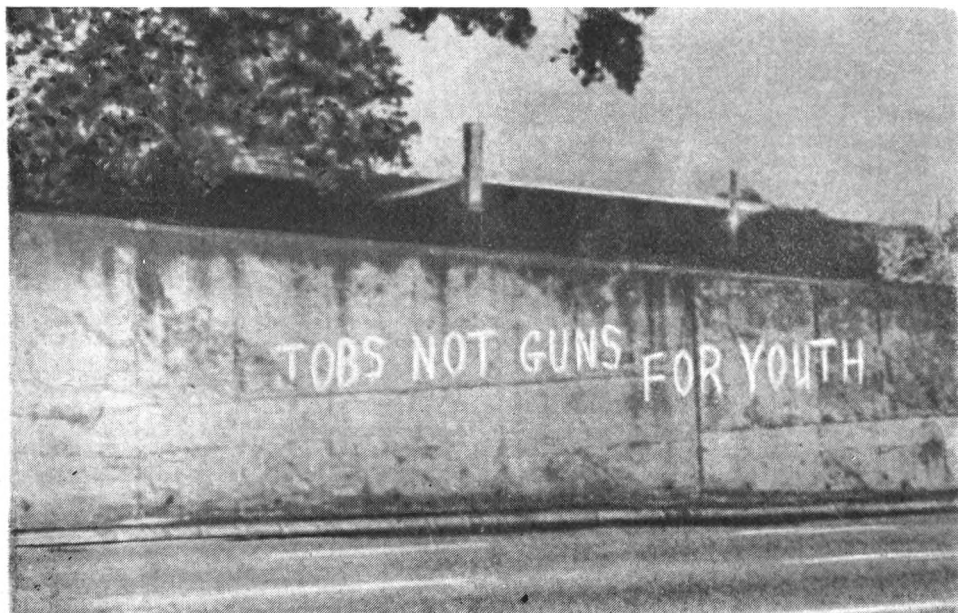
Розповідаючи іноземцям про ці звичаї ківі, новозеландці завжди проводять паралель із своїми сім'ями, запевняючи, що вони найміцніші в світі. Новозеландцям дуже подобається, коли їх називають «ківі». Ця жартівлива назва настільки прийшлась їм до смаку, що слово «ківі» дійсно стало загальною назвою для всіх мешканців країни. Іншої назви для своїх земляків місцеві журналісти навіть не уявляють. Так, сповіщаючи про поїздку найпопулярнішої в країні команди регбістів «Ол Блекс» до Англії, вони пишуть — «Ківі летять за океан». В статті, під заголовком «Ківі завоювали Москву й Київ», розповідають про гастролі маорійського ансамблю пісні й танцю в СРСР. Рідше, але все-таки з'являються такі заголовки: «Ківі не хочуть воювати за інтереси США», «Прості ківі — за мир на Близькому Сході».

Ківі стала національною емблемою Нової Зеландії. Поряд з англійською ко-

Сидяча демонстрація перед американським консульством в Окленді на знак протесту проти вторгнення США в Камбоджу.

«Роботу — не зброю — для молоді» — один з написів, які часто можна побачити на будинках і парканах новозеландських міст.

ролевою вона зображена на новозеландських монетах і паперових грошових знаках. І хоча цю пташку побачити не так уже й легко, її зображення красується на географічних картах, рекламних проспектах і листівках, хустках і шарфах, скатертинах і серветках, парасольках і капелюшках. Вона виблискує на запонках, каблучках і браслетах. «Ківі настільки заповнила душі новозеландців, — говорив нам відомий новозеландський економіст, професор У. Сатч, — що незабаром вони назвуть так і свою країну. І, певно, матимуть рацію».

Хто вони, ці сьогоднішні ківі? Це смагляві, схожі на циган, маорі, предки яких понад шістсот років тому припливли на величезних каное з Центральної Полінезії, і білолиці пакеха (так називали маорі перших європейських поселенців у Новій Зеландії, а зараз так називають всіх мешканців країни європейського походження.— І. О.), прадіди яких на п'ятсот років пізніше маорі прибули з Англії, Шотландії й Ірландії. 270 тисяч маорі і 2700 тисяч пакеха живуть зараз поряд. Ізольовані поселення маорі зникли в країні ще на початку нашого століття. Звичайно, «зникли» вони не без допомоги англійських колонізаторів.

Десять років волелюбний народ маорі чинив опір загарбникам, мужньо відстоював свою незалежність. Кожен дру-

гий маорі загинув у нерівній боротьбі. І лише шляхом підкупу колонізатори змусили місцевих вождів підписати 1840 року договір, згідно з яким Нова Зеландія проголошувалась колонією Великобританії, а маорі «рівноправними» з пакеха підданими англійської корони. За маорі зберігалось право володіти землею, правда, «доти, доки в них буде бажання мати землю» (!!). Вождів маорі звільняли від сплати королівського податку, і вони мали право сидіти в присутності англійського монарха. Ці права поширюються на нащадків маорійських вождів.

В другій половині минулого століття почалася масова колонізація Нової Зеландії. Англійські купці й місіонери правдою і неправдою, за законом і без нього купували і прибирали до рук маорійські землі, намагаючись створити на островах «Англію південних морів». В 1850 році пакеха належало 7 процентів, короні Великобританії — 20, а маорійській общині — 73 проценти землі. Зараз держава і корона володіють тими ж 20 процентами землі (гори, ріки, ліси), 71 процент належить фермерам-пакеха і лише 9 — маорі. Отже, корінне населення

Виставка «100 років з дня народження В. І. Леніна» у павільйоні СРСР на міжнародній промисловій виставці в Окленді 1970 року.

дорогою ціною заплатило за «право сидіти» в присутності англійського монарха.

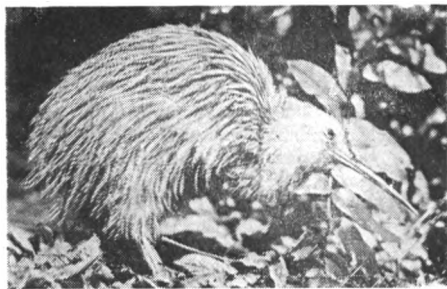
Культурний рівень сучасних маорі значно нижчий пакеха, живуть вони переважно в сільській місцевості, а ті, хто приходить до міста на заробітки, дістають найтяжчу і найгірше оплачувану роботу. В парламенті країни маорійцям виділено лише 4 місця з 86. Представники аборигенів не тільки не входять до уряду Нової Зеландії, але й не займають керівних посад у державних установах. Вони, як сказав нам один маорі: «Ківі другого сорту».

З історією і звичаями маорі тепер можна познайомитися лише в музеях. Один з них розташований в невеликому містечку Ротаруа на Північному острові, яке вважається неофіційною столицею корінних мешканців країни. Повітря тут насичене паром від численних гарячих сірчаних джерел.

В музеї-селищі існує спеціальне художнє училище (його називають інститутом). 20 маорійців навчаються тут різьбленню по дереву й кістці, обробці й тисненню шкіри. Фігурки людини з висунутим язиком (щоб лякати злих духів) й перламутровими очима, зображення ківі — найбільш типові для образотворчого мистецтва маорі.

Про волелюбний, працьовитий, веселий народ мені довелося багато почути від маорійців, з якими я мав нагоду

Контрасти «туманних островів»:
поряд з вічнозеленими луками
вічні сніги в горах.

Безкрила пташка ківі стала символом Нової Зеландії.

познайомитися, а то й подружитися під час свого трирічного перебування в Новій Зеландії. Серед них — всесвітньвідомий співак, соліст Лондонської опери Інія Те Віата, директор маорійської театральної трупи Пітер Кейха, докер Джо Брігс, член новозеландського парламенту Матеа Рата, фермер Рос Вану та інші. Всі вони щиро вболівають за свій народ, пишуться його минулим, турбуються про його майбутнє. Саме завдяки таким маорі, а також багатьом прогресивно настроєним пакеха в країні шириться рух за відродження маорійської культури й звичаїв, за збереження історичних пам'яток народу, що шість віків тому навантажив на величезні катамарани-каное своє домашнє начиння і вирушив у далеку небезпечну подорож з рідних Гаваїв до Нової Зеландії. Весь флот складався із семи каное — Таїнуї, Те Арава, Мататуга, Хороуга, Такомару, Аотеа і Такітіму на чолі з головним вождем, який взяв з собою лише своїх кращих жінок і найсильніших членів общини. Каное причалили до берега в різних місцях, і відтоді кожне плем'я маорі носить назву каное, на якій прибули його предки.

Джо Брігс з племені Те Арава розповідав, що навіть тепер, коли зустрічаються двоє незнайомих маорі, вони майже цілий день з'ясовують, на якому човні прибули сюди їхні прапрадіди.

— Незважаючи на тяжке життя й асиміляторську політику уряду, — говорив один із знайомих маорійців, — наш великий народ не припиняє боротьби за збереження своїх національних традицій і звичаїв. Нам допомагають всі прогресивні люди країни.

І дійсно, маорі сьогодні не самотні. Вони — будь-то портовий вантажник чи робітник бойні, пастух чи чорнороб, лісоруб чи рибалка, ткаля чи прибиральниця — постійно відчувають міцну підтримку трудящих пакеха. І маорі теж все активніше включаються в страйковий рух новозеландського робітничого

класу, з яким разом борються проти проамериканської політики уряду, проти національного і монополістичного гноблення і домагаються помітних наслідків. Про це свідчить хоча б те, що в 1970 році маорі створили перший в країні національний ансамбль пісні й танцю.

Для трудящих пакеха — маорі друзі по праці й боротьбі. Вони живуть і працюють поряд, разом співають пісень про країну Великої Білої Хмари, що стала їхньою спільною батьківщиною.

І не можна не згадати тут першу все-світньовідому письменницю Нової Зеландії Кетрін Менсфілд і її слова: «Нова Зеландія живе в моїй крові. Я хочу зробити так, щоб моя «невідкрита» країна постала перед Старим Світом». Менсфілд була однією з творців власне новозеландської літератури, народження якої почалося лише 60—70 років тому. Її пам'ять свято бережуть. У Веллінгтоні, в маленькій дерев'яній хатинці, де наприкінці минулого сторіччя народилася письменниця, відкрито музей.

— Ми шануємо і дбайливо оберігаємо пам'ять про матір нашої літератури Кетрін Менсфілд, — говорив новозеландський письменник Едді Ісбі (літературний псевдонім — Нгава), — бо саме вона навчила нас любити і поважати свою країну, її народ — маорі й пакеха, їх культуру і звичаї. Творчість Менсфілд

настільки новозеландська, вона настільки вплинула на розвиток нашої літератури в цілому, що тепер, мабуть, ніхто з нас, місцевих письменників, не відважиться писати на «англійський копил», тобто пристосовувати свої твори до «європейського смаку».

Ті часи, коли новозеландці почувалися відірваними од центрів світових подій, минули назавжди. Однак тут все ще тримається багато старих традицій, добрих і поганих. Так, незважаючи на те, що країна фактично є самостійною серед членів Британської співдружності, в офіційних звітах і документах уряд Нової Зеландії іменують «Урядом її Величності в Новій Зеландії». На урочистих церемоніях тут можна почути англійський гімн «Боже, бережи королеву» навіть частіше, ніж в Англії. Генерал-губернатор Великобританії, що представляє королеву, виголошує перед відкриттям сесії парламенту тронну промову. Серед високопоставлених ківі є навіть свої «сери» і «деймс»¹, які одержали ці титули також від королеви, правда, за поданням новозеландського уряду. Така традиція. Коли ж запитати рядових новозеландців, чи є їхня країна королівством, дев'ять з десяти знижують плечима.

¹ Сер. дейм — почесні титули в Англії для чоловіків і жінок.

Група учасників національного маорійського ансамблю під час гастролей у Києві.

«Найбільш англійським» містом в Новій Зеландії є Крайстчерч на Південному острові, що лежить в житниці країни — Камтерберійській долині. Своєрідність місту надає річка Ейвон, тезка англійської річки, на березі якої народився В. Шекспір. Ейвон, як і Темза в Лондоні, протікає через все місто. Над нею низько схилиються верби. Як і Темзу, Ейвон перетинають тридцять сім містків. Найвідоміший з них — Міст пам'яті — побудовано на честь новозеландських солдатів, що загинули в двох світових війнах. На березі річки підноситься величний пам'ятник знаменитому англійському досліднику Антарктики Роберту Скотту, виконаний його дружиною-скульптором. У суботу і неділю Крайстчерч, як і всі міста Англії, завмирає. Серед одноповерхових котеджів, численних англійських церков, на рівних, мов стріла, вулицях, що носять назви вулиць Лондона, панує тиша. Тут розташований і єдиний в країні привілейований приватний навчальний заклад Крайст-коледж, новозеландський брат англійського Ітонського коледжу. Тут навчаються нащадки «кращих» новозеландських сімей.

На південь від Крайстчерча виросло «найбільш шотландське» місто — Данідін. Головний архітектор Данідіна, голова місцевого відділення товариства «Нова Зеландія — СРСР» Аян Балантайн кваліфіковано знайомить мене з містом. Будинки, назви вулиць, готелі і кафе, парки, дощі й тумани — все тут нагадує столицю Шотландії. До речі, саме слово Данідін — стародавня кельтська назва Едін-

бурга. Тут розташований найстаріший в країні університет, знаменитий своїм музеем, де зібрані цінні речі полінезійського (в тому числі й маорійського) мистецтва та велика колекція книг і рукописів з історії Нової Зеландії й Австралії.

На центральній площі височать на граніті пам'ятники двом великим шотландцям — двом Бернсам — прославленому поетові Роберту Бернсу і його племінникові Томасу Бернсу, який і заснував шотландське місто в Новій Зеландії. В Данідіні багато друзів Радянського Союзу, які чимало роблять для зміцнення радянсько-новозеландських відносин. Є тут навіть своя «Червона площа», яка розташована на околиці міста, де переважно мешкають робітники.

Увечері, частуючи мене шотландським віскі й приготованою по-шотландськи бараниною, Аян сказав:

— Ми тільки п'ємо і їмо як шотландці чи англійці. В усьому іншому ми — ківі, що мають свою власну країну, свої власні інтереси, свою власну мету. Ми хочемо бути незалежними від США і від нашої «неньки» Англії. Нова Зеландія повинна і буде проводити політику миру і дружби з усіма країнами світу, незалежно від їх соціальних систем.

Такої думки сьогодні дотримується переважна більшість громадян Країни Великої Білої Хмари, які докладають чимало зусиль, щоб розвіяти туман політичної негоди над островами в Тихому океані.

Іван ОНИЩЕНКО

БІБЛІОТЕКИ:

МИНУЛЕ

I МАЙБУТНЄ

Книжки схожі на вогонь у нашій кухні: ми приносимо вогонь від сусідів, підтримуємо його в нашому будинку й позичаємо іншим — він належить усім.

ВОЛЬТЕР.

Історія книжки обіймає понад п'ять тисяч років, але з перших двох третин цього періоду до нас дійшли лише поодинокі, розпорошені факти, які допомагають відтворити образ тогочасної книжки.

Археологічні знахідки на Криті, на території колишньої Ассіро-Вавілонії та біля Сьюзи (Іран) довели, що відносно розвинені цивілізації існували близько 6000 років до н. е., і приблизно тоді й поширилося мистецтво письма. А деякі збірки кам'яних і глиняних табличок, викопані поблизу Кноса (Крит) і Ніппура (Вавілонія), нагадують бібліотеки в повному розумінні цього терміну.

Розкопки міст стародавнього Сходу potwierдили, що бібліотеки існували майже в кожному храмі чи палаці. Дослідники знайшли понад 50 000 табличок з історичними записами, епічними творами, народними піснями та баладами, гімнами, молитвами, медичними викладами та філософськими міркуваннями.

Ці давні храми думки не змінюють своїх основних форм протягом десятків віків, а зібрані в них праці мають особливу властивість перекидати мости над часом. Книжки, написані в стародавню добу, оживляють колишні думки й почуття, проникаючи до свідомості сучасних людей з тією самою свіжістю, яку мали того дня, коли були написані. До перших бібліотек ведуть таємниці пірамід. Єгиптологи, розшифрувавши написи в Гізі, висунули припущення, що за панування Хеопса (IV династія — III тисячоліття до н. е.) в Єгипті існував Будинок Книги,

який правив одночасно і за бібліотеку, і за архів. Духовні саранники опікувались державними документами, які не дуже відрізнялися від книжок і потребували аналогічних заходів консервації з метою збереження від вологи. Отже, бібліотеки майже завжди об'єднувались з архівами й розташовувалися в приміщеннях відправлення релігійного культу.

У піраміді, спорудженій на честь Рамзеса III (XIII ст. до н. е.) біля Фів, містилася бібліотека, над якою видніється гарний та глибокодумний напис: «Лікарня душ». Книжки товаришували померлим, бо за єгипетськими віруваннями тексти молитов полегшували небіжчикові подорож по царстві тіней. На фабрикуванні цих текстів жерці наживали добрі гроші.

Першу двірську бібліотеку, про існування якої маємо історичні свідчення, заснував фараон Аменофіс III (близько 1400 р. до н. е.), її фонди збільшив його син Аменофіс IV. Він переніс столицю Єгипту з Фів до Ахетатона, де й досі збереглися руїни бібліотеки. Вчені знайшли там 358 глиняних табличок, заповнених вавілонським клинописом. Крім дипломатичної кореспонденції обох правителів, у збірці зустрічаються й міфологічні тексти. Обидва фараони були класичними бібліофілами, це підтверджує один експонат з Британського музею — екслібрис у формі маленької ясно-блакитної фаянсової таблички з темно-блакитним написом. Він інформує, що книга належала Аменофісові III та його дружині.

Але чи була то справді книга? Ні, стародавні бібліотеки не мали книжок у сучасному розумінні. Назва залежала від матеріалу, на якому вони писалися: це і пальмове листя, і деревне ліко і кора, полотно, метал, шкіра, воскові та глиняні таблички, папірус. В середземноморських країнах глиняні таблички й папірус набули якнайширшого застосування.

Згорток папірусу є безпосереднім предком теперішньої форми книжки. Єгипет почав використовувати папірус в III тисячолітті до н. е. Єгипетська книжка завжди мала форму згортка: під час читання її розкручували й скручували.

У руїнах святилища на честь бога сонця Гора в південному Єгипті вчені відкрили залу, на стінах якої викарбувано назви 37 книжок, подарованих фараоном. Так стіни храму стали найдавнішим з відомих досі бібліотечним каталогом.

В той самий час, коли аркуш папірусу був головним матеріалом для писання в долині Нілу і зумовив зовнішній вигляд єгипетської книжки, — за тисячі кілометрів на Сході розвітла інша культура, що теж зробила значний внесок до історії письменства й бібліотечної справи. Вже у III тисячолітті до н. е. Китай мав власну розроблену систему письма і навіть скремлі літературні твори,

хоча про книжки говорити ще не випадає. Але добре відомо, що в II тисячолітті до н. е. в Китаї вже були двірські історики, а видатний філософ Лао-Цзи, автор трактату «Дао де цзин», буз, мабуть, близько 500 р. до н. е. першим урядовим архіваріусом.

Матеріалом, на якому писали в стародавньому Китаї, були кістки, панцири черепах, розрізані бамбукові тростини, а пізніше дерев'яні дощечки, на яких видряпували знаки спеціальним рильцем. До нас не дійшло жодного «дерев'яного рукопису», бо в 213 р. до н. е. цар Цзин Шіхуангті наказав спалити всі книжки з метою покарати авторів, які наважились критикувати його політичну діяльність.

Найкращу і найвідомішу бібліотеку минулого заснував в Александрії фараон Птоломей I (306—283 рр. до н. е.). Сам фараон, а особливо його син Птоломей II запрошували грецьких учених, забезпечуючи їм безтурботне життя членів академії — своєрідного релігійного братства, — центром якого став храм муз — Музейон. Першовірцем академії була аристотелівська школа перипатетиків в Афінах.

Бібліотека приваблювала вчених перекладами з єгипетської, вавилонської та інших старожитніх літератур. Називалась бібліотека Брухейон — від назви району, де містилася. В останній період свого існування бібліотека нараховувала 700 000 згортків, а її філія при храмі Серапіса — близько 43 000 згортків і вважалася чимось на зразок підручного фонду.

Александрійська бібліотека, про яку кажуть, що вона накопичила всю мудрість стародавнього світу і була першою великою публічною бібліотекою, поклала собі за мету зробити повну збірку грецької літератури. Бібліотекарями тут працювали відомі вчені, зокрема Каллімах Киренський, який уклав каталог із 120 згортків. Називався цей постійно доповнюваний каталог Пінакес і містив бібліографію з критичною оцінкою всього грецького письменства попередньої доби. Це значно спрощувало і полегшувало науковий пошук.

Отож пожежа Брухейону була однією з найбільших втрат стародавнього світу. Бібліотека згоріла під час штурму Александрії військом Юлія Цезаря.

Агонія Серапіону тривала довше. 391 року колекція зазнала пошкоджень внаслідок руйнування храму Серапіса християнами, а довершили цю ганебну справу 641 року арабські війська під проводом каліфа Омара I. Легенда, збережена Плутархом, переповідає, що Марк Антоній, намагаючись відшкодувати Клеопатрі втрату бібліотеки, пожертвував 200 000 згортків, награбованих римлянами у Пергамі, проте Александрійській бібліотеці вже не судилося відродитися.

Пристрасть приватного колекціонування

народилася за два сторіччя до появи Александрійської бібліотеки. Перші приватні книгозбірні з'явилися в Афінах у V ст. до н. е. Це пов'язувалося з політичним, економічним і культурним розквітом міста після перемоги над персами. Проте сnobістське бібліофілство не стало активним чинником розвитку духовної культури. Дуже часто власників чудових збірок не обходив зміст колекції, а Сенека скаржився на численних збирачів книжок, які знали набагато менше за своїх невільників, особливо за переписувачів старих манускриптів.

Автор «Історії книжки» Свен Даль подає опис однієї добірної бібліотеки в римському будинку. У маленькій залі, вимощеній зеленими мармуровими плитами, в нішах та у відкритих шафах, що стояли вздовж стін, лежали згортки під червоними шкіряними футлярами або в спеціально оздоблених посудинах. Поряд містилися погруддя або рельєфні портрети славетних авторів. Цей звичай запровадив Азіній Поліон, який заснував першу римську публічну бібліотеку на Авентині.

Проте ініціатором створення публічної бібліотеки в Римі був Юлій Цезар, на якого величезне враження справила спалена Александрійська бібліотека. Цю справу він доручив Марку Теренцію Варрону, славетному філологові, авторові першої відомої бібліотекознавчої праці «Про бібліотеки». Але на заваді стали трагічні безрезневі іди 44 р. до н. е., і лише 39 р. до н. е. справді доступну для широкої громадськості бібліотеку заснував у Римі на Авентинському пагорбі Азіній Поліон.

З виникненням першої публічної бібліотеки пов'язується історія слова «титул». Найдавніші грецькі папіруси титулів не мали. Їх позначали іменем автора і першим словом тексту. Інколи, щоб легше було розрізнати згортки, біля верхнього краю папірусу прикріплювано щось на зразок наліпки, яку римляни називали «індекс» або «титулус» — такий родовід добре відомого нам слова.

Чисто римським звичаєм було обладнання публічних бібліотек у лазнях, або термах. Одна така бібліотека містилася в термах Каракалли. Крім пристосувань для купелей та гімнастики, в термах були читальні та декламаційні зали.

Розквіт бібліотек і бібліофілство сприяли розвитку книжкової справи. Виникали видавничо-книгарські фірми, а книгарні, як і бібліотеки, стали улюбленим місцем зустрічей поетів, письменників, людей науки. На мурах книгарень регулярно вивішувався список новонадходжень.

Занепад римських бібліотек почався тоді, коли нищівні орди германців плондрували Італію. Більшість книжкових скарбів загинула в V—VI ст. н. е., коли точилися війни за незалежність країни.

Ще раніше дався взнаки вплив християнства, християнська література почала торувати собі шлях поряд з літературою грецькою та римською. Але більшість «святих» книжок цілком чи частково була знищена під час переслідування християн, розпочатого імператором Діоклетіаном 303 р.

Давньогрецька цивілізація знайшла притулок у візантійській імперії. У IV ст. Костянтин Великий за допомогою грецьких учених заснував величезну бібліотеку в столиці своєї держави, де, крім культової літератури, було чимало світських рукописів.

Інтерес до грецької культури спостерігався також у колах, які перебували поза впливами християнської церкви. Коли араби утворили свою великодержаву, відбулося дивовижне злиття еллінської та арабської культур. У цій великодержаві відомі книгозбірні існували при наукових закладах і мечетях, у володіннях урядовців, були також і численні приватні бібліотеки. У великій пошані тоді перебувало мистецтво писання, і каліграфія дуже рано набуває декоративного характеру.

Основною причиною такого поширення бібліотечної справи за доби ісламського панування вважають появу набагато дешевого матеріалу для письма, ніж пергамент та папірус. У VIII ст. араби привезли до Самарканди китайських військовополонених, які вміли виробляти з лляного та конопляного ганчір'я папір, який згодом поширився на весь халіфат. На зламі XI—XII ст. араби завезли папір до Іспанії, звідки він поширився по всій Європі.

Далі розвиток бібліотечної справи починає посуватися такими темпами, що простежити його в одному нарисі чи дати бодай загальну картину — неможливо. З маловідомих фактів варто згадати лише такі. На австралійському континенті бібліотеки почали виникати на початку минулого сторіччя. 1821 року в Сідней низка заможних громадян описала свої книжки, щоб ними можна було користуватися на правах обміну, маючи напихваті зручний каталог. Це допомогло створенню в 1826 році Австралійської публічної бібліотеки.

Всі латиноамериканські бібліотеки, за винятком чилійської, були засновані протягом XIX — початку XX ст.

Рання історія японських бібліотек нерозривно пов'язана з Китаєм і великих відмінностей між ними нема. А перша Національна токійська бібліотека заснована 1872 року.

У наш час постає цілком природний інтерес до майбутнього бібліотек, якими будуть вони в наступному сторіччі?

Багато вчених схиляється до думки, що книгозбірні майбутнього мають стати комплексними, тобто багатогалузевими. Фонди середньої бібліотеки такого типу обчислюватимуться 150—200 мільйонами примірників. Але із зростанням основних фондів книгозбірні починають шалено зростати довідкові фонди. Підраховано, наприклад, що за умов сучасного зростання приміщення каталогу Йельської бібліотеки займатиме в 2000 році близько 8—10 акрів. Отже, фахівці вважають, що активний фонд масової бібліотеки повинен складатися в майбутньому з мікрокнижок. Це, власне, буде півка формату бібліотечної картки, на якій вміщуватиметься книжка на 250 сторінок. При належній організації масового виробництва мікрокнижок з 200-кратним зменшенням бібліотека майбутнього на мільйон книжок коштуватиме приблизно 18—20 тисяч доларів. Щоправда, пошуки вчених на цьому не спинаються, і вже тепер розглядається можливість 300-кратного зменшення, що відповідно здешевить вартість бібліотечних фондів.

Принципово відмінністю бібліотеки з мікрокнижок від сучасної буде те, що самі фонди становитимуть каталог. Тобто книжки розміром з бібліотечну картку розташовуватимуться в шухлядах, розписаних відповідно до вимог того чи іншого каталога. Сам пошук буде автоматизовано, отже, відповідь надходитиме протягом 5—15 секунд.

В читальних залах на кожному столі стоятиме апарат завбільшки з портативну друкарську машинку, який даватиме зображення з мікроплівки в натуральну величину. Екран апарата буде влаштовано так, що інтенсивність навколишнього освітлення не впливатиме на якість зображення.

Але чи означає це, що десь за сторіччя книжка принципово змінить свій зовнішній вигляд? Цілком можливо, адже читати й зберігати її буде набагато легше, ніж написану на металі, кам'яних і глиняних табличках, дереві, папірусі та папері... Крім того, вогнетривкість і хімічна малоактивність нового матеріалу значно збільшить вік самої книжки, скоротить потребу в перевиданнях.

За матеріалами зарубіжної преси

САТИРА БУНЮЕЛЯ

«Вишукані чари буржуазії»... Скільки іронії уже в самій цій назві фільму! Іспанський кінорежисер Бунюель бере на мушку заможні верстви західного суспільства з їх фальшивими міфами та ритуалами. І влучає — точно, по-снайперському.

Буржуазію у Бунюеля репрезентують дві подружні пари — родина Сенешалів (актори Стефанія Одран та Жан-П'єр Кассель) і родина Тевно (актори Дельфіна Сейріг та Поль Франкер). Бунюелівські буржуа живуть порожнім та безглуздим життям.

Армія, поліція, бюрократичний апарат, церква — кити, на яких тримається буржуазне суспільство. І вони теж стають об'єктом сатири Бунюеля.

Луїс Бунюель.

Кадр з фільму «Вишукані чари буржуазії».

Нещадно викриває митець представника церкви — єпископа (актор Жюль Берто). В одному із сновидінь єпископа розкривається його справжнє ество. Старий дід, якого він висповідає перед смертю, признається, що вбив його батьків — своїх хазяїв — за їхню жорстокість. Єпископ відпускає старому гріхи, а тоді вбиває його з карабіна.

Армію репрезентує у Бунюеля американський полковник артилерії (актор Клод П'єппю); з ескортом солдатів та офіцерів, він, непроханий, прибуває з візитом до Сенешалів. Наївшись донесочу, вояки починають курити наркотики. Тепер зрозуміло, зауважують господарі, чому американці часом бомбардують власні позиції. «Ми це робимо навмисне», — незворушно відказує полковник.

Цього вечора серед гостей Сенешалів — посол республіки Міранда, вигаданої латиноамериканської країни. Господарів вілли і цю високопоставлену особу об'єднує торгівля героїном — посол перевозить у своїй дипломатичній валізці наркотики... Дипломат має нерозлучного супутника. Це — страх. Скрізь йому авижаються партизани, революціонери, терористи.

Поліцію Бунюель висміює в особі «кривавого сержанта». Цей «охоронець порядку» мордує студента, замикає його всередині електричного піаніно.

Французький критик Мішель Капденак у рецензії на фільм пише «Кітти старого лева — Бунюеля — не тільки не ступилися, а навпаки — стали ще гострішими... Молоді леви могли б повчитися в нього, до тепного, пристрасного, сміливого».

ЕЛЬКЕ ЗОММЕР — ХУДОЖНИЦЯ

Мало хто знає, що відома західнонімецька акторка Ельке Зоммер — чудова співачка, виконавиця німецьких, англійських, французьких, італійських, російських та шведських народних пісень. Популярна акторка захоплюється також живописом. Вона організувала у Відні виставку своїх картин.

Ельке Зоммер перед однією із своїх картин.

ЧОТИРИ П'ЕСИ КРЕТЦА

Ще три роки тому в ФРН його ім'я було зовсім невідоме, а тепер про драматурга Франца Ксавера Кретца багато пишуть, три його п'єси з великим успіхом ідуть на багатьох сценах, анонсується четвертий твір. Дві п'єси Кретца вийшли друком окремими книжками — у видавничій практиці ФРН це не дуже часте явище.

26-річний драматург був актором невеличкого провінційного театру в Баварії і водночас працював то шофером вагоза, то на будівництві, то поденником у поміщицькому маєтку. Можливо, саме тому герої його драматичних творів — це, переважно, робітники, селяни, дрібні службовці.

Кретц дебютував на великій сцені п'єсою «Звірина стежка» — історією кохання 19-річного робітника і 18-річної селянської дівчини. Ця нібито цілком тривіальна історія відбувається на тлі гострих соціальних конфліктів. Друга п'єса Кретца, «Чоловіча справа», знову вводить глядача в середовище звичайних трударів і знову вражає авторове знання цього середовища — правдиві й тонкі сюжетні деталі, психологічні риси героїв. У наступному творі — «Концерт на замовлення слухачів» — героїнею є самотня жінка, що належить до світу дрібних службовців, світу, що його автор теж дуже добре знає.

Нова, вже анонсована театрами п'єса Кретца «Глобальні інтереси», є першою спробою драматурга в жанрі соціальної сатири. Йдеться в ній про потворні риси державного апарату ФРН — про бюрократизм, корупцію, залежність цього апарату від великого капіталу. Критика передікає цій п'єсі великий успіх, і водночас... великі неприємності її авторові!

Два роки тому Франц Ксавер Кретц вступив до Комуністичної партії, був одним із її кандидатів на минулих виборах до бундестагу. Виступаючи на земельній партійній конференції в Мюнхені, драматург говорив про своє розуміння місця письменника.

Франц Ксавер Кретц (ліворуч) на конференції в Мюнхені.

менника в політичній боротьбі. Газета «Унзере цайт» пише про Кретца:

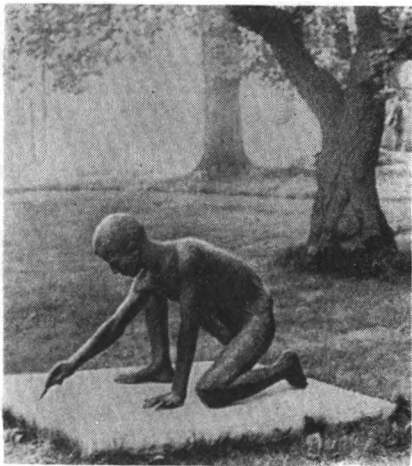
«Ми з великим задоволенням відзначаємо, що Франц Ксавер Кретц правильно розуміє, для чого і для кого він пише, розуміє, якою дійовою зброєю є література, мистецтво, якщо вони служать прогресивним ідеям та інтересам народу».

ВИСТАВКА В ШВЕРІНСЬКОМУ ПАРКУ

У зелень мальовничого парку, що оточує шверінський замок, вдало вписалися праці майстрів скульптури НДР. 43 митці республіки взяли участь у виставці. Вони показали скульптури, створені протягом останніх років. Експонувалися й добре відомі твори, які знаменували певні етапи в розвитку реалістичного мистецтва НДР.

Особливий успіх мала колективна робота аматорського гуртка верфі «Нептун» в Ростоку. Під керівництвом скульптора Г. Кена гуртківці створили серію кольорових керамічних панно — сцени з оповідань Фріца Рейтера.

Упорядники намагалися для кож-

Г. Тіме. Хлопчик, що малює.

Г. Драке. Пам'ятник Гете.

ного експоната знайти відповідне оточення, яке б підкреслювало і доповнювало характер скульптури.

Чудово гармоніює з пейзажем бронзова фігура «Хлопчик, що малює». Г. Тіме. Величним спокоєм сповнені постаті Гете та його подруги Хрестіни. Цей пам'ятник роботи Г. Драке був уперше показаний в 1967 році й викликав тоді жваві дискусії. В Шверіні він розміщений на просторому газоні й вирає завдяки мальовничому фону.

ТВОРИ ШУБЕРТА НА ГРАМПЛАСТИНКАХ

175-річчя з дня народження Франца Шуберта відзначено в Німецькій Демократичній Республіці новим виданням платівок з кращими творами композитора. Студія «Етерна» залучила до роботи найкращих виконавців країни.

Слід зазначити, що музикантам довелося долати серйозні проблеми,

пов'язані, зокрема, з давно усталеною традицією виконання творів Шуберта. Відомий композитор Ганс Ейслер писав з цього приводу: «Трапляється, що й класиків розуміють неправильно. Чи ж не дивно, що Шумана виконують у солодко-сентиментальній, вульгарній манері, а твори Шуберта, надзвичайно оригінального, нервового композитора, звучать як розважальна музика?!»

Диригент Вольфганг Даваліш, керований ним Дрезденський симфонічний оркестр, солісти, хор Лейпцігського радіо вдало відтворили романтичну піднесеність і філософську глибину Шубертових симфоній, схвилюваність та ліризм фортепіанних композицій. Одностаїне схвалення критики здобула гра молодого піаніста Петера Резеля.

Науковий консультант видання — один з провідних музикознавців НДР професор Гаррі Гольдшмідт, чия книжка «Франц Шуберт. Життєвий шлях» двічі виходила російською мовою. Г. Гольдшмідту належать вичерпні коментарі до ювілейного альбому.

МИТЦІ ШИРОКОГО ФРОНТУ

Коли в лютому 1971 року в Уругваї ліві демократичні сили створили так званий Широкий фронт, велика група художників і скульпторів заявила про свою солідарність з його політичною платформою. Так виникло нове творче об'єднання «Митці Широкого фронту».

Очолюють це об'єднання відомий художник Анхело Ернандес, скульптор, член ЦК Комуністичної партії Уругваю Армандо Гонсалес, живописець, секретар Спілки художників Уругваю Карлос Рохас.

Анхело Ернандес створив серію плакатів і малюнків, які популяризують головні пункти програми Широкого фронту. Ці яскраві, виразні плакати можна побачити на сторінках газет і журналів, на вулицях Монтевідео та інших міст країни. Вони вже видані й окремим альбомом. Одержаний гоно-

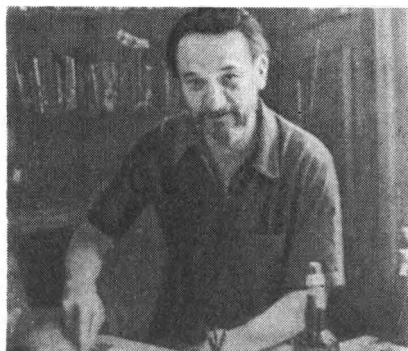

Армандо Гонсалес.

пар художник передав у фонд Широкого фронту.

Армандо Гонсалес, Карлос Рохас та інші митці також роблять чимало для Широкого фронту. Вони, зокрема, створюють оперативні політичні плакати на теми дня, які періодично з'являються на агітаційних стендах Широкого фронту в Монтевідео. Армандо Гонсалес, який добре знає історію радянського мистецтва, каже, що за зразок тут узято «Вікна РОСТА».

Митці Широкого фронту провадять активну агітаційно-пропа-

Анхело Ернандес.

Скульптура А. Гонсалеса «Дівчинка з голубом миру».

гандисгську роботу, беруть участь у масових мітингах і зборах. Але передусім, звичайно, вони служать

Плакат А. Ернандеса «Обличчя імперіалізму» (з серії «Програма Широкого фронту»).

демократичному рухові своїм мистецтвом. Газета «Популар» пише з приводу діяльності цих митців, що уругвайське образотворче мистецтво вперше в історії країни так наблизилося до життя, до потреб народних мас.

ГНІВНИЙ МОНОЛОГ

Коли відбувалася прем'єра цієї хвилюючої телевізійної вистави, її автор, режисер і виконавець головної ролі Артур Бургхардт уже перебував за ґратами в'язниці. Американський суд позбавив його волі на п'ять років за антивоєнні виступи.

Талановитий театральний діяч, активний борець проти расизму і реакції, один із керівників негритянського руху — таким знають у Сполучених Штатах Артура Бургхардта. Останньою його працею перед арештом була вистава про соратника Авраама Лінкольна, легендарного негритянського борця проти рабства, героя визвольної війни Півночі проти Півдня Фредеріка Дугласа.

Бургхардт в образі Фредеріка Дугласа виголошує з екрана гнівний монолог проти расизму, проти гноблення людини людиною. «Коли я дивився цю виставу, — розповідає рецензент «Дейлі уорлд» У. Макгорн, — мені здавалося, що йдеться не про далеке минуле, а про Сполучені Штати наших днів...»

«ЛЯРУСС» ООНОВЛЮЄТЬСЯ

За останні дванадцять років замінено й уточнено чверть статей «Малого Лярусса» — популярного у Франції енциклопедичного й тлумачного словника, який перевидається щороку.

Останнє видання «Малого Лярусса» містить 147 нових термінів, власних назв, виразів і визначень. У галузі політичної лексики, наприклад, узаконено вживання слів «голуби» та «яструби» в значенні, відповідно, — прихильники миру та палії війни.

*Зобуло прав громадянства слово
«денуклеаризація», тобто утворення
зон, вільних від ядерної зброї.*

ПИСЬМЕННИК І ДІЙСНІСТЬ

В статті, надрукованій у газеті «Берлінер цайтунг», відомий німецький письменник, один із керівників Спілки письменників НДР Вольфганг Його ділиться своїми думками з приводу широко деатованої тепер у Німецькій Демократичній Республіці проблеми громадського обов'язку письменника.

«Письменник має справу з дійсністю, що його оточує, — пише В. Його, — ця дійсність є матеріалом і об'єктом літературної творчості. Не тільки правдиво відображувати цю дійсність, а й сприяти її вдосконаленню в інтересах людей — ось громадський обов'язок письменника, заради цього він працює, пише».

Можна по-різному підходити до дійсності, продовжує Вольфганг Його. Можна бачити лише її поверхові ознаки, і тоді письменник опиняється в полоні хибних теорій, такої, наприклад, як горезвісна теорія «безконфліктності». Завдання письменника — проникати в глиб життєвих проблем і явищ, він повинен уміти розрізня-

Вольфганг Його.

ти світло і тіні. «Треба лише, — пояснює свою точку зору В. Його, — щоб письменник дивився на негативні явища не з позицій спостерігача, а з позицій активного перетворювача дійсності, з позицій бійця, який відає своє перо справі подолання негативних явищ»...

ШКОЛА МИСТЕЦТВ

Значним культурним осередком на Кубі є Школа мистецтв у Гавані. Це комплекс споруд (115 будинків) у великому мальовничому парку. Колись тут був гаванський «Заміський клуб», місце відпочинку американських капіталістів. Революція перетворила цей заклад у народний центр культури.

Керівний склад Школи мистецтв — молоді люди, їх середній вік — менше 30-ти років. Фелікс Саутъє Медерос, 28-річний директор школи, який донедавна очолював Спілку комуністичної молоді Куби, визнає, що викладацькому колективу ще бракує організаторського досвіду. І все-таки цей колектив успішно керує 42-ма відділеннями школи, де навчається п'ять тисяч учнів.

У цих відділеннях викладають музику, класичні та сучасні танці, такі види образотворчого мистецтва, як малювання, графіка, скульптура. В музичних класах навчається майже половина учнів школи. Особлива увага приділяється вивченню кубинського фольклору. Головна ж мета цього навчального закладу — підготовка висококваліфікованих кадрів — учителів та керівників творчих колективів для міст і селищ республіки.

Школа мистецтв є інтернатом. По закінченні її випускники мають право вступу до університету.

В майбутньому, коли з'являться в достатній кількості кваліфіковані кадри, гаванська Школа мистецтв перетвориться на культурно-дослідний центр.

Морські гадюки дуже агресивні, а їхні укуси часто бувають смертельними.

австралійського штату Квінсленд над поверхнею моря здійснюють лише кілька піщаних наносів. Ми запливали в цю зону бурхливого прибою і підступних підводних скель заради морських гадюк. Мало хто досі спостерігав їх й фотографував. Жменька водолазів, ще менше — вчених. Ми прагнули дізнатися, як і чим годуються морські гадюки, які в них стосунки з іншими тваринами, як вони ставляться до людини (останнє цікавило нас не тільки з наукового погляду).

Ініціатор експедиції Бен Кроп — один з найкращих австралійських водолазів і підводних фотографів — та його дружина Єва приготували свої кмери. Доктор

КЕННЕТ МАКЛЕШ

ПОЛЮВАННЯ НА МОРСЬКИХ ГАДЮК

Спочатку я побачив самий тільки рух. По піщаному морському дну тяглася й зникала, розмита водою, звивиста лінія. То був рух, який захоплював і жахав людину відтоді, як вона стала людиною. Аж ось рух злився з матерією, — від нас відпливала морська гадюка — гнучко і неквапливо.

Ця рідна сестра кобри дихає повітрям і розвинулася на суші, проте вона стала морською твариною, приреченою навіки жити у воді. Морські гадюки — то, мабуть, найчисленніший у світі різновид гадюк, хоча й найменше вивчений. Мало хто знає про те, що вони є одними з найотруйніших хребетних тварин і на-

віть про те, що вони взагалі існують.

Від їх укусу гинуло безліч людей. Отрута деяких морських гадюк куди сильніша, ніж отрута їхніх суходільних родичів. Самий укус не болісний, але через кілька годин у жертви віднімаються ноги. Укушений може також протриматися кілька днів, а потім умирає в корчах.

«То царство гадюк», — каже Рон, спускаючи на воду свою чотирнадцятиметрову яхту. «Царство» все під водою. Тут, за 250 кілометрів на схід від узбережжя

Гарольд Хітуол, герпетолог з університету в Новому Південному Уельсі (Австралія. — Ред.), і я перевірили свої «гадючі палиці». Це такі алюмінієві труби з пістолетною рукояткою на одному кінці і щелепами — на другому. Нас з голови до ніг закривав спеціальний водолазний костюм, що мав захистити від холоду і від зубів гадюк.

Одна з них раптом попливла нагору. «Небезпечний момент, — попередив Бен. — Вона може вас побачити». І справді, гадюка рушила просто до нас.

Гірчично-жовтуватий колір свідчив про її належність до виду «*airysurus laevis*». Її родичі досягають двометрової довжини і мають досить великі щелепи. Голова з чорними очима схожа на голову кобри.

Гадюка наближалася, враз «обличчя» її був досить симпатичний, здавалося, вона ледь-ледь усміхається.

Що спаде їй на думку? Лише 15 сантиметрів відділяло гадюку від моєї правої ноги. Щелепи її, проте, були стулені. Вона вистромила голову з води, глибоко втягнула в себе повітря і знову попливла на дно.

Одного разу ми вийшли на лови в районі рифу Суен. Час від часу ми надбували якусь самотню «оливкову» змію, що чатувала під кораловим кущем на свою

Немов куші виростають з морського дна отруйні тварини.

здобич. Раптом мій погляд зупинився на гадюці, якої я ніколи раніше не бачив. Луска її блищала, мов дзеркало. Коли вона підпливла ближче, я розгледів світле з темними візерунками тіло, завтовшки з мою руку. Поквапом я стрибнув у воду і від поспіху защемив її щелепами своєї палиці далеко від голови. Гадюка кілька разів оповила мою руку, наміряючись встроми-ти туди свої зуби. Я щосили поплив до човна, видерся по драбині нагору і вкинув свою здобич у вогку полотняну торбу.

Гарольд виліз з води, щоб подивитися на мій улов.

— Неймовірно!— вигукнув він. — *Astrotia stokesii*. У цих краях трапляється нечасто. Ласий шматочок. Певно, хотіла тебе вкусити. Давай-но подивимося, як би це їй вдалося.

Ми знайшли свічку, за-

пхнули її в палець рукавиці і запропонували гадюці. *Astrotia* миттю вп'ялася зубами в рукавицю. Ми витягли свічку. В ній були глибокі ямки — їх лишили отруйні зуби плазуна.

Наступного ранку ми дослідили ще один сектор морського дна. Бен, який був метрів за 25 від мене, подав знак головою. Підпливши ближче, я побачив, що він намагається сфотографувати двох гадюк. Коли я наблизився, одна з них обернулася і попливла просто на мене, але не спокійними хвилеподібними рухами, а різкими конвульсійними. Морські тварини рухом виказують свої наміри. На «обличчі» в них може не бути жодного виразу, однак порухи тіла промовляють багато.

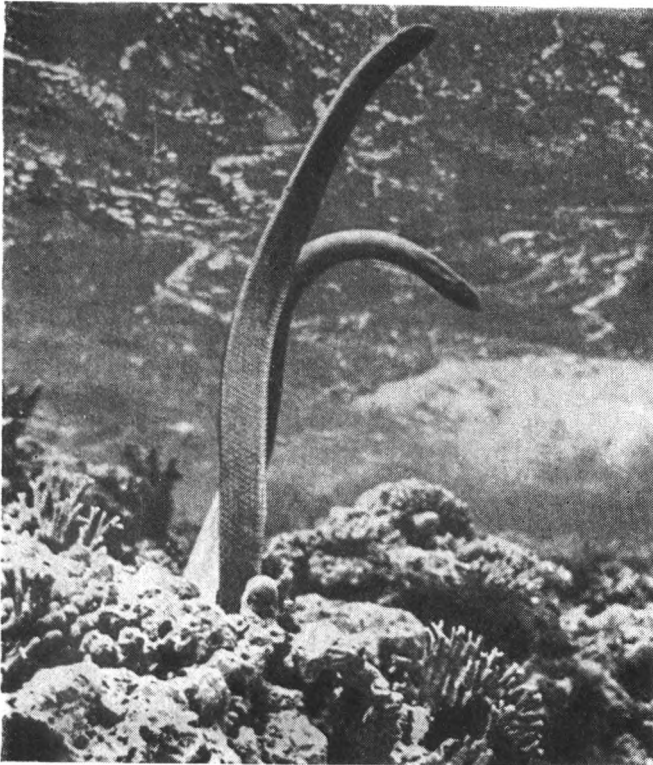
Ця гадюка явно надумала щось лихе. Я схопив першуліпшу зброю, що була поблизу, — довгий залізний лом і відштовхнув ним агресора. Біля мого правого плеча промайнула шафранова пляма. Відчув, як щось вдарило мене в руку. Потім побачив роззявлену пащу. Гадюка вкусила мене раз, потім ще. Я впіймав це звивисте тіло, відірвав од себе й жбурнув геть. На якусь мить гадюка зникла з очей, а тоді знову вигулькнула під ногами. Вона захопила мене за ласт і встромила свої зуби в грубезну гуму костюма.

Бен, пристрасний фотограф, знімав, не гаючи часу, цю сцену на плівку і не поспішав мені на допомогу.

Напад тривав майже дві хвилини. Нарешті, гадюка повернулася на дно. За законами природи я, ворог, був переможений і мав невдовзі вмерти.

Через кілька днів ми вже мали прекрасну колекцію гадюк і розпочали систематичну наукову роботу. Багато таємниць криється в житті цих дивовижних тварин, що населяють простори Індійського і Тихого океану.

Переклад з англійської

МАРІХУАНА ПРОТИ МАРІХУАНИ

Наркоманія в капіталістичних країнах набуває загрозливого характеру. На знімку, взятому з американського журналу «Ньюсуїк», ми бачимо депутатів Амстердамської міської ради, які курять маріхуану під час засідання. Певне, це допомагає їм розробляти заходи по боротьбі з наркоманією...

ЛИЖНА МОДА

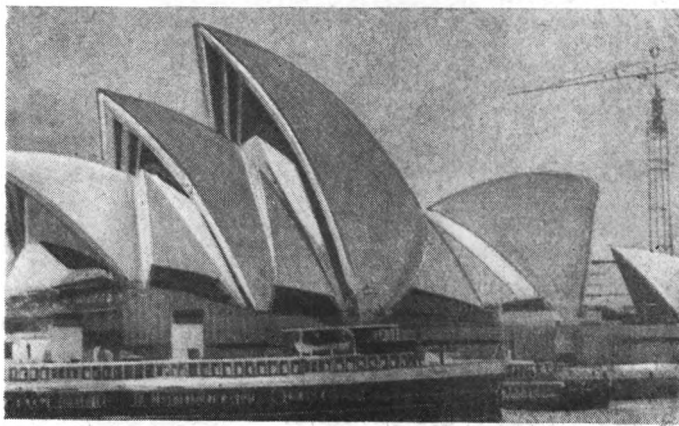
Студентки будівельного технікуму в Закопаному (ПНР) влаштували розважальну демонстрацію мод лижних костюмів від початку нашого століття до наших днів.

ПІВТОРАКІЛОМЕТРОВИЙ ХМАРОЧОС

Група американських архітекторів розробила проект хмарочоса заввишки в півтора кілометра. Якщо проект реалізують, в такому будинку зможе мешкати населення кількатисячного міста. Але чи буде їм зручно жити над хмарами, покаже час.

АВСТРАЛІЙСЬКИЙ ОПЕРНИЙ ТЕАТР

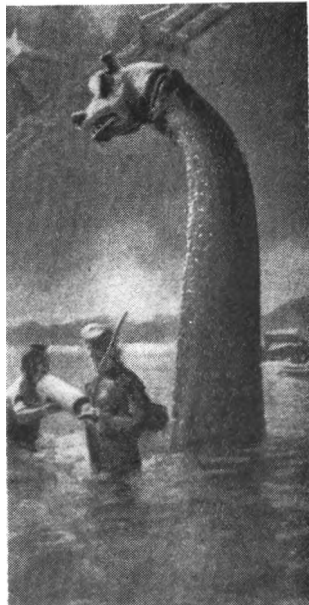
Нова споруда оперного театру із залізобетонними куполами у формі вітрил прикрасила Сідней. Будівництво було розпочате 1959 року, і хоча в приміщенні театру не відбулося ще жодної вистави, він став знаменитим: це найдорожча театральна споруда в світі. Вона коштує близько 150 мільйонів австралійських доларів (152 мільйони карбованців).

ЗНОВУ ПРО ЧУДОВИСЬКО ОЗЕРА ЛОХ-НЕСС

Вже багато років із сторінок світової преси не сходять повідомлення (серйозні або іронічні) про чудовисько озера Лох-Несс у Шотландії. Інтерес до цієї теми підтримують власники готелів, розташованих поблизу озера. Досі ще чудовисько нікому не вдалося сфотографувати, але виявити сумнів щодо його існування — це образити почуття гордості місцевих жителів. Тепер кожен може побачити чудовисько власними очима — у вигляді макета, спорудженого для зйомок детективного фільму, де сам Шерлок Холмс стає на його пошуки.

ДОПОМОГА ПОТОПАЮЧИМ

Вертольоти НДР почали патрулювати над узбережжям Балтійського моря. Вони надають допомогу потерпілим. Для цього з вертольота скидають гумовий пліт з кабіною, який сам надувається (в ньому вмонтований балончик із стисненим повітрям). В кабіні можуть розміститися чотири чоловіки.

МАВПА-НЯНЬКА

Семимісячного Нійла Робінсона, сина співробітника зоопарку в Туайкросі (містечку неподалік Лондона), від самого народження доглядає мешканка зоопарку мавпа-шимпанзе Тіна. Відважна Нійлова мати хвалиться, що коли її син з Тіною, вона абсолютно спокійна.

ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ ЧИ ГАНГСТЕР!

Брюссельські поліцейські були вражені, дізнавшись, що їх колега, 25-річний Еміль Бекман, виявився тим злочинцем, якого близько року розшукувала поліція. За цей час він пограбував кілька банків і ювелірних магазинів. Робив він це від 15.15 до 15.30, а з 16 години заступав на службу і починав активно розшукувати «злочинця».

ДАЙ ЖІНЦІ ТЕЛЕФОН

— Ха-ха, сьогодні це вже третя!
«Жітот», Чехословаччина

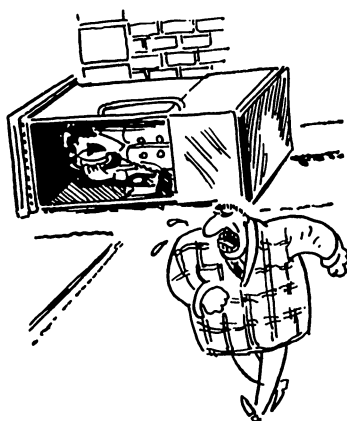
— Я ж вам казав, що не вмію читати!
«Штерн», ФРН

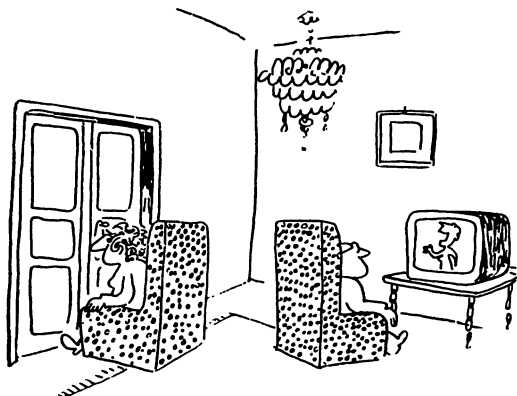
«Дікобраз», Чехословаччина

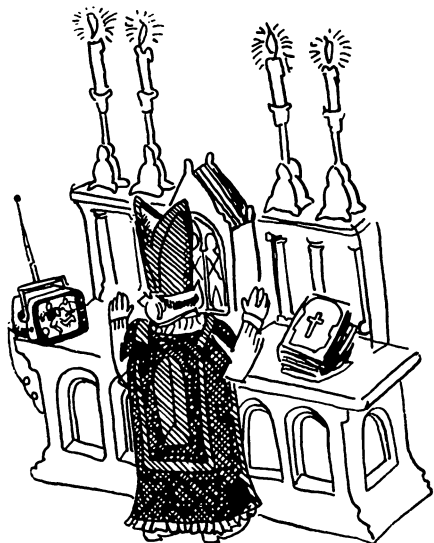
— В'єрушко, я зараз справді мушу перервати розмову, але за хвилину подзвоню знову.
«Свет в образах», Чехословаччина

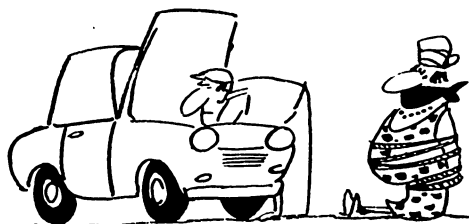
— Нічого, нічого, Ганічко, я чую тебе добре.
«Свет в образах», Чехословаччина

«Пшиязнь», Польща

«Жівот», Чехословаччина

«Парі-матч», Франція

«Панорама», Польща

«Лудаш Маті», Угорщина

«Швайцер ілюстрірте», Швейцарія

АВТОРИ ЦЬОГО НОМЕРА:

Джон Уейн (нар. 1925 р.) — відомий англійський письменник, автор романів «Суперники», «Убий батьна», «Поспішай униз», «Зимою в горах», повістей «Весела суєта», «Менше не бо» та кількох збірок оповідань.

Головний редактор **Дмитро Павличко**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Андрій Білецький, Дмитро Білоус, Павло Загребельний, Дмитро Затонський, Віктор Коптілов, Юрій Кочубей, Микола Лукаш, Олег Микитенко (заст. головного редактора), **Воліна Пасічна, Леонід Первомайський, Олексій Полторацький, Юрій Смолич, Валентина Шевченко, Тетяна Якимович.**

Відповідальний секретар **Богдан Чайковський.**

Художній редактор **Микола Коваленко.**

«Весь мир» 1973, № 4
(на українском языке).

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
Орган Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами.

Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,7. Тираж 44090.
Цена 60 коп. Зак. 0151.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61. **Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.**

БФ 31508. Здано до набору 12.1. 1973 р. Підписано до друку 22. II. 1973 р.
Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид.
арк. 20,7. Тираж 44090. Ціна 60 коп. Зам. 0151.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна».
Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ІНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.